

STUDENTSKI PROSVJEDI U LONDONU
MALI ZAREZ: DARKO R. SUVIN
TEMAT: FORVERTS

12 kn (HR), 2,5 km (BIH), €1,6 (SLO)

INFO

Jelena Ostojić 2, 47

DRUŠTVO

Studentski prosvjedi u Velikoj Britaniji
Stipe Ćurković i Toni Prug 3Posrtanje Glasa Istre
Zoran Angeleski 4Svjetla, kamere: revolucija!
Andrej Nikolaidis 5Republici ne treba sveučilište
Nikola Vuletić 7

KOLUMNA

Art i cool AC i ja Nenad Perković 6

Kapetan Koma preporučuje
Zoran Roško 13Eh, quam decepta fui
Neven Jovanović 46

SOCIJALNA I KULTURNA ANTROPOLOGIJA

Arhetipska simbolika krave u bajkama
Manuela Zlatar 8-9

VIZUALNA KULTURA

Razgovor s Danicom Dakić
Suzana Marjanić 10-11Neizvjesno mnoštvo
Matko Meštrović 12-13Čekići od kristala
Silva Kalčić 14

GLAZBA

Davidovi saveznici Nina Čalopek 15

Općenita informacija
Trpimir Matasović 15

KAZALIŠTE

Ravnodušan je Kronos
Trpimir Matasović 16Rod: garderoba ili krvotok?
Nataša Govedić 33Razgovor s Dragomiroš Križićem
Suzana Marjanić 34-35

TEMA BROJA: Forverts

Priredio Roman Karlović

Židovski socijalizam u glavnoj struji
američke politike Daniel Soyler 18Bund i bundizam – nekoć
i danas 19-21Predodžba o Galiciji
Mikhail Krutikov 21Židovski ostaci u Galiciji
Itzik Gottesman 22Progon protiv jidiša u Izraelu
Shikl Fishman 27-28Ima li jidišizam budućnost?
Shikl Fishman 29Zašto se ne kažnjava seksualne
zlostavljače židovske djece?
Sore-Rukhl Schaechter 30, 32Vladimir Solovjov i Habad
Yoel Matveyev 31-32

MALI ZAREZ

Još 11 parabola iz razdoblja
Zaraćenih Država (1984.-87.)
Darko R. Suvin 23-26

ESEJ

Poput Cormaca McCarthyja, ali
smiješno Ed Park 36-38

KNJIGE

Opsjednuti daktilograf životnog pakla
Dario Grgić 39Schopenhauer u boksačkim
rukavicama Bojan Krištofić 40Mit o happy cow
Suzana Marjanić 41Dijete Auschwitz
Nada Kujundžić 42

POEZIJA

Puls narančastih svjetala na
semaforima Ana Pepelnik 43

PROZA

Pognuti pogled
Ljiljana Filipović 44

NATJEČAJ

Žene Marijo Glavaš 45

Bijeli prag Nataša Nježić 45

Marš solidarnosti

– protiv diskriminacije Roma

U subotu, 27. studenog s početkom u 12 sati najavljen je prosvjedni marš solidarnosti protiv diskriminacije Roma. U pozivu Udruge mladih antifasista, organizatora prosvjeda, između ostalog stoji: "Marginalni položaj Roma koji dovodi do socijalnih problema kao što su alkoholizam, nepismenost, bolest nikako ne može biti posljedica njihove 'divlje prirode', 'naravi' ili 'nomadskog života'. To su ustvari predrasude koje su postale toliko uobičajene da su se uvukle u svakodnevni jezik. Marginalnost je prije svega posljedica društvene i ekonomske situacije. Od najstarijih vremena vladajuće klase su tražile dežurnog krivca, nekoga na koga će prebaciti teret trenutačnih problema i uvijek su ga mogle naći u Romima. Zakoni koji su se donosili protiv njih služili su kao sredstvo za smirivanje javnog straha, a danas, u trenutku ekonomske krize, 'cigansko pitanje' dobro dode kao sredstvo za izbjegavanje konkretnih problema. Ovogodišnji Marš solidarnosti je i marš solidarnosti s Romima koji su žrtve institucionalnog rasizma Europske unije, odnosno njezinih članica Francuske (iz koje je ove godine deportirano 8 000, a prošle čak 10 000 Roma), zatim Njemačke (iz koje je izgon dobilo 12 000 Roma) pa Švedske, Belgije, Italije i Danske. Očito se pod 'prijetnjom javnom redu i miru', odnosno borbom 'protiv kriminala', krivca za trenutačno stanje želi naći u 'socijalnoj' skupini (što je termin koji se često koristi za Rome da bi se izbjegli očito rasistički prizvuci). U 21. stoljeću, Romi su provođenjem prakse koja podsjeća na onu fašističku, opet natjerani da postanu nomadi, seleći se iz države u državu. Smatramo da je zadaća stati u obranu naše braće i ovim Maršem pokazati da nećemo zatvarati oči pred diskriminacijom EU prema Romima. Promjena sistema početkom 90-ih za Rome u zemljama

'tranzicije' trebala je značiti konačno punopravno priznanje nacionalnosti u suvremenom smislu riječi, ekonomska i politička prava, sve blagodati 'liberalne demokracije' itd. Ali ta 'nova građanska prava' su donijela eskalaciju nasilja i rasističkih napada te su ona ustvari označavala surovu ekonomsku stvarnost koja je značila otkaz za mnoge Rome i trajno ih učinila ovisnima o socijalnoj pomoći u najboljem slučaju i opet otvorila prostor za daljnje predrasude kao i daljnju marginalizaciju. U Hrvatskoj prema popisu stanovništva iz 2001. ima 9463 (0,21%) Roma, iako je gotovo sigurno da je broj najmanje dvostruko veći, što govori o nedostatku romske nacionalne svijesti i svjedoči asimilaciji, odnosno želji da se ne očuva romski identitet, što je očita posljedica stigmatizacije. U zadnjih godinu dana zabilježeno je nekoliko incidenata koji su uspjeli dobiti pažnju novinara: od bacanja Molotovljevog koktela, nekoliko rasističkih napada, zlostavljanja u Domu za odgoj djece i mladeži u Puli do antiromskog prosvjeda u Zemunik Gornjem koji je čak imao za posljedicu egzodus Roma s tog područja. Isto tako, u Međimurskoj županiji, gdje je inače velika koncentracija Roma, svjedočili smo diskriminaciji nakon koje se digla velika prašina zbog presude prema kojoj je RH kriva za diskriminaciju 15-ero romske djece, jer ih je odvojila u posebne razrede u osnovnim školama u Orehovici, Podturnu te Macincu. Dogodilo se i nekoliko sukoba i između neromskog i romskog stanovništva na tom području. Svi ti incidenti i sustavna diskriminacija romske populacije natjerala nas je da ovogodišnjim, trećim po redu Maršem solidarnosti, izademo na ulicu i pokažemo solidarnost s našom braćom. Smatramo da je dužnost svih članova društva braniti najugroženije skupine i odlučno reagirati na svaki vid diskriminacije i nepravde. Ovim činom ćemo pokazati da nas nikakve razlike ne mogu odvojiti od naših romskih prijatelja i da je borba za dostojanstvo svakoga čovjeka naša trajna i nepokolebiva motivacija".

Tek napola je tu, napola je sad...

Retrospektivna izložba posvećena Vedranu Šamanoviću (1968. – 2009.) Tek napola je tu, napola je sad, napola je svjetlo, a napola mrak, otvorena je u sklopu One Take Film Festivala u Muzeju su-

vremene umjetnosti. Ova izložba je ne samo konceptijski povezana s festivalom kao dio njegovog programa, već i kao dio posvete koju One Take želi dati svom osnivaču i dugogodišnjem direktoru Vedranu Šamanoviću. Vedran Šamanović bio je istaknuti filmski autor, direktor fotografije, fotograf te filmski i fotografski pedagog, a izložba donosi presjek njegova rada od 1995. godine s fokusom na njegovo filmsko stvaralaštvo. Iznimno velika umjetnička produkcija kroz 15 godina stvaralaštva Vedrana Šamanovića, na ovoj je izložbi zastupljena kroz preglede u više segmenata ili poglavlja, s obzirom na njegovu ulogu i funkciju u djelima prikazanim na izložbi. Težište izložbe je na njegovim autorskim radovima te filmovima u kojima je bio i autor scenarija i direktor fotografije. Osim toga, izložena je i fotografska instalacija Sanja i Vedran, koja je nastajala od 1995. do 2008. godine. Premda ova izložba donosi samo dio umjetnička stvaralaštva Vedrana Šamanovića, jedna je od rijetkih prilika u kojima se može vidjeti presjek rada i umjetničke osobnosti autora čije je djelo zauvijek zadušilo hrvatsku filmsku umjetnost. Autor koncepcije i kustos izložbe je Tihomir Milovac, a izložba se može razgledati do 12. prosinca.

Laibach u Zadru

Laibach svoju europsku turneju započinje u Zadru 3. prosinca gdje će nastupiti u klubu Arsenal s programom *kunstderfuge*. Riječ je o posebnom programu ovog slovenskog kulturnog benda u sklopu kojeg izvode isključivo obrade Bachovih fuga, što su zabilježili i na svom diskografskom izdanju iz 2008. godine. Krajem iste godine, Laibach je ovaj program predstavio zagrebačkoj publici u Tvornici kulture. Svoju europsku turneju nakon Zadra bend nastavlja u Londonu, Glasgou, Pragu, Hamburgu te u ostalim velikim europskim gradovima, a završava nastupom u Berlinu 29. prosinca.

Prvi L-fest – "festival za promicanje lezbijske (ne)kulture" odvija se od 26. do 28. studenog na temu Sinergija. Naglasak festivala je na suradnji, tj. zajedničkom djelovanju lezbijskih umjetnica iz zemlje i polaznica raznih radionica. Cilj programa je, kako ističu organizatorice, afirmiranje kreativnog stvaralaštva lezbijski u interesu razvitka demokracije i civilnog društva u Hrvatskoj i regiji te seksualnih odnosa među polaznicama. U petak, 26. studenog u kinu Mosor na programu je koncert popularnih uspješnica bendova Drvena Marija, U pol' 9 kod Sabe te Viktorija. U subotu, 27. studenog, u net klubu Mama program počinje u 16 sati radionicom kreativnog pisanja koju vode Mima Simić i Jasna Žmak, a nastavlja se projekcijom filma *The Kids Are All Right* koja počinje u 20 sati. Program posljednjeg dana L-festa također je smješten u net klub Mama i počinje radionicom stripa u 15 sati koju vodi Helena Janečić, a završava s Večeri (inter)aktivne književnosti koja počinje u 19 sati. Književna večer L-festa temelji se na sudjelovanju, a ideja je da sudionici i sudionice ponese omiljeni fragment lezbijske književnosti ili onoga što smatra lezbijskom književnošću pa da se oko tih fragmenata povedu mini rasprave. Na ovaj način fokus se skida s autor(stv)a i vraća na tekst – izazivajući iznova vječno pitanje što neki tekst (ne) čini lezbijskim. Moderatorica književne večeri je Mima Simić.

Međunarodni znanstveni skup Francontraste

Odsjek za romanistiku Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu organizira međunarodni znanstveni skup koji će se pod nazivom *Le français en contraste: langue et culture francophones dans l'espace de la communication* održati od 2. do 4. prosinca u prostorijama na Filozofskome fakultetu. Tom

STUDENTSKI PROSVJEDI U VELIKOJ BRITANIJI

OŠTRINA NAJAVLJENIH MJERA ŠTEDNJE OTKRIVA KLASNU AGENDU KOJA IM JE U TEMELJU I NAKON NEKOLIKO DESETLJEĆA IDEOLOŠKE IZMAGLICE PONOVO SE ISKRISTALIZIRAO SOCIJALNI AKTER KOJI JE PERCIPIRA KAO SOCIJALNI I POLITIČKI SKANDAL

STIPE ĆURKOVIĆ I TONI PRUG

Prosvjed od 10. studenog u kojemu je 52 000 studenata marširalo ulicama Londona protestirajući protiv planiranih povećanja školarina u visokom obrazovanju najveći je svoje vrste u povijesti Velike Britanije od 1985. godine. Prije četrvt stoljeća studentima je uspjelo spriječiti Margaret Thatcher u uvođenju školarina u javno visoko obrazovanje. Sve do srijede 10. studenog 2010. ovaj poraz heroine neoliberalne (kontra)revolucije ostao je zaboravljen posrtaj na ubrzanom putu jednostrane klasne ofenzive. Blairovi novi laburisti uspjeli su gdje je njihova velika prethodnica morala kapitulirati i u listopadu 1998. uveli školarine u javno visoko obrazovanje, tada još u maksimalnom iznosu od 1000 funti. Svega osam godina kasnije, s početkom akademske godine 2006/07, iznos se utrostručava na današnjih 3000 funti. Prosvjed od 10. studenog usmjeren je protiv još jednog utrostručavanja maksimalnog iznosa školarina u svega pet godina, na 9000 funti, koje vlada Davida Camerona najavljuje za 2011., u paketu s drastičnim rezanjem državnih izdvajanja za visoko obrazovanje, koje uključuje i prijedlog "stopostotne redukcije" poreznog novca za plaće predavača na umjetničkim akademijama, u humanistici i u društvenim znanostima.

— STUDENTI KOJI SU 10. STUDENOG ZAPOČELI BORBUTIV CAMERONOVA POVISIVANJA ŠKOLARINA I NAJAVLJENIH REZOVA MORAT ĆE IMATI NA UMRZMJERE ZADATKA KOJI IM PREDSTOJI AKO DOISTA ŽELE DRUGAČIJA SVEUČILIŠTA I DRUŠTVO —

LAŽ NEOLIBERALIZMA S LJUDSKIM LICEM Skraćena kronologija etapa neoliberalnih intervencija u visoko obrazovanje u Velikoj Britaniji pored konzistentnosti agende otkriva nešto i o logici njezine realizacije. Prvo, ofenziva se odvija u sve kraćim vremenskim intervalima i progresivno se zaoštrava. Drugo, u periodu između prvog, neuspjelog pokušaja Thatcherice od sadašnje Cameronove inicijative nije rezultirala mobilizacijom masovnog otpora. Treće, period političke pacifikacije otpora "reformama" poklapa se s vladavinom novih laburista. Nominalno "lijevoj" povijesnoj afilijaciji unatoč – ili upravo zbog nje – Novi laburisti se tako, bar u pitanjima obrazovanja, za sada pokazuju efikasnijim oruđem neoliberalne ofenzive od svojih torijevskih dvojnika. Indikator razmjera neoliberalne hegemonije na ideološkom planu reflektira činjenica da je "reforme" koje su još 1985. na ljevici tu-maćene kao objava klasnog rata, već trinaest godina kasnije bilo moguće s nominalno socijaldemokratskih pozicija pravdati retorikom

neutralne tehnokratske intervencije, s onu stranu svake ideologije ili klasne agende. Novi laburisti odigrali su dakle ulogu normalizatora socijalne logike koja je u personifikaciji Thatcherice još percipirana kao skandal raskida s poslijeratnim klasnim kompromisom države blagostanja. Utoliko laž formule novolaburističkog "neoliberalizma s ljudskim licem" sadrži i aspekt istine – u točnoj mjeri u kojoj predstavljala formulu humanizacije i normalizacije klasne ofenzive kapitala.

EKONOMSKA KRIZA I SKANDAL KLASNE AGENDE Ideološka plauzibilnost novolaburističkog neoliberalizma s udvornim smiješkom ovisila je u velikoj mjeri o plauzibilnosti narativa socijalne inkluzivnosti društva posjednika i poduzetnika u nastajanju, koji su novi laburisti, zajedno sa svim izvedenim tropima, naslijedili direktno od Thatcherice. Abdikacija države kao jamca socijalne sigurnosti pravdana je navodnim proširenjem šansi za osobni razvoj i uspjeh na tržištu oslobođenom zastarjelih zapreka i inhibirajućih kočnica. Osnovna društvena jedinica ostao je Thacheričin izolirani pojedinac koji ulaže u vlastiti ljudski kapital da bi maksimalizirao izgled u tržišnoj utakmici sa svima ostalima. Produblivanje deindustrijalizacije, rast nezaposlenosti i socijalne polarizacije praćene su ideološkim uzdizanjem nove ekonomije i perspektive rasta i napredovanja koje "društvo znanja" navodno nudi svima u jednakoj mjeri u sferama novih "kreativnih" industrija i sektoru finansijskih usluga. U socio-ekonomskoj i političkoj stvarnosti retorika ove vrste prevodila se u daljnje snaženje hegemonijske pozicije finansijskog sektora koncentriranog u londonskom cityju nad ostatkom britanskog društva. Finansijska liberalizacija, rast potrošačkih kredita i sve naglašenija uloga mirovinskih fondova kao igrača na finansijskim tržištima na klasnoj razini predstavljaju poluge direktne moći finansijskog kapitala nad radništvom, pod ideološkom krinkom njihove promocije u suverene vlasnike vrijednosnih papira.

Kolaps finansijskog sektora u 2008. ozbiljno je narušio kredibilitet modela rasta utemeljenog na sukcesiji spekulativnih mjehura i akumulaciji duga. Samo u Velikoj Britaniji država je bila prisiljena upumpati preko 1000 milijardi funti u spas posrnulog finansijskog sektora. Protivno svim ideološkim zakletvama, banke su nacionalizirane preko noći, uz obećanja da će, nakon uspješne socijalizacije gubitaka i ponovne uspostave profitabilnosti, biti vraćene u privatne ruke. Nedugo nakon povijesnog transfera poreznog novca u privatne džepove slijedi drugi čin "stabilizacijskih" mjera. Nova koalicijska vlada Davida Camerona u lipnju 2010. najavljuje rezanje fiskalnih izdataka od 25% u većini sektora ne bi li tako spriječila fiskalnu krizu i umirila bojazni finansijskih tržišta

da država uslijed ekonomske krize i pada poreznih prihoda neće biti u mogućnosti ispoštovati svoje dužničke obveze. Finansijski sektor, spašen poreznim novcem, ponovno diktira drakonske mjere štednje. Sve do studentskog prosvjeda od 10. studenoga masovna reakcija je izostala. Studentski primjer, međutim, pokazuje da su rehabilitaciji starih legitimacijskih narativa zadane granice. Oštrina najavljenih mjera štednje otkriva klasnu agendu koja im je u temelju i nakon nekoliko desetljeća ideološke izmaglice ponovno se iskristalizirao socijalni akter koji je percipira kao socijalni i politički skandal.

DUBINA ZEČJE JAZBINE: NEOLIBERALIZAM NA SVEUČILIŠTU Isticanje klasno strukturirane politike povećanja školarina u zadanom kontekstu nužan je prvi korak u problematizaciji neoliberalizacije sveučilišta. No, time dno problema još nije dotaknuto. Radovi analitičara poput Davida Harviea, Massima de Angelisa i drugih s pozicije marksističke analize upravnih i organizacijskih reformi na britanskim sveučilištima od 1970-ih naovamo osvjetljavaju prave razmjere problema. Važan aspekt neoliberalne revolucije difuzija je tržišne racionalnosti u društvene sfere i institucije koje su prije strukturirale drugačiji vrijednosni imperativi i logike upravljanja. To podrazumijeva nametanje i uspostavu specifičnih disciplinarnih aparata i praksi koje će "jamčiti" puni disciplinarni učinak tržišnog natjecanja (ili njegove simulacije). Tri temeljne strategije tih disciplinarnih režima su kvantifikacija, standardizacija i nadziranje. Problem koji se s gledišta neoliberalnog upravljanja u kontekstu sveučilišta postavlja je uspostava apstraktne i univerzalne jedinice mjere za različite oblike konkretnog rada, odnosno, problem uspostave mjere za društveno nužno radno vrijeme za različite oblike "nematerijalnog" rada. Uspostava djelatne kategorije apstraktnog rada čini komenzurabilnim različite oblike kvalitativno različitih oblika konkretnog rada. Na toj osnovi moguće je discipliniranje i kontrolu radnog učinka i difuzija onoga što Harvie i de Angelis u članku "Cognitive Capitalism" and the Rat-Race: How Capital Measures Immaterial Labour in British Universities nazivaju "fraktalnim panoptikonom". Proliferacija birokratskih mehanizama kontrole i samokontrole, standardizacija nastavnog programa, njegovo razlamanje na vremenski kalkulabilne "jedinice znanja", sustav nagrada i sankcija povezan s jasno kvantificiranim učincima rada, strategije su uspostave mjere društveno nužnog radnog vremena i "simulacija homeostatičnih disciplinarnih mehanizama tržišta" u nastavnom i istraživačkom radu. Retorika "racionalizacije" i "izvrsnosti" koje prate te procese upravnog i organizacijskog restrukturiranja ideološka su legitimacija normativnog pritiska koji proizlazi iz uspostavljanja društveno nužnog radnog vremena na sveučilišni rad. Bolonjska deklaracija u kontinentalnoj Europi uvodi isti set organizacijskih i disciplinarnih protokola.

Harvie i de Angelis ističu da su sveučilišta do određene mjere uvijek služila tržištu rada, ali da tek sada i sama postaju kapitalistička poduzeća. Time je dotaknut drugi važan aspekt neoliberalne revolucije: pretvaranje u institucija koje su u prošlosti imale posrednu funkciju u akumulacijskom procesu u sfere direktne ekstrakcije profita. U doba kejnzijanske hegemonije država je direktno pružala mnoge usluge za populaciju poput zdravstvene zaštite i obrazovanja. U neoliberalizmu direktno pružanje uporabnih vrijednosti od strane države progresivno zamjenjuje pretvaranje istih uporabnih vrijednosti u robu koja se kupuje na tržištu. Privatizacija obrazovnih i zdravstvenih institucija za kapital koji u njih ulazi znači otvaranje nove sfere akumulacije. No, ukoliko je posljedica pad kvalitete ili opća dostupnost usluga koja pružaju potencijalni dugoročni učinak za kapital u cjelini može biti kontraproduktivan. Ako je kapital prije mogao računati na besplatan, državno financiran obrazovni i zdravstveni standard radne snage, sada se suočava s mogućnošću njihova dramatičnog opadanja (preko 40 milijuna Amerikanaca bez zdravstvenog osiguranja empirijski potvrđuju realnost takvih opasnosti).

REAKCIJE I PERSPEKTIVE Studenti koji su 10. studenoga započeli borbu protiv Cameronova povisivanja školarina i najavljenih rezova morat će imati na umu razmjere zadatka koji im predstoji ako doista žele drugačija sveučilišta i društvo od onih koje je trideset godina neoliberalizma proizvelo. No, isto vrijedi za studente i radnike u drugim zemljama, od Grčke i Irske, preko Njemačke do Hrvatske. Reakcije na prosvjed i višesatno zauzimanje središnjice torijevaca u Millbank Toweru pokazuju da je druga strana spremna na zaoštravanje represivnog pritiska. Na koordinacijskom sastanku studenata iz organizacijske jezgre prosvjeda kojemu smo prisustvovali 14. studenoga, četiri dana nakon Millbanka, raspravljalo se i o uhapšenim prosvjednicima kojima prijete i do pet godina zatvorske kazne zbog "udruživanja u zavjeru s ciljem uništavanja imovine". Okupljeni studenti bili su ujedinjeni u odluci da neće postupati pred prijetnjama represijom. Odbijaju prihvatiti medijsku instrumentalizaciju nekoliko razbijenih prozora u operaciji zaklanjanja sistemskog nasilja reaktivnom primjenom sile protiv objekata u činu protesta. Svjesni su da su probili nevidljivu barijeru i da je svaki sljedeći korak strateški važan. Najavili su val okupacija britanskih sveučilišta, i to su počeli ostvarivati. Velike prosvjedne akcije na nacionalnoj razini najavljene su za 24. studenog, dan kada se parlament treba izjasniti o predloženim rezovima povećavanju školarina. Za nadati se da su ovo prva komešanja šire masovne mobilizacije, ne samo u Velikoj Britaniji. ■

POSRTANJE GLASA ISTRE

DONOSIMO INTEGRALNI TEKST GOVORA O SLOBODI MEDIJA KOJEG JE NOVINAR I ČLAN ŠTRAJKAŠKOG ODBORA Glasa Istre ZORAN ANGELESKI ODRŽAO 13. STUDENOG 2010. NA PULSKOJ TRŽNICI

ZORAN ANGELESKI

Slobodi medija prethodi sloboda misli. Nije naodmet ponoviti i ovom prilikom da su te vrednote i prava zajamčene ustavom. Sloboda medija najčešće zvuči kao fraza, kao i npr. borba protiv korupcije. Nikad ili vrlo rijetko se javno govori i raspravlja o njezinom sadržaju, a ni to nije slučajno i govori o dosegu te iste slobode medija. Sloboda medija, kao i sloboda uopće, možda jest utopija, ali je istodobno i osnovni civilizacijski preduvjet bez kojeg nema dostojanstvenog života, i bez čega smo tek podanici, u najbolju ruku tek stanovnici, državljani, ali nikako ili vrlo malo – građani.

Da bi stvari sa slobodom misli i slobodom medija bile posve jasne i slikovite, treba reći da je suprotnost slobodi – strah. Znaju to najbolje vlasti koje od pamtiviljeka produciraju strah ne bi li kontrolirali narod i potiskivali njegovu iskonsku želju za slobodom. Vlast, pogotovo u nerazvijenim demokracijama, plaši narod da bi mu zatim ponudila sigurnost (od ovog ili onog neprijatelja), a time preskočila slobodu. I ljudi će često, posebno u stanju ugroženosti, izabrati sigurnost, a žrtvovati vlastitu slobodu.

— ŠUTNJA INTELKTUALACA JE REZULTAT STRAHA DA ĆE IM SE NJIHOV JAVNI STAV, JAVNO SVRSTAVANJE, OBITI O GLAVU, I TO NAJČEŠĆE U FINACIJSKOM SMISLU, JER BI MOGLI IMATI PROBLEMA S VLASTIMA I VLADAJUĆOM STRANKOM —

JEDNOM PROKAN, ZAVUJJEK PROKAN Često sam i sam, u svojoj 16-godišnjoj novinarskoj karijeri osjećao strah dok sam se spremao pisati neki osjetljivi tekst, dok sam ga pisao, kao i nakon što sam ga napisao i predao, znajući da nakon teksta slijedi i reakcija druge strane. Bilo je tu dakle i autocenzure, posebno u prvim godinama pisanja, ali i neprospavanih noći kad sam se odvažio pisati o lokalnim moćnicima. Bilo je tu i čestih i velikih konflikta s urednicima, od kojih, nažalost, puno puta nisam imao pravu profesionalnu podršku i zaštitu. Nije ni to mala stavka u osvajanju novinarske slobode i košta jako puno živaca. Zašto spominjem i vlastiti strah? Zato jer se ključna borba za slobodu odvija u nama samima, iz dana u dan, iz tjedna u tjedan.

Pisac Borislav Pekić napisao je 1984. godine, prije 26 godina, nešto što je i danas vrlo aktualno, rekao bih bolno aktualno. Citat: “Ja o nečemu istinu mogu misliti, ali hoću li je reći ne zavisi od snage (istinitosti) te istine, već od moje snage! I ne budimo

opet naivni: ne snage mog izražavanja, mojih moći da istinu dobro iskažem, nego od moje pripravnosti da zbog nje trpim.”

Od silnih poruka podrške koje smo posljednjih sedam dana dobili od brojnih po-jedinaca, udruga, kolega iz drugih medija, meni su, dozvolite, najdraže one običnih ljudi, potpisanih tek imenom i prezimenom. Najdraže su mi jer su hrabre, iskrene, bez ikakvog konkretnog materijalnog interesa ili zadovoljavanja sujete, stoga jer su plod čistog osjećaja za pravdu, krika protiv nepravde, kao i osjećaja bazične ljudske solidarnosti. Nasuprot mog shvaćanja, glavni urednik *Glasa Istre* Ranko Borovečki nije želio objavljivati iz dana u dan te pojedinačne podrške ljudi samo s imenom i prezimenom, bez funkcije, rekavši da su to, citat – nebitni ljudi!

Ja obožavam dobro, kvalitetno novinarstvo, kvalitetne novinare, autore, bilo naše lokalne, nacionalne ili svjetske (bilo u tiskanim ili elektronskim medijima), ali isto tako prezirem prodanog novinara, koji je, usput, vrijedan žaljenja jer ne vidi, nema tu unutarnju distancu s koje bi vidio da mu njegovi čitatelji ustvari – ne vjeruju. Na ovome bih mjestu, smatram to umjensnim, oživio riječi velikog Veselka Tenžere: “Jednom prodan novinar, zauvijek prodan novinar!”

A nas su zadnjih dana najviše cenzurirali HTV i *Novi list*. *Novi list* je najveći štrajkbreker u ovom našem slučaju!

OTKLANJANJE LJUDI KOJI SMETAJU Bit ću sad malo konkretniji: spustit ću se na naš lokalni teren. Posrtanje struke i etičnosti u mom matičnom *Glasi Istre* traje jako dugo, predugo. Kako stoje stvari sa slobodom medija u *Glasi Istre* pokušat ću ilustrirati jednim, po meni, paradigmatiskim primjerom. Nitko od vas ovdje ni

ne zna da na pulskom sudu već nekoliko godina traje velik sudski proces o prodaji zemljišta na Barbarigi i Dragoneri. Moja novina svih tih godina taj proces posve prešućuje, iako je riječ o ponajvećem sudskom postupku u povijesti Istre.

Posve je jasno da se proces takve veličine i društvene važnosti, kao i financijske štete po zajednicu (veće od 40 milijuna kuna, a vjerojatno je i veća) morao pratiti u našim novinama: i to od podizanja, odnosno prenošenja javnosti teksta optužnice, preko praćenja svakog ročišta i iskaza svjedoka, do obrane optuženih i presude. Svega toga nije bilo u *Glasi Istre*, a jasno je da je tako jer je među optuženima bilo članova vladajuće istarske stranke. Ne treba zaboraviti da je jedan od svjedoka trebao biti i tadašnji prvi čovjek Hypo banke Wolfgang Kuelterer, i to na okolnost da su mu lokalne strukture obećale nakon kupnje zemljišta za male, pišljive pare naknadnu urbanizaciju. Usput, Kuelterer je sada u zatvoru.

Barbariga i Dragonera dugo su bile sastavni dio famoznog projekta Brijuni

rivijera, da bi onda otpali iz okvira tog projekta. Prije mjesec dana župan Ivan Jakovčić javno je na sjednici Županijske skupštine, ponavljam, javno je na sjednici Županijske skupštine izjavio, citat: “Postoji desetak ljudi koji dignu larmu iz političkih razloga i time zaustavljaju sve... Želimo otkloniti one koji nas žele spriječiti u razvoju”, rekao je Jakovčić.

Na stranu što su projekt Brijuni rivijera argumentima osporavali neupitni ugledni stručnjaci poput dr. Saše Poljanec Borić, stručnjakinje za turizam s Instituta Ivo Pilar. Ono zbog čega u kontekstu borbe za slobodu medija ovdje spominjem tu Jakovčićevu izjavu o “otklanjanju ljudi” jest to da na tu njegovu skandaloznu izjavu prijetnje nitko nije javno reagirao, ni jedan intelektualac niti oporba. Taj se totalitarni iskaz prihvatio posve ravnodušno, a najstrašniji je što je prihvaćen kao nešto posve normalno, uobičajeno. Takve izjave, ostanu li bez široke javne osude, produciraju strah i kod novinara i kod građana, osim što postrojavaju partijske redove autora izjave.

PODMUKLA ŠUTNJA INTELKTUALACA A kad smo kod intelektualaca, od brojnih podrški koji su nam zadnjih sedam dana pristizale iz sata u sat, i iz svijeta, iz cijele Hrvatske, Istre i Pule, najmanje je (uz nekoliko časnih iznimki poput Branka Sušca (neka mi oprostite oni koje sada nisam spomenuo), dakle najmanje je bilo podrški istarskih intelektualaca, a tu prije svega mislim na one profilirane i javnosti poznate intelektualce. Ta je šutnja, slažem se s jednim građaninom koji nas je podupro, podmukla šutnja koja čeka rasplet da bi se svrstala na pobjedničku stranu.

No, ta njihova šutnja nije samo pitanje puke pragmatičnosti. Nije ta šutnja samo izraz neke intelektualne kvazisuperiornosti, ili pak neupućenosti ili ravnodušnosti (o štrajku u *Glasi Istre* ovih su dana baš svi imali privatno mišljenje). Ta je šutnja intelektualaca rezultat straha da će im se njihov javni stav, javno svrstavanje, obiti o glavu, i to najčešće u financijskom smislu, jer bi mogli imati problema s vlastima i vladajućom strankom koja je umnogome premrežila Pulu i Istru i najveći je poslodavac sa silnim, presudnim utjecajem u lokalnim medijima, općinskim i gradskim upravama, brojnim lokalnim javnim poduzećima, ali i u institucijama zdravstva, sveučilišta, kulture, umjetnosti itd.

GDJE JE NESTAO NOVAC? Na kraju se želim vratiti svojoj firmi, *Glasi Istre*, novini koju neizmerno volim i kojoj sam podario više godina života nego vlastitoj obitelji. Posrtanje *Glasa Istre* d.o.o. u prošloj 2009. te njegov bankrot u veljači ove godine, posljedica je pohlepe tadašnje, ali i sadašnje uprave *Glasa Istre*, obitelji Žmak, koja je, zanemariivši novinarski izdavački posao, ušla u brojne rizične, i kako je 24.

— POSRTANJE GLASA ISTRE D.O.O. U PROŠLOJ GODINI TE NJEGOV BANKROT U VELJAČI OVE GODINE, POSLJEDICA JE POHLEPE TADAŠNJE, ALI I SADAŠNJE UPRAVE —

veljače ove godine rekao Albert Faggian, hazarderske poslove sa zemljištima, hotelima te u sumnjive kredite, kako je rečeno, bočnim i pobočnim firmama.

Tu se nalazi uzrok velikog pada *Glasa Istre* koji se danas, osam i pol mjeseci kasnije, želi naplatiti na ledima svih radnika *Glasa Istre*! Zato i ovom prilikom pozivam Državno odvjetništvo i policiju da javnosti podastru sve podatke o tim transakcijama, jer podsjećam da je prije dva mjeseca pazinski Općinski državni odvjetnik Siniša Milevoj službeno ustvrdio da je, citat, “počinjeno više kaznenih djela prevare u gospodarskom poslovanju”. Pitam opet i najkraće: gdje je nestao novac? Od sto i više milijuna kuna duga. I ne budimo naivni odnosno nepošteni: taj posao istraživanja ne radi novinar, nego nadležne institucije. Kolikogod me pritom anonimne kukavice skrivene iza *nickova* procjenjivale jesam li ili nisam hrabar.

Svako istraživačko novinarstvo gubi smisao ukoliko institucije nisu pravovremene i efikasne, a novinar postaje nezaštićena meta. Nedjelotvornost institucija kada su u pitanju moćnici pogubno i posve razumljivo utječe na autocenzuru novinara.

Ovo govorim ne samo zbog budućnosti *Glasa Istre*, nego budućnosti svih nas i naše djece!

Ne budu li u *Glasi Istre* institucije odradile posao temeljito i prema javnosti potpuno transparentno i ostane li sva krivnja trajno ugravana samo u grobnicu Đanija Bažona, *Glasi Istre* neće ni poslije ovog štrajka postati poštena novina. A to je moj san, dohvatljiv, koliko i težak. Mala, lokalna, ali poštena, čista i dobra novina.

Hvala vam na pažnji i hvala dragom Bogu na snazi i mudrosti! **E**

Oprema teksta redakcijska.

SVJETLA, KAMERE: REVOLUCIJA!

NEDAVNO JE The Observer OBJAVIO SIMPTOMATIČAN ČLANAK U KOJEM NAS SE UVJERAVA DA REVOLUCIJA PRELAZI NA NOVU I VIŠU RAZINU: UMJESTO RADNIČKIH PREUZIMANJA TVORNICA, SADA SE PAUČINA SA STROJEVA SKIDA NE BI LI SE ORGANIZIRAO DOBAR PARTY

ANDREJ NIKOLAIDIS

The Observer je nedavno objavio tekst o ilegalnom raveu koji je pod imenom *Scumoween: The Squat Monster's Ball* održan u centru Londona. Grupa mladih ljudi je preko mobilnih telefona i kompjutera koordinirala pripreme za žurku, upala u napuštenu halu, potom se sukobila sa policijom kada su ih ovi pokušali rastjerati i ugaziti im muziku. Tekst je zanimljiv zato što autor, Mark Townsend, insistira na revolucionarnom potencijalu nove generacije ravera. Oni su neuhvatljivi, jer koriste savremene tehnologije. Oni upadaju u napuštene hangare i fabričke hale, što se u tekstu tretira kao vrsta poželjnog "urbanog terorizma". Oni su spremni da se, zarad svojih uvjerenja – a uvjereni su da imaju pravo da gutaju extasy i plešu kada hoće tamo gdje hoće – sukobe sa vladinim represivnim snagama.

Kaže se kako "komentatori kulture mladih" smatraju da bi ilegalni raveovi mogli biti čin pobune mladih nezadovoljnih radom vlade. Pominje se i Margaret Thatcher i prvi talas ravea sa kraja osamdesetih.

UNIŠTAVANJE KAPITALIZMA IZNUTRA? Da vidimo i zašto su mladi nezadovoljni. Miller, 27 godina, kaže: "Recesija pojačava potrebu da se zabave ne održavaju u barovima gdje je ulaz 12 funti, gdje se okupljaju šupci i gdje su pića preskupa". On dodaje da, zahvaljujući Internetu, kao nikada prije, ideja za samo par sati može stići do miliona. Tako je: ali koja ideja?

— NOVI REVOLUCIONAR, DAKLE, NEĆE BITI ASKETSKA FIGURA, POPUT CHEA, NEGO HEDONISTA. NEĆE BITI MILITANTI REVOLUCIONARNE ISTINE, NEGO MILITANTI UŽITKA —

Očito, tu sve ključa od revolucionarnog potencijala. Kako bi rekli The Beastie Boys – "(You Gotta) Fight For Your Right (To Party!)". *Observer*ovi revolucionari su kao djevojke iz još jednog hita

osamdesetih, onog koji je pjevala Cindy Lauper: they just want to have fun.

The Observer nove potencijalne revolucionare ovako opisuje: "Oni su već uništili muzičku i izdavačku industriju, sada rade na tome da unište i filmsku. Sljedeća bi mogla biti industrija zabave". Tu dakle leži subverzivni potencijal: oni kapitalizam uništavaju iznutra, gaseći jednu po jednu njegovu industriju.

Duncan Dick, zamjenik urednika u Mixmagu, kaže da mladi ljudi koji dijele "hedonistička iskustva, ali i nepovjerenje u državu", imaju potencijal da postanu militantni – "ako počnu da se miješaju u politiku".

MILITANTI UŽITKA Novi revolucionar, dakle, neće biti asketska figura, poput Chea, nego hedonista. Neće biti militanti revolucionarne Istine, nego militanti Užitka. Revolucija neće uzeti oblik Badiouovog Događaja, nego rave *eventa*. Revolucija je, napokon, komoditet i lifestyle. Njome se bave teoretičari kulture.

Uspjeh borbe protiv sistema nemoćuje je ne primijetiti: izborili smo se za sve ono što su nam dali. Upravo svjedočimo dizanju revolucije na višu razinu: nakon što smo osvojili besplatnu muziku i filmove, počinje odlučujuća borba za besplatne žurke. Revolucionarna borba za kontrolu nad sredstvima za proizvodnju transformisala se u borbu za kontrolu sredstava za zabavu. Međutim: bilo da plaćamo za nju, kao nekada, bilo da je besplatno downloadamo, kao danas, popularna kultura je sredstvo društvene kontrole. Radnici su nekada upadali u fabričke hale i preuzimali mašine: buntovnici danas skidaju paučinu sa napuštenih, praznih hala, a fabrike im trebaju još samo kao scenografija za žurke.

Zahvaljujući *The Observeru*, ključni problem današnje ljevice je riješen, njen revolucionarni subjekt je napokon pronaden. Ne, revoluciju neće dići ni radnici, ni seljaci, ni studenti, čak ne ni oni *isključeni*, stanovnici slumova. Na ulice će istrčati i svijet zapaliti razbješneli *militanti užitka*: odredi svingera pod zastavama od dopola iskorištenih kondoma, čete ravera, *unučadi ljeta ljubavi*, specijalne jedinice *južnoameričkom alternativom* inspirisanih kokainskih ovisnika, crne trojke starijih gospoda sa poništenim kreditnim karticama – oni će udariti na poredak koji im je uskratio komoditete.

REVOLUCIJA POD NADZOROM

Od Deleuzea znamo da je nadzorno društvo stanje slobode pod nadzorom. Revolucija koju nam *The Observer* preporučuje nije drugo nego *revolucija pod nadzorom*. Jer ova revolucija ne jede: ona snima svoju djecu. U filmu *Point Break* rediteljice Cathryn Bigelow, grupa surfera pljačka banke sa maskama američkih predsjednika na licu. Još je Marx uočio da je kapital društveni odnos te da se ljudi u kapitalizmu pojavljuju ne kao stvarni ljudi, nego kao karakterne maske pervertiranih društvenih odnosa. Otuda nije teško zamisliti kako će izgledati *revolucija militantnih ljudi-rizoma*: nakon što u fazi razmjene podataka i koordinacije iskoriste slobodarski potencijal Facebooka i Tweetera, rejveri sa maskama Lenjina, Chea i Maoa upašće u napuštenu fabriku i techno muziku nade i mladosti suprotstaviti zvuku vlade – policijskim sirenama. Onda će neko, dislociran, imaterijalan i deteritorijaliziran, sa nekog ne-mjesta, glasom Dartha Vadera uzviknuti "Svjetla, kamere: revolucija!". **E**

OGLAS

monodrama
prema prozi Tina Ujevića
scenska adaptacija,
režija i izvedba:
Robert Kurbaša

11. i 13. prosinca u 20h

Židovska općina Zagreb,
Palmotićeva 16

**SPLITSKA
BANKA**

SOCIETE GENERALE GROUP

GRAD ZAGREB

prodaja ulaznica od 29.11.
Fado & Blues, Gundulićeva 11

čudna šuma

ART I COOL AC I JA

MI SMO POTPUNO NEARTIKULIRANI. KAO SVETAC PRED SJAJEM VIŠE SPOZNAJE. TO JE MUKA, EGZISTENCIJALISTIČKI, ALI JE DOBAR ZNAK. BOG NAS VOLI. PA NAS I DRŽI

NENAD PERKOVIĆ

Rekao bih da nama kronično nedostaje artikulacija. Fali nam artikulacija misli, artikulacija činjenja, te najzad politička artikulacija, bilo idejâ prispodobivih realizaciji u praksi, bilo teorijskih pogleda, ili tek protokolarnih izraza simboličnog značaja. Iznikne ponešto tu i tamo individualno, ali sve to kao da nije pretjerano važno državnim dužnosnicima, dapače, kao da im ide na živce. Na koncu, čemu artikulirati stvari jasno, ako nitko ne postavlja sličan zahtjev? Zdrav razum nam govori da turbulentna situacija zahtijeva bolju artikulaciju među zahvaćenima. Bolju artikulaciju radi bolje komunikacije, dakako, ali kome treba jasna komunikacija?

NA PUTU KA PUTU Kad Premijerka uz pitijški smiješak kaže kako smo “na putu da dodemo na put izlaska iz krize” to zacijelo njoj i svim njenim ulizicama zvuči nevjerovatno duboko, onako – taoistički, dok je, zapravo, gramatički i logički upitno. Mediji se tada počnu podrugivati, ispravno zaključivši kako predsjednica vlade, a tako i čitava njena ekipa, pojma nemaju. I ne samo da pojma nemaju nego se, tradicionalno drski u svojoj ignoranciji, još i sprdaju s građanima.

Sublimacija premijerkinog taoističkog vizionarstva je zapravo birokratska drskost podignuta na najvišu državno-upravnu razinu; građani bi htjeli da uprava nešto poduzme, a birokratski odgovor je rutinski poziv na strpljenje. Sa zaledem dovoljnog broja ruku u Saboru, birokratski cinizam dolazi do trijumfalnog izražaja: “pomoć je na putu prema putu”. Potvrda da smo kolektivno u rukama nekakvih aparatčika, ljudi koje je čudna lutrija osobnih probitaka i karijere dovela na vodeća mjesta u Čudnoj nam šumi, e da bi nam hinjenom mudrošću obznanili, dok jedini tonemo među svima koji se oporavljaju,

kako smo na putu prema putu. A predvodnik tog grandioznog, zapravo leta, premda na putu, jest vladajuća stranka, u još jednoj nezaboravnoj prispodobi artikuliranoj od Andrije Hebranga. On nam je objasnio da HDZ ima dva desna krila i da njima leti nezaustavljivo u Europu. Koliko je taj let artikuliran možemo samo zamisliti, a o slijetanju ne želim ni razmišljati. Zabrana ljevice je toliko omiljena pomisao nakon rasprave o izglasavanju nepovjerenja premijerki, da Stranka, ako već ima dva krila, oba moraju biti desna, makar i kontra svih zakona aerodinamike. Ne samo to: taj monstrem može i letjeti.

Predsjednik Josipović pak, na svečanoj proslavi mirne reintegracije u Erdutu, sličnom i doličnom mudrošću prozbori kako su Tadić i on i svi “ostali sudionici tog susreta označili (...) početak kraja normalizacije odnosa Hrvatske i Srbije”... I sve bi bilo u redu, josipovićevski suhoparno, ali korektno, da nema tog “početka kraja” koji bi trebao biti – što? Izraz državničkog duha, a zapravo para uši i izvrće smisao, jer ako normalizacija ima svoj tijek, a počinje joj kraj, znači li to da će uslijediti nenormalizacija, netom normalizaciji dođe kraj? Naravno, taj dio se potom najviše eksploatira u medijima. I eto nespo razuma. Zašto se nije lijepo držao drugog dijela izjave koji kaže “svi koji su sudjelovali u tom činu pridonijeli su jednom simboličkom gestom otvaranju završnog čina postupka pomirenja koji bi naše dvije države trebao učiniti modernim europskim državama” bla bla bla... pa da sve ostane jasno? Ne, treba se igrati Churchilla i oponašati njegove točne, duhovite i precizne političke opaske... Krajevi početaka, počeci krajeva, to zvuči tako državnički mudro i mudro državnički.

Ali tu ne treba cjepidlačiti, mirotvorstvo valja pozdraviti i kad pomalo šepa u artikulaciji, kad se događa za vrijeme mira, pa i kad je sasvim upitno koliko takva ispričavanja uopće imaju smisla.

SVI SMO MI WILLY BRANDT! Jer, kad Willy Brandt padne na koljena pred spomenikom žrtvama holokausta u varšavskom getu, onda je riječ o čovjeku koji se našao licem u lice s neizdrživom silom spoznaje strave nezamislivog zločina. Ta sila kao da um i tijelo, svijest i savijest, svu ljudsku susptanciju rastavlja na molekule i čovjeku popuštaju koljena, briše se granica privatnog i javnog, dužnosničkog u njegovu duhu. Taj pad na koljena možemo nazvati jedinom mogućom artikulacijom njegova stanja tog trenutka, čin, riječ i misao su u potpunom skladu sa situacijom. Sve, i svi nakon toga... više-manje. Bezumlje rata teško da bi se moglo artikulirati u nešto smisljeno. Pa to ne može ni inflacija državničkih isprika. One malo znače i kad im forma nije devalvirana pretjeranom uporabom, a bude li se svatko svakom ispričavao za ratna djelovanja, kako je i glasilo jedan ingeniozni prijedlog, neće značiti baš ništa. No, ako je općeprihvaćeno mišljenje kako to doprinosi miru, neka bude.

U zraku ostaje, kao duh eona, samo jedno skeptično: ki bi da bi.

Tuđman je u onom ozloglašenom govoru u Lisinskom bio kazao da je takozvana NDH izraz vjekovnih težnji naroda za slobodom i vlastitom državom, i smjesta ga se napalo/slavilo da emancipira kvislinšku endehaziju, ovisno o strani s koje je dolazila reakcija. A zapravo je ta njegova rečenica ključna po

mного čemu. I to iz sasvim drugih razloga nego što su Tuđman i njegovi napadači mislili. Ključna je jer u svojoj točnosti precizira vjekovnu nesposobnost ovog naroda, zajedno s otužnom mu elitom, da sebe bilo kako, pa onda i politički, artikulira. Dakle, nešto što bi bila legitimna politička volja, potreba za emancipacijom, težnja za političkom slobodom, izrazilo se potpuno neartikulirano, kao zlosretna podjela na dva totalitaristička tabora. Nejednake specifične težine u smislu nacionalne izdaje, ali u osnovi nenarodna.

Zamislimo načas da smo Alien ili Predator koji se iznenada zainteresirao za povijest Hrvata i da nam je neki lokalni izvor predočio situaciju. Naš jedini posao s dotičnim Hrvatima je pojesti ih, ili zaraziti galaktičkim boginjama, ili što već alieni i predatori rade ljudima. Riječju, emocionalno smo indiferentni i ideološki potpuno nezainteresirani za ljudski status. Kad dodemo do lekcije o i oko Drugog svjetskog rata vidimo da su se dotični predmeti znatizelje bili podijelili u dva velika tabora. Jedan koji je slobodu izražavao poslušnošću Berlinu i Rimu pod firmom borbe za slobodu, i drugi koji je slobodu izražavao služeći Beogradu i Moskvi, također pod firmom borbe za slobodu. U krvavom bratoubilačkom ratu jedni su se tukli za Berlin, drugi za Moskvu, uvjereni do danas, ili do smrti, da su se tukli za slobodu. Desetljećima slušamo njihove međusobne optužbe za izdaju, i da nije groteskno, jer je bilo tako krvavo, bilo bi dostojno najblesavije zamislive komedije o milijunima kroz stoljeća koji ne znaju kako bi artikulirali sebe i ono što jesu, ili žele biti. I Alien i Predator i Klingonac okrenuli bi svoj brod i nestali u warpu...

HALO, KAPTOL! A na ovu omiljenu folk temu fašizma i antifašizma briljantnom se “artikulacijom” nadovezao i bivši predsjednik Mesić, opetovano i sveudilj ponavljajući kako nam valja izabrati antifašističku stranu u rečenom sporenju zato jer je to pobjednička strana. Kakav se pak to monstuozi pragmatizam krije iza ove političke artikulacije?! Znači, da je nekom nesrećom pobijedio Hitler, nama bi bilo prirodno odabrati fašističku stranu, budući da mi mudro uvijek biramo stranu pobjednika? Kao onaj prepredeni Zagorec koji je jednog sina poslao u partizane, drugog u domobrane i rekao “naša familija rata zgubila ne bu”. S vremenom, kroz desetljeća, takvo blesavo seosko mudrijašenje artikuliralo se u najvišu državnu politiku.

S jedne strane Jasenovac, s druge strane Goli otok, oboje kao granitne sjenke iz prošlosti, a u sredini izbezumljeni subjekt politike u svojstvu građanina. Koji naivno vjeruje da je elita ta koja bi mu trebala reći što mu je činiti za vlastitu dobrobit i probitak, za pristojan život i socijalnu stabilnost. Naivnost ovog političkog subjekta je alarmantna, toliko je duboka. Povjerenje koje ima u nekoga ili u nešto daje mu auru nadnaravnog, skoro pa miljenika providnosti, jer sva su druga objašnjenja tog fenomena – iscrpljena.

Od devetsto osamnaeste, najmanje, pa do danas, politika se artikulirala jedino kao “kurva”; u bezbrojne izdaje, lopovluke, obrtarnja ideoloških kaputa, bestidnost i besprizornost sasvim već otvorenog licemjerja, nespontanu gramzivost i sitnu bolesnu ambicioznost pod svaku cijenu. I onda se javi Kaptol sa

uobičajenih stotinjak godina zakašnjenja i smjerno nas zamoli da ne budemo tako negativni... A nego kakvi da budemo? Znači, osim što smo notorni politički kurvarluk i kloaka divljeg kapitalizma, trebali bismo biti i samohvalisavci bez pokrića? Vrlo suvislo, još jedna tipična artikulacija narodnog duha.

Možda, kad bismo bili pametniji, možda bismo i pametnije artikulirali svoju politiku. Ali ako ne artikuliramo pametno, kako ćemo ikoga uvjeriti da smo pametni, ili barem da među nama ima takvih? U Saboru, kruni krova državne kuće, vlada neinteligencija, uz već poslovičnu neobrazovanost i pomanjkanje odgoja. Tamo ne možete normalno upotrijebiti metaforu. Vesna Pusić kaže kako su državni deficit “pojeli skakavci”, a javi se njih najmanje troje, za redom, jedan za drugim, da “isprave navod” i da joj objasne kako to nije točno jer građani nisu skakavci (!). Halo, Kaptol!

TRGOVCI BOFLOM Kako tko proviri glavu s čime korisnim, sistem ga samelje i povuče u košmar. Veliki, lijepi, pametni, razvojni i unosni projekti u znanosti, kulturi ili gospodarstvu kao na jalovu tlu propadaju isključivo radi posvema nemušte, indolentne, nezainteresirane političke elite i neartikulirane vladajuće politike. Ako i ne propadaju smjesta, budu zagušeni kužnim smradom korupcije i sitnog politikanstva, a njihovi nositelji odraduju sifozofske napore do trenutka kad se ne upitaju, s punim pravom, zašto i za koga?

Vladajući govore da nam je dobro. Govoriti da nam je dobro iz uvjerenog optimizma je ludost, lagati da je dobro je nemoralno. Što je to što nam čini dobro? Državnoj fiskalnoj politici glavni se oslonac bazira na oporezivanju uvezenog stranog bofla, stihijski i neartikulirano, a političke strategije stranaka i drugih čimbenika političke scene baziraju se na uvozu jeftinog političkog marketinga. Kao što ljudi kupuju “gdje je kvaliteta jeftina” (!?), tako i na izborima kupuju jeftine slogane: *imamo Hrvatsku, HDZ zna, nova pravедnost...* Pa onda, dok je netko negdje nekome, efektno, nudio samo “znoj, krv i suze”, ali je stvarno tako i mislio, ako ništa drugo stjecajem historijskih okolnosti, mi imamo čudnu izokolnu epigoniju u vidu nemuštog nekakvog “kraja početka” – kako bi se provjerenim i utabanim, sigurnim “putem ka putu”, dosegla, izglancala i učvrstila sjedalica za lokalno mjesto u povijesti.

I to smo, braćo i sestre, mi, to je naša zemlja i naša stvarnost, sada i ovdje. Nesposobnost da uobličimo i izrazimo. Sebe, svoje misli, težnje i osjećaje, svoju vjeru i svoje sumnje, svoju teoriju i svoju praksu, svoja kolektivna i posebna obilježja, sebe kao skupinu građana, kao grupu ljudi koji žive zajedno u istoj državi, sebe kao političku naciju koja ima demokraciju i svu pripadajuću demokratsku aparaturu i sebe kao etničke narode koji dijele zajedničku kulturu.

Mi smo, već verificirane, “guske u magli”, tamarala bespućima ne samo povijesne, već svekolike zbiljnosti. Ali zato čvrsto na putu da dodemo na put koji bi mogao voditi do puta prema putu puta – suvisle artikulacije.

Najprije, po mogućnosti, političke. Ne znam zašto mi se čini da će onda sve ostalo ići kao po loju. Vjerojatno sam samo naivan, budući da nisam ni Alien ni Predator. **E**

REPUBLICI NE TREBA SVEUČILIŠTE

KAKO PODRŽATI MODEL PROGRAMSKOG UGOVORA AKO SE NJIME STVARAJU UVJETI ZA PROGLAŠAVANJE STUDIJA LATINSKOG, FRANCUSKOG ILI RUSKOG DRUŠTVENO IRELEVANTNIMA? KAKO PODRŽATI MODEL KOJI OČIGLEDNO VODI TOME DA SE SVEUČILIŠTE IZ AUTONOMNE INSTITUCIJE KOJA SAMA OSMIŠLJAVA SVOJU ZNANSTVENO-NASTAVNU POLITIKU PRETVORI U POSLUŠNOG IZVRŠITELJA DNEVNOPOLITIČKE TAKTIKE UŠTEDE NA ZNANOSTI?

NIKOLA VULETIĆ

“Republici ne trebaju znanstvenici” riječi su kojima je sudac revolucionarnog suda Jean-Baptiste Coffinhal ispratio na giljotinu slavnoga kemičara Antoine-Laurenta de Lavoisiera, građanina Lavoisiera. Bio je to odgovor na Lavoisierovu zamolbu za odgodu izvršenja presude – do okončanja jednog započetog eksperimenta.

GLAVA Da ne bi bilo zabune, nije Lavoisier smaknut zato što je bio veliki znanstvenik. Smaknut je *usprkos* tome što je bio veliki znanstvenik. Pod geslom *Sloboda – jednakost – bratstvo*, sprava Republike u tren je oka otkinula glavu kakva se možda neće roditi u sljedećih stotinu godina, kako je dan kasnije sjetno ustvrdio matematičar i astronom Louis Lagrange.

Nakon više od dvjesto godina došlo je u Europi do određena napretka: sječivo je u muzeju, glave se ne kotrljaju. Razvijeni su, međutim, nova sprava, sprava Unije, i novo geslo: *Racionalnost – kompetitivnost – učinkovitost*. Na stratištu se našla javna i autonomna Universitas – zajednica studenata i nastavnika-znanstvenika koju u Hrvatskoj nazivamo kalkom *Sveučilište* (bizantoidnim, prema oštroidnom Inoslavu Beškero).

MAČKU O REP Uzalud pozivanje na gotovo osam stoljeća tradicije, tijekom kojih je evropsko Sveučilište izraslo u otvorenu i slobodnomu utvrdi moderne znanosti. Mačku o rep dorski, jonski i korintski red, Homer i Ovidije, Mikenka i Pompeji, sveti Jere i Vulgata, Cervantes i Shakespeare, Goethe i Balzac, romanika i gotika, Michelangelo i Bernini, Erazmo i Diderot, Kosciuszko i Byron, spoznaje o zabludama slobode, jednakosti i bratstva i onaj Humboldt i potomci mu. Mačku o rep arheologija, povijest i povijest umjetnosti, filozofija i filologija pa čak i matematika, ako je odveć spekulativna. Ako je to znanost, Uniji ne trebaju znanstvenici. Neka ih kćerima i sinovima bogatih tatica, ako su to voljni platiti. Ionako je odatle i počela sva ta vaša mentalna masturbacija. Sve vam je to neracionalno, nekompetitivno i neučinkovito.

ZAUDAVANJE AUTONOMIJE Sudeći po trima zakonskim prijedlozima, onima *Zakona o Sveučilištu*, *Zakona o znanosti* i *Zakona o visokom obrazovanju*, politička se elita naše domovine oduševljeno uključila u europski trend. Na dušu svima, a ne samo njima – jer, nešto nam je slično pokušala napakirati i lijeva kalicija početkom ovoga desetljeća. Čuli smo: autonomija sveučilišta i nazovi sloboda istraživanja su bogomdan ambijent

za klijentelističko-korupcijsko bančenje znanstvene elite. Zbore tako i inače upućeni autori, od koji bi se odista očekivalo nešto više nego “Raspni ga, raspni!”. Pazite: zloraba autonomije nije dala poticaj da javna uprava počne provoditi postojeće pravne norme. Ona je postala razlog da se i autonomija i sloboda sasijeku u korijenu.

Takvo je razmišljanje ideološka nadgradnja zakonske infrastrukture Lijepe naše, u kojoj se uporno izbjegava širenje principa građanske i institucionalne odgovornosti, u kojoj se zakoni pišu za narod u kojem će, znamo, apsolutno svi – od onog u inkubatoru do onog na respiratoru – prvom prilikom pokušati nekoga preveslati.

— PAZITE: ZLORABA AUTONOMIJE NIJE DALA POTICAJ DA JAVNA UPRAVA POČNE PROVODITI POSTOJEĆE PRAVNE NORME. ONA JE POSTALA RAZLOG DA SE I AUTONOMIJA I SLOBODA SASIJEKU U KORIJENU —

POVLAČENJE PRIJEDLOGA Novi zakonski prijedlozi iz područja znanosti i visokog obrazovanja predviđali su potpuno podređivanje znanstveno-nastavne djelatnosti dnevnoj politici. U Nacionalnom vijeću za znanost i visoko obrazovanje – premijer ili premijerka, ministar financija i ostatak bratije (ma kad će oni, molim vas, naći vremena da stignu na sjednicu toga vijeća?); u sveučilišnim vijećima – rotvaleri MZOŠ-a; ministrov amen na svako moguće imenovanje u znanstvenim institutima; trogodišnji programski ugovori koji sve čine promjenjivim, a rektore tjeraju na cjenkanje oko svakog pojedinog studija i radnog mjesta. Sve to začinjeno dobrom dozom bezobrazitine hrvatske “politike” i “vlasti”: hitan zakonski postupak, trinaest radnih dana za javnu raspravu... ma dobro, sad kad ste se već iznervirali, ipak nećemo u hitni postupak, blago nama! A čuje se i da bi predlagač mogao odustati od prijedloga da Sveučilišno vijeće bira rektora, kao i od još nekih spornih rješenja. No, ne i od programskoga ugovora.

PROGRAMSKI UGOVOR Mnogi, pa i oni koji su kritički raspoloženi prema drugim odredbama u trima zakonskim prijedlozima, u programskom ugovoru ne vide ništa sporno. Međutim, upravo je ovdje nagazna mina. Taj ugovor baca rektore na vjetrometinu “pregovora”, a ne sporazume li se s predstavnicima Vlade

sveučilištima će se doznačivati – sredstva “za nužno funkcioniranje”, iliti minimalac. Upravo su takva rješenja diljem Evrope dovela do ukidanja niza studija klasične filologije za koje nije bilo dovoljno zainteresiranih dobrostojećih studenata (bolje reći, njihovih roditelja). Rektori su se, bez sredstava kojima bi sami financirali takve programe, našli u bezizlaznoj situaciji. Giljotina ne prijete samo Homeru; gonjena programskim ugovorima, javna sveučilišta Sjedinjenih Država – poput State University of New York – ukidaju i studije kao što su francuski i ruski.

ZNANOST REZERVNIH DIJELOVA

Kako podržati model kojim se stvaraju uvjeti za proglašavanje studija latinskog, francuskog ili ruskog društveno irelevantnima? Kako podržati model koji vodi tome da se Sveučilište iz ustanove koja sama osmišljava svoju znanstveno-nastavnu politiku pretvori u poslušnog izvršitelja dnevno-političke taktike “štednje”? Iz tzv. strukturnih promjena koje se već neko vrijeme provode u visokoobrazovnim sustavima nemalog broja zemalja Europske Unije jasno se iščitava da vladajuće strukture, neovisno o deklariranoj ideološkoj orijentaciji, počinju izbjegavati izdvajanje proračunskih sredstava za financiranje aktivnosti koje proizlaze iz istraživačke slobode. U znanost se uvodi plaćanje mjerljivoga, plaćanje po učinku; znanost postaje tvornica, i to tvornica rezervnih dijelova.

SVAŠTAUČILIŠTE Ustanova u kojoj se takva industrijska djelatnost odvija može se zvati kako se kome sviđi, ali to više nije Sveučilište. Možda jest mjesto na kojem se *svašta uči*, ali više nije Universitas, zajednica studenata i profesora kojoj je društvo dalo široku slobodu upravo da bi ta zajednica to društvo činila boljim.

U Ustavu Republike Hrvatske, kao uostalom i u ustavima svake pristojne državne tvorevine, određuje se na kojoj tradiciji počiva suverenitet, kakav je taj suverenitet, nad kojim se područjem prostire, koje su temeljne vrednote, kako se obnaša vlast itd. Društvo koje sebi želi dobro slične bi principe trebalo slijediti u svakome svojem segmentu, te bi po njima trebalo urediti i obrazovanje: ne samo kao proces usavršavanja pojedinaca, već i usavršavanja društva.

TREBA LI REPUBLICI SVEUČILIŠTE? Stoga bi svaki zakonski tekst posvećen uređenju Sveučilišta i njegove

djelatnosti morao započeti na samome izvoru: što razumijemo pod autonomijom Sveučilišta i slobodom istraživanja, na kojoj tradiciji te vrednote počivaju, što su nam dosad donijele, koje domene pokrivaju, u čemu se materijaliziraju te kako se održavaju i provode. O tome treba raspravljati, a ne o programskim ugovorima, sveučilišnim vijećima, duljini prstiju resornoga ministra, upisnicama ili školarinama, konstruiranju kadrovskih piramida. Da čujemo jasno i glasno: treba li Republici autonomno Sveučilište i trebaju li joj znanstvenici, nezavisni i slobodni – ili ćemo se odlučiti za akademski upakirani *Croatian Supertalent Show* i legiju poslušnih izvršitelja zadataka srednje složenosti. Racionalnih, kompetitivnih i učinkovitih. ■

ARHETIPSKA SIMBOLIKA KRAVE U BAJKAMA

**UZ OSVRT NA NEKE
BAJKE U OKVIRU
DUBINSKOSIHOLOŠKE
INTERPRETACIJE BAJKI.
OKOSNICA ARHETIPSKOGA
SIMBOLIZMA ISKAZUJE SE
U ČETIRI VIDA ONOGA ŠTO
MOTIV KRAVE MOŽEBITNO
KONOTIRA**

MANUELA ZLATAR

“Bajka je nalik moru, a sage i mitovi nalik morskim valovima; priča se uzdiže i postaje mit te tone da bi iznova postala bajkom. (...) bajke odražavaju mnogo jednostavniju, ali ujedno i mnogo osnovniju strukturu – goli kostur – psihe”
– Marie-Louise von Franz

Poznato je da simboli – kao predodžbeni pokretači – imaju životni odjek u obliku pridodanih slika i značenja. Njemački, čini se, ima savršen izraz za simbol, a taj je *Sinnbild* (njem. *Sinn* – smisao + *Bild* – slika). Aksiomska slika koja pokreće psihički život, smisao koje se otkriva u onom što je ujedno pukotina i veza među razdvojenim dijelovima. Već i sama etimologija (grč. *simballein* – spojiti, složiti) upućuje na izrazitu složenost i višedimenzionalnost.

Tumačeći simbole, utiremo trag nevidljivoj stvarnosti jer simbol uvijek označuje stanoviti višak značenja koje se nikada ne iscrpljuje u potpunosti. Otac analitičke psihologije, Carl Gustav Jung, jednom je rekao da simbol postaje mrtav kad otkrijemo riječ koja najbolje izražava ono što tražimo, očekujemo ili naslućujemo.

ČETVEROTIJELNOST, ARHETIPSKA PSIHOLOGIJA U potrazi za izrazima koji bi nagovijestili ono što naslućujemo u simbolu krave u bajci, *hajdemo se ponadati* da sirotu životinju nećemo *raščetvoriti*, iako ćemo na nju primijeniti jungovcima tako omiljenu “tetrasomiju”, bazični arhetip slikovnog ustrojstva broja četiri poput četiri strane svijeta, a posebice četiri funkcije svijesti – mišljenje, osjećanje, intuicija, ćutilnost. Poslužiti ćemo se Jungovim nasljedem, ali i uvidima arhetipske psihologije, struje koju je sredinom 20. stoljeća razvio James Hillman, a među čijim se pripadnicima ističe Clarissa Pinkola Estés, terapeutkinja koja je upravo na materijalu bajki, mitova i predaja podastrla etnospiritualni i feministički sinoptikum osvjetljavanja ženskih tema u bajkama.

Pripadnica Jungove škole, Barbara Hannah u knjizi *The Archetypal Symbolism of Animals* kravu tumači kao a) simbol majke, b) hraniteljice i skrbnice, c) simbol krotkosti d) simbol “Ženskog par excellence”.

Pozivajući se uglavnom na istraživanja egiptologa Hansa Bonneta, Hannah podastire iscrpan materijal temeljen na egipatskoj mitologiji pa možda nije suludo graditi simboliku na kvaternitetu, ne zazirući od simbolizma koji – doduše – zadire u područje spekulacije, ali nudi pozamašnu psihičku škrinju. Nekako mi spontano na um pada i Joseph Campbell kada iznosi zanimljivu misao da su snovi personalizirani mitovi, mitovi depersonalizirani snovi te da oba – i mitovi i snovi – simbolički djeluju na dinamiku psihe (usp. Campbell 1999:26).

Etnolog Rainer Wehse (1979:39) okarakterizirao je bajku *Pepeljuga* kao najpoznatiju i najomiljeniju u zapadnoeuropskom području. Zapravo, radi se o pričama koje potpadaju pod kategoriju *tipa* – ili kako to naziva Anna Brigitta Rooth – pod kategoriju *ciklusa* o *Pepe-ljugi* (*Cinderella cycle*). Priču koju je prvi puta zabilježio

tijekom 9. stoljeća, tj. 800.-835. Tuang Ch'eng Shih u Kini, japanski folklorist Kumagasa Minakata je 1911. doveo u vezu s bajkom o *Pepe-ljugi*, a Raymond De Loy Jameson prvi ju je preveo na jedan od zapadnih jezika. Carlo Ginzburg (1993:413, n131), baš kao i Bruno Bettelheim (2000:273, n73) upućuju na još stariju verziju, a to je ona o kojoj izvješuje Strabon: priča o orlu koji pobjegne sa sandalom prekrasne kurtizane *Rodope* i ispusti je na faraona. Sandala toliko očara faraona te on pretraži cijeli Egipat ne bi li pronašao njezinu pravu vlasnicu i oženio se njome. Ova priča prethodi *Shihnovu* zapisu za oko 800 godina. Pa kad smo već u Egiptu, prije nego što ustvrdimo bilo što o zoomorfnom utjelovljenju “slika duše”, spomenimo da kravu u mnogim mitologijama nalazimo upravo kao simbol majke. Čak je i *Hera*, legitimna zakonita supruga *Zeusova* nazivana “*Hera kravljeg oka*”, a glavne boginje Egipta bile su sve u određenom smislu povezane s *Hator*, boginjom-kravom, čije je glavno svetište bilo u *Denderi* (Hannah 2006:373). Boginja ljubavi, ljepote, glazbe i sreće, ponekad je antropomorfna, ali s kraljim rogovima na glavi, ponekad zoomorfna, ali urašena u ljudsko lice, a ponekad se potpuno zoo-vizualizira u oblik krave.

Kult boginje *Hator* uvelike je izrastao iz štovanja lokalne boginje jednog od okruga Gornjeg Egipta, po imenu “*Bat ženske duše*”. Riječ je o boginji *Bat*, personifikaciji svemira i *Mliječne staze*. Zamišljena je kao velika krava prekrivena zvijezdama, a njezino se ime dovodi u vezu s egipatskom riječju “*b3*”, *ba*, jednim od pet termina za pet dijelova čovječje duše (*ren* – ime, *ba* – duša, *ka* – duh, *sheut* – sjena i *ib* – srce), dijelom koji je u neku ruku najrodniji suvremenoj predodžbi o duši na Zapadu. *Bat* je nazivana i “*Divlja krava*”. Kao “*Divlja*”, neprikosnovena je zaštitnica teladi te vjerojatno predstavlja idealni *Sinnbild* za majčinsku skrb i zaštitu, ali upućuje i na njezinu neobuzdanu, opasnu narav. “Simbolika životinja je vrlo često znakovito univerzalna pa se slična značenja mogu pronaći u kulturama koje su naizgled imale vrlo malo ili gotovo nikakvog međusobnog kontakta kroz stoljeća ili milenije” (Sax 2001:50). I staronordijska (islandska) mitologija život postavlja na mjesto na kojem se vrućina juga susreće s hladnoćom sjevera, a u njega smješta diva *Ymira*, kravu *Auðumla* i androgino stvorenje *Burija*: kozmička krava *Auðumla* (u prijevodu “*bogatstvo bez rogova*”) svojim mlijekom hrani diva *Ymira*. U tri dana, ližući kockice leda, krava iz ledene dubine oslobađa treće stvorenje na ovome svijetu, a to je *Buri*. Polazeći od toga da je mit kao priča izraz kozmogonijske individualijske svijesti, krava se ovdje kao “uobličene praiskonske slike” daje prevesti na “maternalni jezik”: odražava majčinsko dojenje prvotnog oblička života.

KOMPENZACIJSKI DINAMIZAM I ARHETIP MAJKE U vezi s bajkama moramo napomenuti kako one ne odražavaju individualnu psihologiju, već prije svega kolektivnu svijest vremena, da postoji nešto što jungovci

– OTAC ANALITIČKE PSIHOLOGIJE, CARL GUSTAV JUNG, JEDNOM JE REKAO DA SIMBOL POSTAJE MRTAV KAD OTKRIJEMO RIJEČ KOJA NAJBOLJE IZRAŽAVA ONO ŠTO TRAŽIMO, OČEKUJEMO ILI NASLUĆUJEMO –

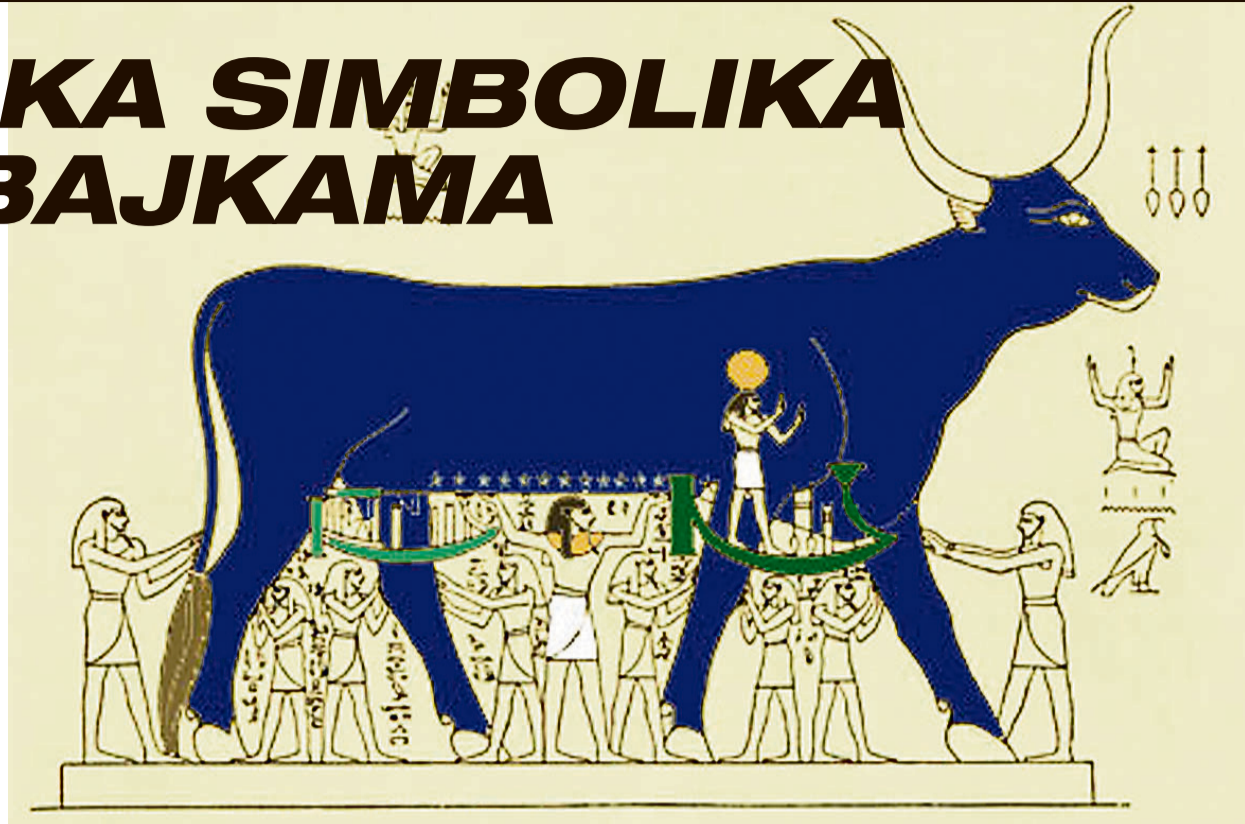
nazivaju “*arhetipsko Ja*”, kolektivni temelj izgrađivanja *Jastva*: “(...) svaka bajka osvjetljava određeni aspekt one funkcije koje junaci i junakinje kao modeli identifikacije ispunjavaju u priči, štoviše, upravo onaj aspekt koji u kolektivnoj datosti određenog vremena nedostaje” (von Franz 1985:19). Ako priča dakle reaktualizira arhetipove koji najviše nedostaju duhu vremena, odnosno ako procesuiru zanemarene elemente društvene zajednice, a to je patrijarhat, onda nismo daleko od istine ustvrdimo li da primjerice mnoge priče *tipa* *Pepeljuge* odražavaju kompenzaciju afektivne povezanosti s podržavajućom i blagotvornom majkom.

U mnogim bajkama diljem svijeta, mrtva se majka pojavljuje u obličju neke životinje. U kineskoj bajci to je riba koju pak maćeha proguta pa junakinja naknadno skuplja kosti i moli se nad njima. To skupljanje kostiju gotovo je uvijek povezano s *magijskim pomoćnikom/icom* koji/koja u pričama junakinju dariva čudesnim haljinama što joj omogućavaju posjet crkvi ili dvoru. Na spomenuti motiv skupljanja kostiju nailazimo u pričama iz Kine, Vijetnama, Indije, Rusije, Bugarske, na Cipru, u Srbiji, Dalmaciji, Siciliji, Sardiniji, Bretanji, Škotskoj i Finskoj (Ginzburg 1993:264).

Pepeljuga koju nalazimo u zbirci *Vuka Stefanovića Karadžića* (Karadžić 1969:104-108) pokazuje neke doista arhaične crte u odnosu na popularne verzije, naročito na onu *Perraultovu*. Tipično za strukturu bajke, junakinja na samom početku krši zabranu, tj. najljepšoj od svih ispada vreteno u jamu pa joj se majka pretvori u kravu (usp. Antonijević 1991:71).

Kako su potencijalne junakinje ove priče ženskoga roda, starca koji se inicijalno pojavljuje mogli bismo izjednačiti s *animusom*, s obzirom da se *animus* kao personifikacija muške prirode u nesvjesnom žene često u bajkama i simbolima snova pojavljuje kao sin, muž, neznanac, ljubavnik (Pinkola Estés 2004:75). A “nerijetko može biti simboliziran i predmetima izrazito muškog karaktera” (Jakobi 2006:147).

No ono što je zanimljivo, a pojavljuje se i u pričama zabilježenim u Dalmaciji – to je da se majka doslovno pretvara u kravu. Simbolizam vretena i predenja koji se očituje u vezi s junakinjom izraz je jakog ženskog principa – majke i Velikih ženskih boginja (Antonijević 1991:77), dok se vretenu još može pridodati i značenje smrti (Chevalier, Gheerbrant 1987:767). Znatna je uloga vretena u kolektivnom životu utjecala i na pučku maštu te se u predajama može naći i zlatno vreteno: “*Za zlatno vreteno kupljena je noć za odmor. Ono je dar mesečeve majke*” (*Srpski mitološki rečnik* 1970:78). U *Karadžićevu* zapisu *Pepeljuge* nailazimo i na motiv *kornukopijskoga* uha.

HRANITELJICA, SKRBNICA I POMOĆNICA

Ne ulazeći potanko u plauzibilnost pretpostavke kako se možda radi o sažimanju animističkih predodžbi o nadnaravnim životinjama, o metempsihozi ili o religijskim predodžbama o teriomorfnom obliku duša predaka i pokojnika, nećemo pogriješiti ako kravu kao zoomorfno utjelovljenje mrtve majke dovedemo u vezu i s njezinom drugom pa i trećom arhetipskom simbolikom, a to je ona hraniteljica i skrbnica te blagonaklone i krotke pomoćnice. Navedimo i da se ispuštanje vretena pojavljuje u bajci *La cuzza tzenere*. Tu je bajku pod br. 124 popisala Marian Roalfe Cox u svojoj knjizi *Cinderella: Three Hundred and Forty-five Variants*. Zabilježena je u Splitu, a kazivana i zapisana na talijanskom jeziku (Alodia Riboli). Naslov bajke ortografski je nepravilno prenesena fonetska sintagma od *cuccia + cenere* (štenara + pepeo), što bi se dalo prevesti kao *Kominačin brlog (kominača* je posprdni dijalektalni izraz za djevojku iz zapečka; od *komin* – ognjište, kuhinja). *Kominača* skuplja majčine kosti ispod stola, stavlja ih na ognjište i pomno obilazi svaki dan te joj po tome i nadjenu ime. U ovoj se priči spominje velika *oskudica* koja prijete majci i trima kćerima te se one dogovore da će ubiti i pojesti onu koja pri predanju tri puta ispusti vreteno. Majka ispusti svoje vreteno tri puta pa je starije kćeri – nakon što mlada odbije držati se dogovorenog – zakolju i pojedu, bacajući pri objedovanju kosti pod stol. Prije nego što umre, majka junakinji daruje čaroban štap kojim djevojka mora kucnuti o kosti kako bi joj one namaknule što god zaželi. Riječ je o haljinama celestijalne teksture, satkanima od Sunca, Mjeseca i zvijezda, a to su motivi koji se pojavljuju i u hrvatskoj varijanti 510B priče o Pepeljugu.

Uz *La cuzza tzenere*, M. R. Cox navodi i opsežna razmatranja Vida Vuletića-Vukasovića o pričama o Pepeljugu u Hrvata i upućuje na zanimljivu distinkciju glede skupljanja kostiju i zoomorfnog utjelovljenja mrtve majke: u planinskom dijelu Hrvatske, gdje se stanovništvo uglavnom bavilo stočarstvom, zabilježene su varijante u kojima se majka pretvara u junicu, dok se u Dalmaciji češće susreću varijante gdje majka umire prirodnom smrću ili je ubijaju dvije starije kćeri. U varijantama s planinskoga područja djevojka ritualno pokopa kosti zaklane junice, stavljajući ih na hrpu te se tako dostojanstveno oprašta od “one koja ju je voljela za života pa će ju voljeti i u smrti”. I u dalmatinskim varijantama djevojka pokopa majčine kosti, no uglavnom ih polaže u grobnicu ili pod stablo jabuke, oraha, lijeske... (Rooth 1951:215-216).

INTERMEDIJARNE PRIČE Uz već spomenute priče iz ciklusa Pepeljuge 510A i 510B, ne bi trebalo zanemariti i one “motivski aglutinirajuće”, s obzirom da se radi o pričama koje se u jednom trenutku motivski stapaju ne samo u intermedijarni tip, nego uljepljaju u sebe i ostale motive sukladno tipologizaciji finske škole. Uzmimo npr. bajku *Jednooka, dvooka, trooka*. (AaTh 511, Aa Th 403, Aa Th 510). Bajka govori o majci koja ima jednooku, dvooku i trooku kći te pastorku koja joj je trn u oku. Pastorka mora čuvati životinje (nerijetko je to upravo

krava), a maćeha je sustavno izgadnjuje. Neka mudra starica joj pomaže svojim savjetom, rekavši joj da je potrebno samo štapom dodirnuti životinje, a ako se radi o kravi, neka joj samo zavrne jedan rog te će je krava obdariti obiljem hrane. Ponekad je junakinjin zadatak i da isprede pređu, pri čemu joj ponovno pomaže krava svojim kornukopijskim uhom. Nakon što polusestre uhodjenjem saznaju kako djevojka namiče hranu ili pređu, maćeha naređuje da se krava zakolje. Starica joj savjetuje da u zemlju zakopa robove i kopita te iz tog mjesta izrasta magično drvo srebrnih listova ili zlatnih plodova. Plodove može ubrati isključivo junakinja. Ponekad junakinja bježi s kravom kroz mjedenu, srebrnu i zlatnu šumu te unatoč zabrani lomi jednu od grančica, a krava postepeno gubi na snazi, sve dok je ne rastrgnu divlje šumske životinje. Junakinja ponovno zakapa robove i kopita, a ogrene kožu mrtve krave. Na mjestu ukopa izrasta čudesno drvo koje je obdaruje čarobnim haljinama u kojima će susresti princa. Lažne nevjeste

nisu u stanju ubrati niti jedan plod te se junakinja, nakon što to učini, vjenča s kraljevićem, a drvo je prati na njezinu putu. U inačici po zapisu braće Grimm, ne radi se junakinji-pastorki, već o biološkoj kćeri kojoj uslijed njezine običnosti (dva oka) selektivna majčina ljubav biva uskraćena.

Ovaj se tip bajki dovodi u vezu s bajkom *Erdkühlein (Zemna kravica)* koja je u 16. stoljeću zapisana u Elzasu (usp. Drewermann 2008:284, n 14), gdje ponižena junakinja u šumi nailazi na *Erdkühlein* koja je hrani svojim mlijekom i obdaruje predivnim haljinama. I krava i zemlja mogu biti iščitane kao simboli Pramacke. I ova se junakinja teška srca jednom mora odvojiti od prijateljske životinje kako bi razvila svoje Sebstvo. Pozitivan odnos s *dovoljno dobrom majkom*, ili na arhetipskoj ravni nazvanom *Pramajkom* kauzalno zaziva i prilagodljivu “krotkost” stabla jabuke da joj primakne svoje grane te joj na taj način omogući ubrati plodove koji će izliječiti bolesnog kraljevića. Srodnost junakinje s *Pepeljugom* u ovoj je priči očita, a Max Lüthi, koji pripada literarnoj školi interpretacije bajki, središnju pomoćnicu, *Zemnu kravicu (Erdkühlein)*, tumači kao “s prirodom povezanu osjećajnu dušu koju intelekt još nije uspio iščašiti (...);

— U PLANINSKOM DIJELU HRVATSKE, GDJE SE STANOVNIŠTVO UGLAVNOM BAVILO STOČARSTVOM, ZABILJEŽENE SU VARIJANTE Pepeljuge U KOJIMA SE MAJKA PRETVARA U JUNICU, DOK SE U DALMACIJI ČEŠĆE SUSREĆU VARIJANTE GDJE MAJKA UMIRE PRIRODNOM SMRĆU ILI JE UBIJAJU DVIJE STARIJE KĆERI —

dušu koja hrani i usmjeruje” (Lüthi 1977:51). I ovdje se pojavljuje epizoda zaklane životinje iz čijih ukopanih kostiju izrasta magično drvo: motiv je to preobrazbe, na koji nailazimo i u jednoj od više od 3000 godina staroj bajci o Anubisu i Bati (*Batamärchen*) gdje zlatna kovrča igra po prilici istu ulogu kao i izgubljena cipelica u *Pepeljugu*. I tako ponovno dolazimo do Egipta i do simbolike “Ženskog par excellence”.

LJEKOVITO DJELOVANJE Bonnet je razuzdane dvotjedne bakanalije u Denderi doveo u izravnu vezu s femininim majčinskim osobinama same boginje Hator (Bonnet 1952:282). Po sudu Barbare Hannah, to se čini psihološki opravdanim, jer “ovaj aspekt pripada ženama, ženskosti i *animi* muškarca” (Hannah 2006:375).

Od bakanalija do depresivne hibernacije dovoljan je samo mali pomak. Ne treba nam krava da bismo priznali sami sebi kako ovo nije daleko od istine. Ipak, za sam kraj, promotrimo kako upravo krava – kada se ukaže u bajci – i to ne samo onoj tipa *Pepeljuge* – može imati, kroza svoj prevalentno maternalni arhetipski dinamizam, ljekovito djelovanje.

Naime, Verena Kast, analitičarka koja se bavi bajkama kao terapijom, a napose procesom žalovanja u

procesualnom psihoterapijskom radu, odabire iransku bajku *Stirmöndlein (Djevojka s Mjesecom na čelu)* (usp. Uther 2000:150-158) za temelj terapijske studije o sudionici seminara (na seminarima se bajke čitaju i imaginiraju). Sudionica je četrdesetdvogodišnja žena kojoj je umrla sestra te koja prolazi proces transformacije. Kao što je to inače slučaj s procesom tugovanja, pred ženom leži težak zadatak da iznova postane ona sama. *Stirmöndlein* je bajka o djevojčici koja u nekoj vrsti dječjeg vrtića susreće tetu Bibi. Bibi joj obeća najljepšu lutku ako majku utopi u buretu s octom. Ona to i učini, a kada otac otvori bure, iz njega iskače krava. Potom Bibi navodi djevojčicu na zasipanje kose solju. Kad djevojčica tako legne pored vatre, zrnca će početi pucketati, a djevojčica će, tragom Bibinog lukavstva, reći ocu da je sva ušljiva i da bi joj dobro došla nadomjesna majka da brine o njoj. Otac se, poslušavši kćer, oženi s Bibi. Maćeha Bibi ima dvije kćeri, a pastorku sustavno počinje ponižavati i zlostavljati. Bajka nadalje pokazuje tipične crte priče o crnoj i bijeloj nevjesti, no valja naglasiti da krava pomaže djevojci u predanju te da su i u toj bajci povezani motivi majke, krave i vretena. “Bajka jasno izražava da krava predstavlja transformirani oblik majke, kao i da djetetu pruža zaštitu i utjehu te da potiče transformaciju u suočavanju sa zlim likovima. Isključenost i prevladavanje te isključenosti također je bitna tema ove bajke. U bajci je riječ o oslobađanju od dobre majke i o suočavanju sa zlom majkom, s time da dobra majka ostaje očuvana u vidu krave, simbolu arhetipa majke, onoga majčinskoga u kolektivnome obliku. Kada se jednom evocira pozitivan arhetip majke, ako je netko doživio nešto dobro što je povezano s majčinstvom, to će i na nesvjesnom planu ostati djelotvorno i spoznatljivo i konstelirat će se u razdobljima krizā i nevoljā” (Kast 2007:31).

I depresija, i žalovanje i tuga mogu biti i ljekovite i izlječive emocije. A kravu, baš kao i emocije, sustavno zatiremo. To doduše ne vrijedi za one emocije koje društvo patrolira, romantizira ili ih anestetizira na dozvoljeni intenzitet. Ali za *kravu* svakako vrijedi. **E**

Ulomak iz veće cjeline.

Literatura:

- Antonijević, Dragana. 1991. *Značenje srpskih bajki*. Beograd.
 Bettelheim, Bruno. 2000. *Smisao i značenje bajki*. Cres.
 Bonnet, Hans. 1952. *Reallexikon der ägyptischen Religionsgeschichte*. Berlin.
 Brunold-Bigler, Ursula. 1996. „Kuh“. *Enzyklopädie des Märchens* 8/2:558-563.
 Campbell, Joseph. 1999. *Der Heros in tausend Gestalten*. Frankfurt am Main und Leipzig.
 Chevalier, Jean i Alain Gheerbrant. 1987. *Rječnik simbola. Mitovi, sni, običaji, geste, oblici, likovi, boje, brojevi*. Zagreb.
 Cox, Marian Roalfe. *Cinderella: Three Hundred and Forty-five Variants of Cinderella, Catskin, and Cap O' Rushes, abstracted and tabulated*. London. (<http://www.surlalunefairytales.com/cinderella/marianroalfecox/index.html>).
 Drewermann, Eugen. 2008. *Grimms Märchen tiefenpsychologisch gedeutet*. München.
 Estés, Clarissa Pinkola. 2004. *Žene koje trče s vukovima. Mitovi i priče o arhetipu Divlje žene*. Zagreb.
 Hannah, Barbara. 2006. *The Archetypal Symbolism of Animals*. Wilmette.
 Ginzburg, Carlo. 1993. *Hexensabbat. Entzifferung einer nächtlichen Geschichte*. Frankfurt am Main.
 Jacobi, Jolande. 2006. *Psihologija C. G. Junga: uvod u djelo*. Zagreb.
 Kast, Verena. 2007. *Die Dynamik der Symbole*. Düsseldorf.
 Kast, Verena. 2009. *Dinamika simbola*. Zagreb.
 Kulišić, Špiro, Petar Ž. Petrović i Nikola Pantelić. 1970. *Srpski mitološki rečnik*. Beograd.
 Lurker, Manfred. 1979. *Wörterbuch der Symbolik*. Stuttgart.
 Rooth, Anna Brigitta. 1951. *The Cinderella Cycle*.
 Sax, Boria. 2001. *The Mythical Zoo: An Encyclopedia of Animals in World Myth, Legend, and Literature*. Santa Barbara.
 Stefanović Karadžić, Vuk. 1853. *Srpske narodne pripovijetke*. Beč.
 Sturluson, Snorri. 1997. *Edda. Gylfaginning. Obmanjivanje Gylfija*. Zagreb.
 Uther, Hans-Jörg. (ur.). 1998. *Märchen aus Island*. München.
 Uther, Hans-Jörg. (ur.). 2000. *Die schönsten Märchen von Müttern und Töchtern*. München.
 von Franz, Marie-Louise. 1985. *Das weibliche im Märchen*. Stuttgart.
 von Franz, Marie-Louise. 2007. *Interpretacija bajki*. Zagreb.
 Wehse, Rainer. 1979. „Cinderella (AaTh 510A)“. *Enzyklopädie des Märchens* 3/1:39-57.

DANICA DAKIĆ UMJETNOST JE MOJ EL DORADO

RAZGOVARAMO S DANICOM DAKIĆ, LIKOVNOM UMJETNICOM SA SOCIJALNO OTVORENIM ATELJEOM KOJA U RADU S NEVIDLJIVIM SKUPINAMA OTVARA PITANJA VEZANA UZ IDENTITET, JEZIK, ETNIČKE MANJINE I STEREOTIPE, DOMOVINU, IZMJEŠTENOST, POLITIČKI EL DORADO, IZBAČENOST IZ SOCIJALNE UTOPIJE..., A POVODOM RETROSPEKTIVE SVOJIH RADOVA U MSU-U, ZAGREB, 5. LISTOPADA - 21. STUDENOGA 2010.

SUZANA MARJANIĆ

Možemo li ovaj razgovor otvoriti prisjećanjem na performans *El Dorado* (documenta 12, 2007), o kojemu ste zasigurno rekli već gotovo sve. Naime, u tom performansu pjevate pjesmu *Zeko i potocić* ispred panoramske zidne tapete *El Dorado*. U razgovoru u MSU-u, koji su s vama vodili Dunja Blažević i Tihomir Milovac, naveli ste kako ste rad *El Dorado* oblikovali s dvanaestero, trinaestero djece, mladih emigranta iz doma u Kasselu, a koji dolaze iz Afrike, Azije, Evrope..., i koji će s navršenih osamnaest godina biti izbačeni iz svoga socijalnoga El Dorada i vraćeni u zemlju iz koje dolaze. Koje su sve izvedbene aspekte ti mladi ljudi uključili u performans?

– Performans *El Dorado*. *Guided tour* nije dio izložbe u Zagrebu, te nije bio tema razgovora u MSU-u koji pominjete. Naime, u okviru documente 12 nastala su tri rada – *El Dorado*. *Giessbergstrasse* (koji je na izložbi u MSU-u), *El Dorado* (zvukovna instalacija u Muzeju Tapeta u Kasselu, i koji nije na izložbi u MSU-u) te *El Dorado. Guided tour*, performans s Robelom Mesgenom i Sabine Thümmeler. U tom 20-minutnom performansu vodim publiku kroz Muzej tapeta. Obučena sam u haljinu s motivima panoramske tapete *El Dorado*, koju je osmislila sarajevska dizajnerica Lejla Hodžić, u suradnji s inženjerom Helmutom Fischbachom.

Kroz zvučnike na ovratniku haljine čuje se osam kompleksnih audio kolaža, koje je montirao kompozitor Bojan Vuletić. Slijed sekvenci s različitim komentarima mladih na više jezika, snimkom glasa koji pjeva pjesmu *Zeko i potocić*, dijelovima bajki, režijskim uputama, određuju senzori na rukavima haljine. Vodstvo u kojemu imam ulogu nosača slike i zvuka počinje i završava u prostoriji u kojoj je izložena historijska panoramska tapeta *El Dorado*, gdje na kraju performansa direktorica muzeja Sabine Thümmeler publici predstavlja panoramsku tapetu, počevši od Afrike, preko pauna pred vratima Evrope i džamije koja reprezentira Aziju. U performansu učestvuje i Robel Mesgena, mladi trkač, izbjeglica iz Eritreje, koji za vrijeme vodstva trči kroz Muzej. Osim fizičkog prisustva trkača, čuje se i njegov glas u jednom od audio kolaža, kako govori o životu i trčanju.

Što se tiče video rada *El Dorado. Giessbergstrasse*, koji je na izložbi u MSU-u, počeli smo raditi s tim dječakom iz Eritreje koji je možda treći mladi trkač u Njemačkoj na duge staze, i potpuno je svjestan da je trčanje njegov *El Dorado*, njegov život. I bez obzira što toliko radi na usavršavanju, ne može se takmičiti za Njemačku jer nema status. Inače, u samoj videoprojekciji on trči i tako međusobno povezuje scene. To je inspiriralo i druge mlade iz Hephata-kuće za maloljetne izbjeglice u Kasselu, pa su počeli razmišljati kako bi se mogli izvedbeno uključiti. U izmještenom prostoru Muzeja tapeta počeli su raditi na svojim pričama, pred tapetama koje su sami odabrali. Tako je npr. Abdullah iz Kabula, bio fasciniran jednim prostorom u Muzeju tapeta koji izgleda potpuno drugačije – sa strogo geometrijskim tapetama dizajnera Ulfa Moritza. Osmislio je performans, apsolutno svjestan prostora, vlastitoga tijela i kretanja. Ušao je u taj crno-bijeli prostor u crnim pantalonama, crnim cipelama, gore nag i s nekom malom tekicom i olovkom i

počeo se kretati po njemu kao da ga crta: “...Aha, ovdje dva centimetra, ovdje mi je nešto malo pobjeglo, idem malo gore, Abdullah, 1990. rođen u Kabulu, četiri godine u Njemačkoj, u sredini još tri centimetra, malo tamnije...” Mi smo se naježili; to je bila ta vrsta apstraktnog mišljenja u performansu dječaka koji je bez ikakvog prethodnog umjetničkog iskustva uspio artikulirati svoj izraz na tako visokom nivou.

Koji su vam simbolički prikazi posebno najljepši na toj zidnoj tapeti *El Dorada* iz Muzeja tapeta u Kasselu?

– Najljepši su mi prelazi iz jednog svijeta u drugi, kao npr. iz tropske vegetacije u pustinju.

Spomenuli ste simbolizam pauna pred vratima Evrope na tapeti *El Dorada*? Što točno znači taj zoo-simbol osim, ako se ne varam, etničkoga, eurocentričkoga ponosa, predrasuda i kolonijalne slave i mračne hvale?

– Paun je rajska ptica, simbol ljepote, sreće i besmrtnosti. U ranom hrišćanstvu se vjerovalo da meso pauna nije kvarljivo.

DVIJE PROJEKCIJE UTOPIJE

Postoje li još neke druge tapete osim *El Dorada* i tapete *Isola Bella* na utopijsku temu u tome muzeju, te koja je temeljna razlikovna odrednica između te dvije tapetne projekcije rajskoga prostora?

– *Isola Bella* nije dio kolekcije Muzeja tapeta u Kasselu. U Muzeju postoje i neke druge tapete na utopijsku temu. Obje je tapete proizvela i još uvijek proizvodi manufaktura Zuber iz Rixheima u Francuskoj. Temeljna razlikovna odrednica između te dvije tapetne projekcije rajskog prostora iz 19. stoljeća je da *El Dorado* osim ptica i biljaka sadrži i arhitektonske motive koji reprezentiraju četiri dijela svijeta – Afriku, Aziju, Evropu i (Južnu) Ameriku. *Isola Bella* pak predstavlja rajski prostor kao otok nedodirnut civilizacijom.

Višesteputa istaknuli da je rat u Bosni i opsada Sarajeva od 1992. do 1996. bio događaj presudan za oblikovanje vaše umjetnosti. Ipak, u Düsseldorfu, Beču i Zagrebu odabrani su vaši radovi od 1998. godine? Zbog čega je ostvarena upravo ta tzv. “poslijeratna” koncepcija?

– U ovoj izložbi koncentrirali smo se na radove, koji počevši s radom *Zid/Wall* 1998. tematiziraju pitanja jezika, identiteta, teatralnosti i oblikovanja uloga. Radove nastale u ratnom periodu, kao seriju *Bijelih slika* (1992-1996) ili instalaciju *Blaues Auge* (1992-1996), ni prostorno ni tehnički nije bilo moguće uključiti u ovaj izložbeni niz.

ŽIVOTNI TALENTI U PAZARIĆU

Jednako tako u razgovoru s Dunjom Blažević i Tihomir Milovcem spomenuli ste kako ste u radu *Isola Bella* (2007/2008) ostvarili suradnju u Pazariću – u Zavodu za zaštitu djece i omladine za osobe s poteškoćama tjelesne

– **UMJETNOST NE MOŽE PROMIJENITI SVIJET, ALI GA IPAK POMALO MIJENJA. MEDIJSKA VIDLJIVOST U OKVIRU IZLOŽBE DOCUMENTA 12 JE NEKIM MLADIMA KOJI SU UČESTVOVALI U PROJEKTU *El Dorado* POMOGLA U RJEŠAVANJU PROBLEMA BORAVIŠNOG STATUSA U NJEMAČKOJ.** –

i mentalne prirode, te ste spomenuli iznimno zanimljivoga mladića koji se u toj radnoj grupi nametnuo kao “vođa” i koji je na audiciju došao u majici s natpisom “TALENT”. Molim vas, možete li ovom prigodom za čitatelje i čitateljice *Zareza* ponoviti događaje vezane uz te ljude, a posebice uz tog mladića.

– Kako sam već radila u takvoj vrsti timske, participarske rada – dakle, na *El Doradu*, i kako sam dobila poziv od producentice Amre Bakšić Čamo iz Sarajeva da sudjelujem u serijalu na temu identiteta, i kako sam pronašla još jednu tapetu s rajskim motivom – *Isola Bella*, iz istoga vremena i iz iste manufakture kao i *El Dorado*, počela sam razmišljati o tom radu s ljudima iz Pazarića kao o svojevrsnom rajskom otoku. Naime, o Pazariću sam čitala u *Oslobodenju* da su čak i u tom strašnom ratu uspjeli preživjeti bez velikoga razaranja, što me fasciniralo. I tako smo počeli rad na *Isoli Belli* s ljudima koji su na nekoj vrsti socijalnoga otoka.

Kada sam išla u Pazarić na prvo upoznavanje sa stanovnicima i razgovor o projektu, jedan od njih nosio je smeđu majicu s natpisom “talent”. Iz te se slike kasnije na snimanju razvila njegova uloga, a to mi je pomoglo i u radu s drugim protagonistima.

Sa svojom sam ekipom u Pazariću otišla s uvećanom reprodukcijom tapete, glasovinom i tristo maski. Ondje smo zajedno s fotografom i snimateljem Egbertom Trogemannom pretvorili njihovu prostoriju za priredbe u filmski set. Bilo je bitno da se taj prostor osmisli kao zajednički kazališni prostor u kojemu mogu osjetiti izmještenost iz svakodnevnoga prostora, inače se ništa ne bi dogodilo. Maske su im dale mogućnost da postanu figure, na pozornici i u publici, i tako dosegnu do neke druge egzistencije. Suradnja se pretvorila u niz predivnih trenutaka. Protagonisti su prisvojili prostor i začarali ga, pisali tekstove i osmišljavali male performanse, svirali glasovir, iako još nikada u životu nisu dotaknuli takav instrument, što je za mene bilo najfascinantnije iskustvo u tome radu. Sva muzika koja je u radu je njihova. Glasovir su svirali tako fantastično po emociji, svako na svoj način, da su potpuno mogli ponoviti svoje dionice koje su svirali npr. jučer – dakle, kao da se radilo o nekoj uvježbanj muzičkoj kompoziciji. Dešavala su se zaista čuda, tako da su mi se granice o shvaćanju kreativnosti pomakle. Rad s tim ljudima me je obogatilo, a nadam se i njih. Bio je to veliki prostor slobode.

Danica Dakić, Isola Bella

Istodobno je snimanje, intenzivno u svakom pogledu, s četrdeset vrlo različitih protagonista, za sve sudionike značilo veliki napor. Priče su se na setu doslovce napisale same. Fotograf i snimatelj Egbert Trogemann i ja već dugo radimo zajedno i naučili smo imati sve više povjerenja u otvorene procese, prepoznati energije na setu, no malo ih i usmjeravati na način da ih se može uhvatiti u filmske slike. Montažu je radila Amra Bakšić Čamo.

Savršeno ste rekli u spomenutom razgovoru u MSU-u kako im je ta njihova fiktivna egzistencija omogućila ostvarivanje pojedinačnih vizualizacija. Kako su se ti ljudi u okviru rada *Isola Bella* (2007/2008) oslobađali srama izloženosti pogledu i koliko su im u tom oslobađanju pomogle maske? S druge strane, u razgovoru za *Vjesnik* naveli ste sljedeće: "Maske su mi bile jako važne jer ne radim na dokumentarni način, nije mi bitno da život ljudi s kojima surađujem prikazujem u formi socijalne reportaže, već me zanima poetska dimenzija ljudske egzistencije."

– U *Isoli Belli* oslobađanje protagonista od njihovog sociološkog, pravnog, ekonomskog ili medicinskog statusa, odvijalo se putem inscenacije njihovih želja, talenata, maštarija ali i trauma. Pri tome smo koristili maske, glasovir i tapetu. Filmski set je u toku te dvije sedmice, koliko je trajalo snimanje, postao fiktivnim i produktivnim prostorom u kojem se naprosto moglo doći do nove egzistencije, koju je svaki od učesnika oblikovao na vlastiti način.

Na koji je način mladiću iz Pazarića koji je na set došao s natpisom TALENT sudjelovanje u oblikovanju toga rada značilo ostvarivanje njegovoga *El Dorada*? – To biste morali pitati njega.

PITANJA KAZALIŠTA I TEATRALNOSTI

Na izložbi je predstavljen i još jedan vaš rad *Role-Taking, Role-Making* – u kojemu se ostvarila vaša etička pozicija prema socijalnoj ugroženoj skupini, i to sada prema romskoj zajednici u Kölnu i na Kosovu. Kakva je sudbina romske zajednice danas u Njemačkoj s obzirom na nedavne događaje u Francuskoj gdje su se ostvarile masovne deportacije tih skupina ljudi?

– U Kölnu sam radila s romskim kazalištem Pralipe, koje je osnovao Rahim Burhan početkom sedamdesetih u Skoplju. I u Njemačkoj je kazalište djelovalo na romskom jeziku, kao glasnogovornik ne samo romske kulture nego kulture tolerancije i međusobnoga uvažavanja. Koliko znam, nje-mačka javnost je za sada kritična prema događanjima koje spominjete, a nadam se da će tako i ostati. Rad *Role-Taking, Role-Making* (2004/2005) tematizira pitanja kazališta (kao institucije) i teatralnosti (kao modusa svakodnevnog performativnosti) u kontekstu povijesne i političke situacije Roma u Jugoistočnoj Europi (Kosovo) i Zapadnoj Europi (Köln) u postjugoslavensko doba. Preuzimanje, igranje i oblikovanje uloge povezuje se s pitanjem koje su društvene uloge predviđene za Rome kao "Cigane", s ove i one strane granice EU-a, a koje u zapadnoj kulturnoj povijesti, ali i pitanjem koji putovi vode iz diskriminantnih obrazaca uloga i predrasuda.

Boravili ste i u Meksiku (rad *Casa del Lago*, 2008/2009) gdje ste isto tako ostvarivali suradnju sa socijalno ugroženima.

S kojom ste se tzv. nevidljivom skupinom tamo bavili i kako ste ostvarili brisanje jezične barijere?

– Za ovaj rad koji govori o civilizaciji i potiskivanju prirode, o usporednosti i zajedništvu različitih kultura i životnih formi, pozvala sam tri naraštaja obitelji iz plemena Huichola: dio obitelji koji živi u Meksiko Citiju i njihovog djeda koji je doputovao na snimanje iz udaljenog Jalisca. Na snimanju je bio prisutan prevodilac.

UMJETNOST IPAK (MALO) MIJENJA SVIJET

Upravo tim svojim radovima, naravno, kao i nekim drugim, otvarate umjetnost prema aktivizmu. Osjećate li razočaranje kada shvatite da umjetnost ipak nažalost ne može ipak promijeniti svijet (uporabimo li onu naivnu utopijski krilaticu), odnosno, da fiktivni svjetovi nemaju osim estetskoga nikakav drugi odraz na vrlo krvavu stvarnost?

– Umjetnost ne može promijeniti svijet, ali ga ipak pomalo mijenja. U pojedinačnim slučajevima, fiktivni svjetovi mogu dovesti do nekog pomaka, neke nove egzistencije. Medijska vidljivost u okviru izložbe documenta 12 je nekim mladima koji su učestvovali u projektu *El Dorado* pomogla u rješavanju problema boravišnog statusa u Njemačkoj.

Na koji ste način izgradili vlastitu fiktivnu egzistenciju u performansu *El Dorado* u kojemu odjeveni u haljinu koja ima aplicirane motive tapete *El Dorado* pjevate pjesmu *Zeko i potočić*?

– U tom performativnom vodstvu kroz svijet tapeta, obučena u *El Dorado* kostim postajem nosačem slike i glasova u bajci koja počinje i završava s "Once upon a time...".

— SA SVOJOM SAM EKIPOM U PAZARIĆ OTIŠLA S UVEĆANOM REPRODUKCIJOM TAPETE, GLASOVIROM I TRISTO MASKI. PROTAGONISTI SU PRISVOJILI PROSTOR I ZAČARALI GA, SVIRALI GLASOVIR, IAKO JOŠ NIKADA U ŽIVOTU NISU DOTAKNULI TAKAV INSTRUMENT, PISALI TEKSTOVE I OSMIŠLJAVALI MALE PERFORMANSE. —

Osim toga, svi ti radovi u kojima sa sudionicima ostvarujete njihovu fiktivnu egzistenciju koncipirani su tehnikom slike u slici što je naravno blisko konceptu kazališta u kazalištu, a čime uspostavljate poveznice između današnjice i određenih povijesnih slika. Na koji ste način ostvarili poveznicu između vlastitoga autoportreta ispred tapete *El Dorado*?

– Portret ispred tapete *El Dorado* je rad fotografa Egberta Trogemanna; dakle, nije autoportret. Poza se oslanja na motive povijesne portretne fotografije.

Kako se osjećate kada vas najavljuju kao zvijezdu suvremene umjetničke scene; zbog čega se te etikete sve više transliraju i u umjetničke svjetove?

– Ne osjećam se dobro, ali na žalost nemam utjecaja na takvu vrstu najavlivanja. Te etikete ne odgovaraju

realnostima umjetničkog svijeta i ne doprinose njegovom boljem razumijevanju.

I PERFORMANSI

Obično se u vašoj biografiji navodi kako ste početak egzila u Njemačkoj provodili i kao pjevačica na brodu, te ste već tada osjetili što to znači tjelesna izloženost. S obzirom na navedeno, koje ste sve izvedbene aspekte uključivali u vlastiti rad?

– Obično se ne navodi. Potpuno mi je nejasno kako i zašto je taj biografski podatak postao dio najave izložbe u Zagrebu, jer nije bio komuniciran niti u Düsseldorfu niti u Beču. To iskustvo iz srpnja 1993. je bilo podloga za *MS Berlin*, 20-minutni performans realiziran 2005. u suradnji s pijanisticom Marialenom Fernandes u okviru izložbe *The Government. Elysian Spheres of Action* u Bečkoj secesiji, i nije dio ovog izložbenog niza.

Po izvedbenoj formi, *MS Berlin* je slobodna improvizacija između mene (glas) i Marialene Fernandes (glasovir). Rad uključuje i dvokanalnu videoprojekciju.

Koje ste sve performanse izveli?

– *MS Berlin* u Beču i Berlinu 2005. i *El Dorado. Guided Tour* u Kasselu 2007.

KOMUNIKACIJA: DÜSSELDORF - SARAJEVO

I prema kraju; kakva je preformans scena u Düsseldorfu i koje biste performanse osobno istaknuli koje ste vidjeli, recimo, ove godine?

– Spomenula bih seriju performansa *Number Three: Here and Now* koju je prošle i ove godine organizirala privatna zbirka "Julia Stoschek" u Düsseldorfu.

Što je za vas osobno značilo studij na "Beuysovoj akademiji", te koliko se pažnje posvećivalo i performansima, video performansima?

– Budući da dolazim iz slikarstva, u Düsseldorfu sam se u klasi Nama Junea Paika po prvi put susrela s tzv. "novim medijima". Na Akademiji se dosta pažnje posvećivalo performansima.

Što vas posebno rastužuje kada ponovo dođete u Sarajevo; dakle, iz düsseldorfske perspektive?

– Mnogo toga...

I završno, što vama osobno predstavlja *El Dorado*; da li bi to bio povratak u djetinjstvo ili možda ipak više bijeg na neko izolirano prostranstvo umjetnosti, odnosno – kako sami osobno zamišljate *El Dorado* u smislu utopijske zemlje svih etičkih zamišljaja?

– Umjetnost je moj "El Dorado". E

NEIZVJESNO MNOŠTVO

MNOŠTVO JE TEOLOŠKO-BIBLIJSKI TERMIN KOJI IMA NEPRIJEPORNU TEO-POLITIČKU FUNKCIJU U TEKSTU MARKOVA EVANĐELJA. PIŠUĆI SVOJ TEKST ZA PODANIKE MOĆNOG RIMSKOG CARSTVA MARKO VRLO PLASTIČNO OPISUJE STVARNOST ONIH LJUDI KOJE NAZIVA OCHLOS (MNOŠTVO), A NE LAOS (NAROD). MARKO JE PRVI BIBLIJSKI PISAC NOVOG ZAVJETA KOJI KORISTI TU RIJEČ, NAPOMINJE BORIS GUNJEVIĆ

MATKO MEŠTROVIĆ

Ochlos a ne Laos

Kao politički termin, *mnoštvo* je prvi koristio Machiavelli, a potom i Spinoza. Tek je u najnovije vrijeme taj termin zadobio prominentno značenje zahvaljujući njegovoj konceptualizaciji kao modela otpora globalnom kapitalističkom sustavu, u djelima Michaela Hardta i Antonija Negrija. Odjek njihove produbljene i kontinuirane teorijske elaboracije i široke povijesne kontekstualizacije sve je zamjetniji, premda je, čini se, još daleko vrijeme neposredne aktualizacije revolucionarnih programskih ideja što ih sadrže ili navigiještaju njihova zajednička djela: *Imperij* objavljen 2000., *Mnoštvo* 2004. i najnovije, s kraja prošle godine, *Zajedničko dobro*. Kreativna recepcija tih djela u nas je gotovo posve izostala, iako su prva dva naslova dostupna i na hrvatskom. Zanimljiv je, ali i začuđujući izuzetak na početku spomenuti autor, mladi teolog Boris Gunjević, koji je našao veoma inspirativnim završne stranice *Imperija* za jednu veoma signifikantnu usporedbu i refleksiju. Zadržao se na Hardtovom i Negrijevom spominjanju Augustinove *Božje države*. Pokušao je Augustinovo intertekstualno čitanje rimske povijesti primijeniti na njihov projekt *Imperij*. Mnoštvo koje sebe konstituira kao politički subjekt pozvano je na dezertstvo, egzodus i nomadstvo. Augustin poziva na stanovitu discipliniranu askezu. Obezglavljenost suvremene ljevice leži u tome što svoj praksi ne pretpostavlja nikakvo asketsko vježbanje. Trijumf kapitalizma utemeljen je u učinkovitom discipliniranju i zarobljavanju želje. Potrebna nam je protu-disciplina koja će se oduprijeti tehnologijama želje. A Gunjeviću se čini da su Augustinove *Ispovijesti* i danas plauzibilni, praktični asketski priručnik za sve nomade Imperija. Štoviše, drži, vladajuća ideologija suvremene hedonističke permisivnosti idealno je vrijeme da se ponovo prisvoji disciplina i duh požrtvornosti koji će se očitovati u borbi protiv Imperija. *Mnoštvo* je, dakle, novi andeo, ili bolje rečeno, povratak "andela povijesti" u krajnje modificiranom, pozitiviziranom obliku, komentira Katja Diefenbach, smatrajući da teorijska perspektiva u kojoj ga vide Hardt i Negri, ne smjera više razdvajanju mesijanskog od političkog.

NAROD PROTIV MNOŠTVA Alternativa između "naroda" i "mnoštva" bila je u središtu praktičnih i teorijsko-filozofskih kontroverzija sedamnaestog stoljeća. Ta dva suprotstavljena pojma, odigrala su odlučujuću ulogu u definiciji političko-društvenih kategorija modernosti. Da li se danas, kada je politička teorija modernosti u korjenitoj krizi, taj u ono vrijeme poraženi pojam, može regenerirati, pita se suvremeni talijanski filozof Paolo Virno. Za Spinozu je, kaže on, *multitudo* nositelj građanskih sloboda, forma društvene i političke egzistencije mnogih kao mnogih; prema tome trajna, a ne tek epizodna forma. A Thomas Hobbes se pak gnušao mnoštva. Ali je upravo on, koji je pojam mnoštva htio izgnati s teoretskog i praktičnog horizonta, najbolje pohvatao njegove nijanse i implikacije.

Svakako, da bi se taj modus egzistiranja istražio, smatra Virno, valja pribjeći prilično šarolikom konceptualnom instrumentariju, od antropologije i filozofije jezika, do kritike političke ekonomije i etičkog promišljanja. Mnoštvo, prema Hobbesu, bježi od političkog jedinstva, ne sklapa trajne paktove, opire se poslušnosti, nikad ne postiže status pravne osobe jer nikad ne prenosi vlastita prirodna prava na suverena. Mnoštvo je stoga antidržavno, a time i antinarodno. Mnoštvo je, dakle, negativan pojam: ono što se nije prilagodilo kako bi postalo narod. Stoga je pluralnost kod Hobbesa protjerana.

Nemir koji izazivaju "mnogi" u liberalnoj je misli pripitomljen pribjegavanjem paru javno-privatno. Mnoštvo, kao antipod naroda, uzima pomalo sablasni lik *privatnog*. Mnogi su nijemi i udaljeni od sfere javnih poslova. I u demokratsko-socijalističkoj tradiciji narod je kolektiv, dok je mnoštvo obilježeno nemoći koja mu se pripisuje. A individua je neutjecajan ostatak podjela i multiplikacija koje se vrše daleko od nje same.

U današnjim formama života, kao i u oblicima suvremene proizvodnje shvaćene kao široko iskustvo svijeta – etosa, kulture, jezične interakcije – postoji izravna percepcija činjenice da par javno-privatno i par kolektivno-individualno postaju nedostatni, uvida Virno. I upravo se zbog disolucije ta dva para, koja su se tako dugo smatrala samorazumljivima, teško može govoriti o *narodu* koji konvergira k državnom jedinstvu. A mnoštvo se ne suprotstavlja Jednom, već ga nanovo određuje. Mnogi trebaju biti promišljeni kao individuacija univerzalnog, općeg, zajedničkog. Jedno nije zaključen pojam, već osnova koja autorizira diferencijaciju, to jest dopušta političko socijalno egzistiranje *mnogih* kao *mnogih*. Suvremena misao o kategoriji mnoštva, podvlači Virno, ne podnosi zanesena pojednostavljivanja i arbitrarne redukcije, već se mora suočiti s teškim problemom odnosa Jednog/Mnogih.

Koje jedno za mnoge, ostaje otvoreno pitanje. Virno nastoji utvrditi kako je temelj suvremenog mnoštva kriza podjele ljudskog iskustva na Rad, Djelovanje (političko) i Intelekt. On jasno zapaža da su olabavile granice između čiste intelektualne aktivnosti, političkog djelovanja i rada, i posebno naglašava da je postfordistički rad apsorbirao u sebe mnoge od takozvanih tipičnih obilježja političkog djelovanja. Štoviše, da upravo ta fuzija Politike i Rada tvori krajnje fizionomijsko obilježje suvremenog mnoštva.

Ključan je složeni koncept *društvene suradnje*, koji Virno reaktualizira razlikujući od "objektivnog" njegovo "subjektivno" značenje, kada se neki sastavni dio individualnog rada sastoji u izoštravanju i pojačavanju intenziteta same suradnje. Nije isto ako su radnici koordinirani od strane inženjera ili se od njih samih traži da izmisle i proizvedu nove procedure suradnje. U postfordizmu prevladava ovo drugo značenje. Umjesto da ostanu u pozadini, zajedničko djelovanje i jezična interakcija dolaze u prvi plan. Iako uključivanje u rad nečega što je *zajedničko*, to jest intelekta

i jezika, čini fiktivnom impersonalnu tehničku podjelu rada, s druge strane ono tu zajedničkost ne prevodi u javnu sferu (odnosno u političku zajednicu), već inducira kobnu personalizaciju odnosa dominacije. Stoga Virno anticipira ključno pitanje: je li moguće razdvojiti nešto što je danas sjedinjeno, tj. intelekt i najamni rad, te sjediniti ono što je razdvojeno, odnosno intelekt i političko djelovanje.

Ta hegemonijska figura mnoštva služi kao vrtlog koji postupno transformira druge figure kako bi one poprimile njezina svojstva. Hegemonijska figura nije dominantna u kvantitativnom pogledu, nematerijalni rad – uslužni, intelektualni i kognitivni – tvori manjinu globalnog rada i koncentriran je u nekim od dominantnih regija svijeta, ali označava tendenciju u načinu kako zadobiva transformacijsku moć nad drugima. Nematerijalni rad postao je hegemonijski u *kvalitativnom pogledu* jer je tu tendenciju nametnuo drugim oblicima rada i samom društvu. Hegemonija nematerijalnog rada stvara zajedničke odnose i zajedničke društvene oblike daleko izraženije nego što je to ikad bio slučaj.

SINGULARNOST U JEDNINI I MNOŽINI Političko djelovanje koje cilja na transformaciju i oslobođenje, danas je moguće poduzeti samo na temelju mnoštva. Mnoštvo se sastoji od skupa singularnosti – a pod singularnošću tu mislimo društveni subjekt čija se razlika ne može svesti na istost, razlika koja ostaje razlika. Pluralne singularnosti mnoštva u kontrastu su spram bezrazličnog jedinstva naroda, Hardt i Negri sumiraju tu bitnu razliku. Gomila ili rulja ili svjetina mogu imati društvene učinke, ali nisu singularnosti, ne mogu djelovati same po sebi, a prijemčive su za vanjsku manipulaciju. Mnoštvo označava aktivni društveni subjekt, koji djeluje na temelju onoga što singularnosti dijele kao zajedničko. Mnoštvo je iznutra različito, njegova konstitucija i djelovanje ne temelje se na identitetu ili jedinstvu, već na onom što mnoštvo ima zajedničkog. Iako ostaje mnoštveno i iznutra različito, sposobno je djelovati zajednički i tako vladati nad sobom. Utoliko dovodi u pitanje uvriježenu istinu suverenosti. Nije, dakle, političko tijelo s jednim koji zapovijeda i drugima koji slušaju, već *živo tkivo* koje vlada nad sobom. Stoga je mnoštvo jedini društveni subjekt koji je sposoban ostvariti demokraciju, to jest vladavinu svih nad svima, drže Hardt i Negri.

Suvremeni oblici proizvodnje, koje oni nazivaju biopolitičkom proizvodnjom, nisu ograničeni na ekonomske fenomene, već teže uključiti sve aspekte društvenog života, uključujući komunikaciju, znanje i afekte. Iz socioekonomske perspektive mnoštvo je zajednički subjekt radne snage, to jest stvarno tkivo postmoderne proizvodnje, ali istodobno i objekt iz kojega kolektivni kapital pokušava stvoriti tijelo svoga globalnog razvitka. Kapital želi pretvoriti mnoštvo u organsko jedinstvo, kao što ga država želi pretvoriti u narod. Stoga, po Hardtovom i Negrijevom mišljenju, niti istraživanje o ekonomskim klasama ne bi

trebalo krenuti od pukog kataloga empirijskih razlika, već od linije kolektivnog otpora moći. Klasa je zapravo biopolitički pojam koji je istodobno ekonomski i politički pa naše razumijevanje rada ne može biti ograničeno na najamni rad, već se mora odnositi na ljudske stvaralačke kapacitete u svoj njihovoj općosti.

Istina je da su se u postmodernom društvenom životu stari identiteti raspali, ali mnoštvo nije naprosto fragmentirano i raspršeno mnogostrukost, tvrde oni. Fragmentacija modernih identiteta ne sprječava singularnosti da djeluju zajednički. Tu ne postoji pojmovno ili stvarno proturječje između singularnosti i zajedničkosti. Pojam mnoštva počiva na tvrdnji da nema političkog prioriteta među oblicima rada. Svi oblici rada danas su društveno produktivni, oni proizvode u zajedništvu i oni također dijele zajednički potencijal da se odupru dominaciji kapitala. To ne znači reći da industrijski rad ili radnička klasa nisu bitni, već naprosto da oni nisu politički povlašteni naspram drugih radnih klasa unutar mnoštva. Mnoštvo pojmu proletarijata daje njegovu najpuniju definiciju: oni koji rade i proizvode pod vladavinom kapitala.

BITAK I ISTINA Bitak jest bitno mnoštven, ali kako zamisliti istinu kao mnoštvenu u svom bitku? Ostajući pri mnoštvenome, moderna sofistika odustaje od kategorije istine. Nužno je podastrijeti naučavanje o istini pomirljivo s neumoljivom mnoštvenošću bitka-kao-takvoga. Istina može biti samo jedinstveni proizvod mnoštva. Sve je u tome da se to mnoštvo izuzme od vladavine jezika. Ono će biti nerazaberivo, ili radije: ono je *već bilo* nerazaberivo, drži suvremeni francuski filozof Alain Badiou. Zaslugom prevoditelja, u ovom je pohrvaćenom Badiouovom tekstu mnogostrukost bitka (*multiplicité de l'être*) nazvana njegovom mnoštvenošću premda bi se ta varijanta mogla kositi s autorovom intencijom, iako se čini da se s njom posve ne razilazi. Jer ne radi se o fenomenološkom već o ontološkom aspektu postojanja mnogih kao mnogih. Središnja je kategorija ovdje za Badioua ona generičke mnoštvenosti, odnosno mnogostrukosti (*multiplicité générique*). Ona omogućuje uspostavljanje ontologije čistoga mnoštva (*le multiple pur*); ona je okosnica prostora misli u kojoj se po Badiouu mogu okupiti, i smjestiti kao komposibilni, četiri uvjeta filozofije: poem, matem, politička invencija i ljubav. U njihovu suvremenom stanju, u situacijama mnoštvenosti, generičkih mnoštava, to zapravo neće biti ništa drugo dolji način *zbiljske* proizvodnje, predstavljajući istinu tih situacija.

To presjecište-mnogostruko (*intersection-multiple*) srede postojanosti neke situacije i događajne neizvjesnosti koja ga nadopunjuje upravo i jest mjesto istine situacije. Budući da je mnoštvo ono kojemu je svekoliki bitak čisto mnoštvo (odnosno, čisto mnogostruko, *le multiple pur*), kako misliti bitak onoga što čini istinu takvog mnoštva, takvog mnogostrukog? – u tome je za Badioua cijelo pitanje. U jednom spisu, Negri je uzastojao doći što bliže ontološkoj definiciji mnoštva. Ustvrdio je da je mnoštvo ime jedne imanencije, da je to klasni pojam i pojam moći. Narod konstituira društveno tijelo, ali mnoštvo ne, jer je mnoštvo meso života. Korjenita modifikacija načina proizvodnje do koje je došlo putem hegemonije nematerijalne radne snage i suradnjom živog rada zbiljska je ontološka, proizvodna i biopolitička revolucija. Ona je okrenula je naglavce sve parametre “dobrog vladanja” i razorila modernu ideju zajednice koja bi funkcionirala za kapitalističku akumulaciju, kako su to kapitalisti željeli od početka.

ZAJEDNIČKO Biopolitička proizvodnja je pitanje ontologije utoliko što ona stalno stvara novi društveni bitak, novu ljudsku prirodu. Uvjeti produkcije i reprodukcije društvenog života mnoštva razvijaju se kroz stalna susretanja, komunikacije i ulančavanja tijela. Zajedničko se javlja na oba kraja biopolitičke proizvodnje: ono je i konačni proizvod i uvjet za proizvodnju. Zajedničko je i prirodno i umjetno – ono je naša prva, druga, treća i n-ta narav, zaključuju Hardt i Negri (2009: 328).

Ne postoji, dakle, singularnost koja sama nije uspostavljena u mediju zajedničkog. Mnoštvo je raspršen skup singularnosti koje proizvode zajednički život. Ono je svojevrsno društveno tkivo koje se organizira u novo društveno tijelo. To je ono što određuje biopolitiku i biopolitičku proizvodnju koja mobilizira društveni život u cjelini.

Odnos zajedničkog prema mnoštvu, koji se činio paradoksalnim s ontološkog gledišta, utoliko što je zajedničko istodobno preduvjet i rezultat proizvodnje mnoštva, sada se u društvenim okvirima, pogotovo u okvirima rada, čini posve neproblematičnim. Proizvodnja mnoštva lansira zajedničko u sve širu, otvorenu spiralu, te ni na koji način ne negira singularnost subjektiviteta koji konstituiraju mnoštvo. Društveni rad mnoštva izravno vodi tvrdnji o mnoštvu kao konstitutivnoj moći. Definicija demokracije mnoštva i njene konstitutivne moći iziskuje i političko stajalište koje je u danom vremenu i prostoru sposobno povezati zajedničku moć mnoštva i njegovu sposobnost odlučivanja. Konstitutivna moć, kako je razumiju Hardt i

Negri, jest odluka koja nastaje iz ontološkog i društvenog procesa produktivnog rada pa i institucionalni oblik koji razvija zajednički sadržaj. Možda je začuđujuće, ali u tim svojim teorijskim postavkama oni aktualiziraju pojam ljubavi kao politički pojam, tvrdeći da je upravo to ono što nam je potrebno da shvatimo konstitutivnu moć mnoštva. Moramo vratiti javnu i političku koncepciju ljubavi koja je bila uobičajena u predmodernim tradicijama. Kršćanstvo i židovstvo ljubav su poimali kao politički čin koji gradi mnoštvo. Tu nema ničeg metafizičkog. I ljubav Boga prema čovječanstvu i ljubav čovječanstva prema Bogu izražene su i utjelovljene u zajedničkom materijalnom političkom projektu mnoštva. Stoga valja vratiti taj materijalni i politički smisao ljubavi, ljubavi koja je snažna poput smrti.

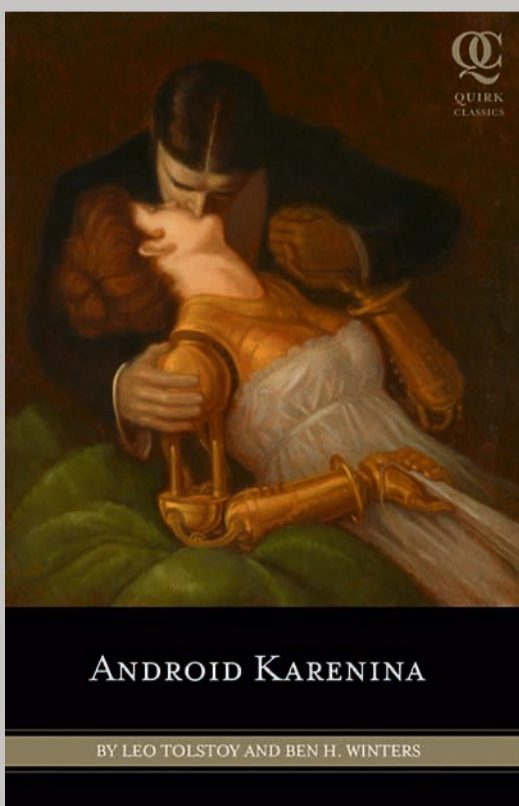
I u predgovoru svoje najnovije zajedničke knjige, koju su nazvali *Commonwealth*, Hardt i Negri priznaju da s nadočnjacima vladajućih ideologija veoma teško možemo vidjeti to zajedničko, iako je ono posvuda oko nas. Politike neoliberalnih vlada posljednjih su desetljeća išle za tim da privatiziraju zajedničko, pretvarajući kulturne proizvode – informacije, ideje, čak i vrste životinja i biljaka – u privatno vlasništvo. Zalažemo se, kažu autori, zajedno s mnogim drugima, da se toj privatizaciji odupremo.

No, pitamo se mi, koliko je mnogo tih mnogih, tko su i što su oni, gdje su, kako su i za što se bore – bilo bi veoma teško pobliže znati, baš kao što ne znamo ni njihovo pravo klasno ime. ■

Reference:

- Gunjević, Boris (2009.) *Vrlina imperija između kapitala i terora, Filozofska istraživanja, Sv.1*
 Diefenbach, Katja (2002.) *New Angels On the Happiness of Being Communist: Multitude in Empire* http://www.republicart.net/disc/mundial/diefenbach01_en.htm
 Virno, Paolo (2004.) *Gramatika mnoštva – Prilog analizi suvremenih formi života*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
 Hardt, Michael i Antonio Negri (2009.) *Mnoštvo – Rat i demokracija u doba Imperija*, Multimedijalni institut, Zagreb
 Badiou, Alain (2001.) *Manifest za filozofiju*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb
 Badiou, Alain (1989.) *Manifeste pour la philosophie*, Éditions du Seuil, Paris

KAPETAN KOMA PREPORUČUJE

Tajne službe velikih svjetskih nakladničkih kuća smislile su revolucionarni recept za poticanje bezvoljnih čitatelja školske lektire i dosadnih klasika. Ako vas ta djela tjeraju na povraćanje, bi li ih učinilo probavljivima, čak ushićujuće zamannima, ako biste im dodali začim u obliku vampira, zombija, alijena, mumija, rijeka krvi i tona raspadajućeg mesa? Bi li suhoparna priča o Romeu i Juliji postala zanimljiva ako bi Julija postala oživljena egipatska mumija a Romeo predatorski princ iz paralelnog svemira? Bi li se čak i Isusova priča odjednom učinila “suvremenom”, “oživljenom”, ako bi Pilat postao Alien ili Predator, a židovske mase eskadroni odmetnutih kiborga ili nazi-zombija? Ovu lančanu reakciju u izdavaštvu koja je urodila širenjem epidemije novoga, mutantskog književnog žanra začela je knjiga *Ponos i predrasude i zombiji*, iz 2009. Uglavnom recept je jednostavan: u osnovni tekst ubaciš dijelove kojih nema u izvorniku a koji svojom sočnošću omogućuju da nastaviš čitati dalje: gorke pilule izvornika umotaš u karamelni premaz krvi i klanja. Jane Austin učinila se iznimno pogodnom za filanje raznim pop-kulturnim, *blockbuster* aditivima. Uslijedile su knjige *Razum i osjećaji* i *morska čudovišta*, *Emma* i *vukodlaci*, *Mansfield Park* i *mumije*. Potom se zamisao počela širiti i na druge klasične pisce pa smo dobili obrade sestara Brontë, Marka Twaina, Louise May Alcott, Franka Bauma, Lewisa Carrolla i naravno, Shakespearea (*Jane Slayre*, *Wuthering Bites*, *The Undead World of Oz*, *Little Vampire Women*, *Little Women and Werewolves*, *Romeo & Juliet & Vampires*, *Adventures of Huckleberry Finn and Zombie Jim*, *Alice in Zombieland*) a potom se trik primijenio na razne slavne osobe pa su se pojavili naslovi *Abraham Lincoln: lovac na vampire*, *Kraljica Viktorija: lovac na demone* i *Nemrtvi Shakespeare*.

Najsvežiji rezultat ove demonske kirurgije primjena je recepta na Tolstojevu *Anu Karenjinu*, čudesni hibridni tekst *Android Karenina*, iz majstorske frankenštajnovske radionice Bena H. Wintersa. Osnovna (dosadna) radnja nadopunjena je futurističkom (napetom) podradnjom kratom terorističkim napadima odmetnutih znanstvenika, invazijom izvanzemaljaca, polurobotima i kiborškim spletkama. No sve se prepleće na tako armirajući način da Tolstojevi horizontalni i futuristički vertikalni konci stvaraju neprobojno pletivo, otporno na ugrize svih kulturnih dušobrižnika i demonske napade književnih tradicionalista.

Ministarstvu kulture i domaćim nakladnicima mogu samo ponuditi očite prijedloge: *U registraturi i zombijevskom leglu*; *Povratak Filipa Latinowicza u dolinu mumija*; *Pod starim vampirskim krovovima*; *Dubravka, androidi i morska čudovišta*; *Matijaš Grabancijaš, demonski divljak*; *Čudnovate zgode šegrta Hlapića, ubojice kanibalskih demona*; *Mirisi, zlato, tamjan, mumije, predatori i motorne pile*; *Bez trećeg vampira*; *Krjava proljeća Ivana Galeba* i njegove *posne zime*; *Dundo Maroje protiv Aliena*; *Pustolov pred vratima kiborškog pakla*; *Zlatarovo zlato, vampirsko srebro i otimači demonske sluzi*; *Petnaesta smrt Smail-age Čengića*; *Dobri duh zombijevskog Zagreba*; *U glibu djevičanske krvi*; *Ekvinocij živih mrtvaca*; *Cvijet s vukodlačkog raskršća*.

Ok, ovi DJ-miksevi književnosti i pop-kulture zapravo ne služe spašavanju klasičnih književnih djela i nisu placebo od kojeg ćete postati malogradanski obrazovani, nego im je nakana olakšati izvanzemaljsku invaziju anoreksičnih predatora. Urnebesne jukstapozicije i duhoviti sinkroniteti hipnotički sintetiziraju visoku i nisku kulturu u elitni napalm za spaljivanje preostale neuronske šume u našim glavama. Riječ je o ultimativnom ekoneurološkom oružju. *Burn baby burn!* — **Zoran Roško**

Klasici u vampirskim verzijama

ČEKIĆ OD KRISTALA

PRVI PUT JE HDD PRIREDIO SVOJU IZLOŽBU U MUZEJU ZA UMJETNOST I OBRT: dizajn se vraća kući (MIROSLAV GAŠPAROVIĆ)

SILVA KALČIĆ

Izložba hrvatskog dizajna 0910, Muzej za umjetnost i obrt, Zagreb, od 21. rujna do 24. listopada 2010.

Predmeti nisu više roba; oni nisu posve čak ni znakovi kojima bi odgonetali i usvajali smisao i poruku, to su testovi, oni ispituju nas i mi smo im prisiljeni odgovoriti, a odgovor je uključen u pitanje. Tako slično funkcioniraju sve poruke u medijima: ni informacija ni komunikacija, već referendum, stalni test, kružni odgovor, provjera koda.

— Jean Baudrillard

Željko Serdarević 2001. govori o “postupnom uspostavljanju suglasnosti o kriterijima ‘dobrog’ grafičkog dizajna u nas”, spominje Dejan Kršić u uvodniku *Preglednika hrvatskog dizajna 0910*, kojim je popraćena istoimena izložba Hrvatskog dizajnerskog društva i koji ostaje njezinim dokumentom i osigurava joj trajanje u vremenu. Problem kod valorizacije djela dizajna je kako prepoznati da je nešto dobro i ako je ružičasto i čupavo-krznato; igra na sigurno je zagovarati minimalistički formalni jezik i akromatska rješenja dizajna (postoji i knjiga *Why Do Architects Wear Black?* urednice Cordule Rau). Uz neizbježnu – s obzirom na ekonomski i tehnološki trenutak u zemlji, faktore s kojima je dizajn uvijek i neizbježno povezan – dominaciju 2D dizajna na izložbi uočljivo je da, gerilskom i gotovo post-kataklizmičkom strategijom, mjesto socijalističkih tvorničkih giganata koji su se predstavljali internacionalno, primjerice na milanskom Trijenalu, zauzimaju manje tvornice i manufakture u privatnom poduzetništvu (hvalevrijedna je proizvodnja plovila za *shorthand* jedrenje Marka Murtića), generirajući novu generaciju product-dizajna, i product-dizajnera koji odgovaraju na našu potrebu za stilističkim izborom izvan ponude globalnih brendova i možda novi trend *Made by Croatia*, umjesto *Made in Croatia* ili jeftine operativnosti za strani *know-how* 1990-ih, idejno predvođenih Numenom pa čak i u slučaju anti-numenovske estetike. Signature djela dizajna nužno uz ime autora trebaju navoditi naručitelja, što se na izložbi HDD-a i dogodilo. Postav Studio Grupe i izbor radova je korektan i suzdržan, zanimljivo je rješenje kako pokazati postav izložbe rekonstrukcija *Kod Cuculića*, izložbe grafičkog dizajna Vanje Cuculića koncipirane kao dizajnerov stan (u MMSU Rijeka), no izostalo je akcentiranje izvršnih radova, što je opet na izložbi koncipiranoj kao dvogodišnji revijalni pregled produkcije u dizajnu i razumljivo. Post-pop i remodernizam, estetika domaćeg dizajna 1980-ih dominiraju na izložbi, uz nezaobilazne minimalističke-redukcionističke tendencije u product-dizajnu, temeljene i na siromašnim (termin deriviran iz “arte povera” te korišten u istom kvalitativnom značenju) produkcijskim mogućnostima, zadržani uglavnom u fazi arhetipskog ili prototipskog dizajna; koji je i *ars i techné*. “Sve je dizajn” (Papanek), sveprisutnost dizajna u suvremenom društvu simbol je trijumfa industrije kulture koja je emancipacijske

projekte moderne pretvorila u profit, smatra Hall Foster, a na ovoj im se izložbi upućuje nostalgičan pogled.

KALENDAR KAO TABLICA ELEMENATA Smotri i manifestacija, kao i festivala u hrvatskoj umjetnostima i dizajnu već godinama se čini da je više od produkcije pa da izbjegne opor okus “već viđenog” HDD svoju izložbu “prekraja” na dvogodišnji pregled, kako se ne bi “preklapala” sa ZGRAF-om ULUPUH-a, čiji se zagrebački salon primijenjenih umjetnosti i dizajna usmjerava na kustoske koncepcije (moja je u posljednjem zbrzanom izdanju Salona bila *Anti-dizajn* (referenca je luđička estetika i neetičnost dizajna skupine Memphis; autorica koncepcije idućeg je Ana Peraica), gdje sam od istog autora pokazala kako jednako obrtnički fotografski pristupa bocama-mrtvoj prirodi i nagom ženskom tijelu, pod istim uvjetima rasvjete u studijskom snimanju). Izložba je po redoslijedu šesta izložba u organizaciji HDD-a, i zatvara desetljeće vlastite tradicije (što ga je Kršić nazvao “desetljećem propuštenih prilika”), od prve održane u Galeriji Forum 1999. kada je nagrada za životno djelo posmrtno dodijeljena Bernardu Bernardiju, arhitektu iz EXAT-a 51 i početniku ideje studija dizajna pri Arhitektonskom fakultetu u Zagrebu i osnivanja dizajnerskog društva. Razlikovna definicija dizajna i primijenjenih umjetnosti danas čini se da je nalik na definiciju Svetog trojstva Grahama Greena u knjizi *Monsignor Quixote*.

Naslovnice *Zareza*, vodene od grafičke dizajnerice časopisa, ujedno predsjednice HDD-a Ire Payer, kao i *Mali Zarez* na veliko su veselje uredništva posve vidljive na izložbi, prisjetimo se usporedbe muzeja s jedne, i trgovačkog centra s druge strane ceste na naslovnici Brukete i Žinića, odnosno isticanja arhitektonskih i komunikacijskih sličnosti, međupreuzimanja strategija kroz sindrom muzeja-brendova i dućana-muzeja te korištenje fluxusovske jednadžbe *umjetnost=život*, povodom otvorenja Muzeja suvremene umjetnosti Zagreb. Laboratorij, Ivana Vučić i Orsat Franković, nakon nagrađivanog kalendara na samoljepljivoj traci iz 2006., za ovu su godinu oblikovali kalendar na tri lista, u negativu-inverznoj slici periodnog sustava elemenata, sada *Periodnog sustava vremena* s ekumenistički i nadnacionalno ispisanim državnim i religijskim praznicima. Inovativne su i ilustracije od kolažnog papira Dore Budor i Maje Čule za klupski program Sirupa te vizualni identitet 11. istanbulske bijenala Dejana Kršića (uz korištenje tipografije, između ostalih, Nikole Đureka), koji evocira odnos politike i ekonomije, “i nastoji istražiti na koji se način odnos umjetnosti i politike radikalizira unutar okvira međunarodnog bijenala, formata koji je neminovno prožet brojnim proturječjima”. Slično tome, Dejan Dragosavac Ruta temelji vizualni identitet *Subversive Film Festivala* 2008. na filmskoj traci, koja se kida prilikom otvaranja časopisa *Up/Underground*, izdanja posvećenog festivalu na temu *Socijalizam*.

Dizajn časopisa *Libra Libera* Ruta generira iz inherentne tenzije koja postoji u sadržaju, između književnosti i svega što se ubraja pod “drugo”. Hibridno rješenje grafičkog i product-dizajna je rad Damira Gamulina sa suradnicima, instalacija od tekstila i stakla koja generira *moiré* kinetički efekt nove fasade zgrade aerodroma Pleso, koja mjerilima i varijabilnim gustoćama grafike računa na promjene u poziciji i blizini, odnosno kretanje promatrača. Gamulin je, međutim, na izložbi zastupljen i postavom izložbe 44. zagrebačkog salona arhitekture 2009. – zašto, kad su na toj izložbi *boksovi* koncipirani tako da vise na kablovima i tekst od arhitektonskim radovima da se nade u visini očiju publike, naposljetku bili položeni na pod, pri čijoj razini se našao i tekst?

STOLICA KAO PARADIGMA STILA

Izvršno je Gamulinovo, s Tinom Ivezić, rješenje vizualnog identiteta 29. salona mladih prema kustoskoj koncepciji *Salona Revolucije* Ivane Bago i Antonije Majače, korištenjem motiva ukriženih ešarpi na stalistima, prolaznicima i portiru “Džamije” u polukontroliranim fotografskim snimcima. Gamulin je i autor vizualnog identiteta izložbe 0910, temeljene na korištenju ultramarin plave IKB, crticama i točkama, odnosno kružnicama u tipografskoj slici. Dovođenje u život lika Antuntuna Tomislava Torjanca, kako prikazati “nekog tko nije ograničenih umnih sposobnosti – on samo radi stvari na svoj način” samo opisanog u pjesmi Grigora Viteza, smatra se uspjelim i dobro je da su slikovnice (zašto ne i strip?) zastupljene na ovakvoj izložbi (na idućem izdanju nadam se vidjeti *Zeku i potočića* Marsele Hajdinjak, kao i stripove Gorana Parlova). Izložba i veliki tvrdo ukoričeni katalog uskog visokog formata nalik na *menu*, u izmaku iz zlatnog reza što je trend posljednjih nekoliko godina, podijeljena je na profesionalni i studentski dizajn te na dizajn vizualnih komunikacija, dizajn ambalaže, postave izložbi/prostornu grafiku/signalizaciju, dizajn elektronskih/interaktivnih medija, industrijski/product-dizajn, koncept (konceptualni dizajn), modni i odjevni dizajn.

Ono što su mediji ekstrahirali iz izložbe HDD-a su stolice, paradigmatička djela product-dizajna počevši s totalnim dizajnom i pokretom Arts and Crafts, Machintoshovom stolicom namijenjenom odlaganju odjeće izdavača Blackiea prije spavanja u bijeloj ložnici. Iako, priroda nam nije namijenila nijednom svojom nadanom formom dvostruko presavijanje tijela u uspravnom položaju i potom dugu imobilizaciju, odnosno svodenje pokreta na motilne. No, Dario Travaš, slično Andrei Zittel radi *Krajolik za sjedenje*, a Studio Grupa (Tihana Gotovuša, Ivana Pavić i Filip Despot) za Artisan odriče se bauhausovskih armatura od šupljih čeličnih cijevi i razvija stolac (i stol) od masivnog drva, geometrijskim formama omekšanim krivuljama prizivajući estetiku organskog dizajna Eamsovih, Summersa i Carla Molina. Odlična je i serija rasvjetnih tijela

reduciranih na “kosti” i “krvotok”, odnosno kablove i plastificirane metalne šipke istog Studija, kao i rješenje vješalice-drvenog stalka u tri inačice (za naručitelja Element), sa skrivenim detaljem na svakom stalku koji se otvara u dodatne “grane” za vješanje na različitim visinama. Neven Kovačić rješenjem stolice *Trapeze* predviđa ekonomičan, sa svrhom pojeftinjenja transporta, *stocking*, a Maša Milovac, još studentica, je uz stolicu na izložbi zastupljena i zdjelicama (s Dorom Durkesac) te hibridnim rješenjima drvene daske s utomom i posude koja u nj uliježe nazvanim marinarama, nastalim u sklopu radionice Reaktor na temu “direktni dizajn”, prilagođenog lokalnim produkcijskim i financijskim mogućnostima. Svojevrsni hommage umjetniku Maxu Billu je T.T.M. (*Tribute to Moebius*) Filipa Gordona Franka, stolić kontinuirane forme uroborosa, zapravo nadahnut matematičkim znakom za beskonačnost. Modni i tekstilni dizajn zastupljen je produkcijom temeljenom na draperanju, plisiranju i nabiranju (*folding*, vezan i uz arhitekturu dekonstruktivizma) I-gli i sestara Bronić, predstavljena je sportska kolekcija proizvedena u Italiji Sheriff/Cherry i Maura Masarotta, mega-znanog kao dizajnera startasica, i radova studenata Tekstilno-tehnološkog fakulteta. Startasice, kao i *Freitag beg* postižu visoke cijene, iako su nikli iz ideje korištenja jeftinih ili recikliranih materijala, što je paradoks proizašao iz mogućnosti resemantizacije tih proizvoda.

SAN O ESTETSKOM ISKUPLJENJU

Gianni Vattimo u djelu *Transparentno društvo* kaže, dizajn je san o estetskom iskupljenju svakodnevice optimiziranjem oblika predmeta i izgleda okoline. Iskustvo lijepog iskustvo je pripadanje nekoj zajednici, lijepo se događa kao ustanovljivanje zajednice, a samo “utilitarno je lijepo” (Alfred Roth); suprotno konzumaciji umjetničkog djela što će je Kant nazvati bezinteresnim svidanjem. Toma Akvinski u 14. stoljeću govori o besmislenosti težnje da se izradi čekić od kristala jer, ma kako bio lijep materijal od kojega je načinjen, bit će neadekvantan u svojoj funkciji. Danas živimo u doba trijumfa semiotike (očito u “obećanjima” brendiranja i korporativnim strategijama), a semantička kritika (*semantic critique*) može biti korisnija danas no ikad ranije, u “totalitarizmu različitosti” (*istost u različitosti ili istost različitosti*) koje slavi neoliberalizam, u mjerilu jedinke (čovjeka) preko arhitekture do društva u stalnoj žudnji za novinama i mobilnošću na što spomenuta Zittel predlaže *A-Z Escape Vehicles*. Potrebno je prizvati ideju “društvene skulpture” Josefa/Josepha Beuysa, i novih programa u smislu “projekcije” novih mogućnosti za društvo. **E**

DAVIDOVI SAVEZNICI

GOTOVO BEZ OPTEREĆENJA, KISIN JE PREKORAČIO VEĆ OTEŽALU POVIJESNOST KULTURNE, SOCIJALNE, POLITIČKE, SEMANTIČKE, ALI, NARAVNO, I GLAZBENE SADAŠNJOSTI TE NAS VRATIO ARHETIPSKOM ZVUKU KLAVIRA I PARTITURA KOJE JE NJIME HTIO ISKAZATI

NINA ČALOPEK

Recital Evgenija Kisina, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog, Zagreb, 9. studenog 2010.

I kad god bi Božji duh napao Šaula, David bi uzео harfu i svirao; tada bi Šaulu odlanulo i bilo bi mu bolje, a zao bi duh odlazio od njega.

— (1 Sam 16:23)

Evgenij Kisin nedvojbeno pripada u vrhunce majstorstva pijanizma, ali i u nepregledan niz najznačajnijih i najvećih glazbenih imena – kako današnjice, tako i povijesti reproduktivnog glazbovanja. Također, nema sumnje da je Kisin, koncertom 9. studenog 2010. u Koncertnoj dvorani Vatroslava Lisinskog, zagrebačkoj publici podario duboko promišljenu i tehnički besprijekornu izvedbu Schumannovih *Fantastičnih skladbi* op. 12 i *Osme novelete* iz op. 21 te Chopinovih četiriju balada. Složit će se i prisutni studenti i profesori Muzičke akademije u Zagrebu, za koje je spontano dogovoren susret i razgovor s ovim velikim pijanistom, te znatiželjnici i pridošlice natiskani u maloj dvorani Hrvatskog glazbenog zavoda tek jedan dan nakon spomenutog recitala, da je isti taj Kisin svojom nepretencioznom, blagom i pristupačnom pojavom potaknuo

neke uspavane latentne i u svakom glazbeniku iskonski prisutne nagone te barem zazibao neke ustaljene stavove o velikim zvijezdama suvremene glazbene pozornice i o njihovim mističnim odnosima prema onome što im je zapravo profesija – glazbovanje. Jer, nadalje, nije nikakva tajna, i ne treba se tome čuditi, da su uz velik talent – koji je kod Evgenija Kissina srećom, ali i voljom te ispravnim usmjeravanjem od strane primarne okoline, otkriven vrlo rano – potrebni i požrtvovnost te marljiv i uporan rad, što, preneseno u diskurs glazbene reprodukcije, znači i svakodnevno vježbanje na glazbenom instrumentu.

ANALIZA I SINTEZA No, pijanizam koji smo imali prilike čuti jedne jesenske večeri u Zagrebu nipošto nije nešto objašnjivo biografijom ili kurikulumom glazbenika. Kisin je progovorio iz arhaičnosti i duboke starozavjetne promišljenosti. Gotovo bez opterećenja, prekoračio je već otežalu povijesnost kulturne, socijalne, političke, semantičke, ali, naravno, i glazbene sadašnjosti te nas vratio arhetipskom zvuku klavira i partitura koje je njime htio iskazati. Poput starožidovskog – pastira i kralja – Davida, on, odabran od viših

instanci, udara u žice i sklada slavopjeve te srž istinskoga pretače kroz luk povijesti i povijesnosti u jedan jedini moment, u trenutak svoga pijanizma.

Još jedan (samoprozvani) Davidov saveznik doživio je Kissinovim koncertom pobjedu nad mrtvim tijelom Golijata. Iako se u svojoj već tridesetogodišnjoj karijeri i sâm Kissin proslavio nebrojenim interpretacijama Chopinovog klaviru posvećenog opusa, izvedbe *Fantastičnih skladbi* op. 12 i *Osme novelete* iz op. 21 Roberta Schumanna nikoga nisu mogle ostaviti ravnodušnim. Talentiranog mladića, koji je, usprkos roditeljskom protivljenju i uz nit vlastite volje i zanesenosti, sanjao biti pijanistom, monstruozno htijenje da mehaničkim sredstvima svlada fizičko, nanijelo je na put skladanja.

Schumannovu introvertiranu i enigmatičnu glazbu ne može se “jednostavno” slušati. Ciklusi minijatura, analiza i sinteza misli, motiva i glazbenih ideja, ali i njihovo minuciozno variranje, razgrađivanje i ukrštavanje sasvim je suprotno Chopinovoj velikoj melodiji te centripetalnim i centrifugalnim vertikalno-horizentalnim energijama glazbenih misli koje se spajaju kroz novopronađeni kolorit instrumenta s

tipkama. Za Schumannove tonske, idejne i koloritne rebase potrebna su iznimna receptivna (receptivna) koncentracija, izdržljivost i predanost, koje smo Kisinom izvedbom bili potaknuti, ako ne i prisiljeni pronaći.

KULTURA JEDNOSTAVNOSTI Iako je publika nestrpljivo čekala i strepila pred poznatim kissinovskim šopenizmom, drugi dio koncerta, kojeg su činile četiri balade, činio se više poput dodatka (koji su, kada je u darežljivoj maniri domaćina i uslijedio, činila dva Chopinova vrlo popularna valcera i *Scherzo* br. 2), poput još jedne posvete Schumannu, što ove balade zaista i jesu.

Stoga, osim potrage po sivim stanicama sjećanja, s ciljem pronalaska odzvuca recitala Evgenija Kisina, zagrebačkoj publici ostaje u nasljeđe jedna sasvim drukčija kultura jednostavnosti, skromnosti, profesionalnosti te duboke posvećenosti i promišljenosti glazbe, ali i glazbenoga poziva.

Jer, i u ovoj se priči David samo prignuo nad potokom, izabrao najprikladnije oblutke te svojom pračkom, neposrednošću i vjerom usmrtio Golijata. Još čekamo da se plemena ujedine i jal kraljeva utiša. **E**

foto: Felix Broede

OPĆENITA INFORMACIJA

BLAGOTVORAN UČINAK NA INTERPRETACIJU ČAJKOVSKIJEVE Četvrte simfonije IMALA JE ČINJENICA DA JE JEDNIM ORKESTROM OPERNE PROVENIJENCIJE RAVNAO JEDAN VRHUNSKI OPERNI DIRIGENT

TRPIMIR MATASOVIĆ

Koncert Filharmonijskog orkestra milanske Scale, Koncertna dvorana Vatroslava Lisinskog, Zagreb, 10. studenog 2010.

Filharmonijski orkestar milanske Scale i dirigent Valerije Gergijev već su otprije poznati zagrebačkoj publici, premda ne u kombinaciji. Njihov zajednički nastup u Koncertnoj dvorani Vatroslava Lisinskog 10. studenog stoga nije donio osobitih iznenađenja, ali jest priliku za osluškivanje sinergije između tog ansambla i svjetski slavnog, da ne kažemo razvikanog dirigenta. Ako bismo primijenili standarde koje primjenjujemo na domaće sastave, naravno da bismo se o milanskom orkestru mogli izjasniti samo u superlativima. No, s obzirom da u Zagrebu relativno redovito gostuju vrhunski svjetski ansambli, u usporedbi s njima moguće je, pa i potrebno postaviti neka druga, viša mjerila.

RUTINSKI ZADATAK U tom kontekstu, o Filharmonijskom orkestru milanske Scale možemo i dalje govoriti kao o visoko profesionalnom sastavu briljantnog, premda ne i

osobito samosvojnog zvuka. K tome, mogao se steći dojam da su gosti iz Italije u Zagreb došli tek obaviti rutinski zadatak, koji su odradili gotovo maksimalno korektno, ali i bez prevelikog izvodilačkog žara.

Isto bi se, zapravo, moglo reći i za Valerija Gergijeva. Za ovu je priliku odabrao program sastavljen isključivo od djela ruskih skladatelja, pri čemu je dvama repertoarnim hitovima pridodano i jedno manje poznato djelo. Riječ je o *Zaćaranom jezeru* Anatolija Ljadova, skladbi zanimljivoj više-manje samo na razini općenite informacije, u kojoj je Gergijev iskoristio priliku da se nekoliko minuta naslađuje u pukoj zvukovnoj ugodajnosti, bez potrebe za ozbiljnijom interpretacijskom nadogradnjom.

Nešto je više truda uloženo u izvedbu *Koncerta za violinu i orkestar* Petra Iljiča Čajkovskog. Čini se da je dodatan poticaj i orkestru i dirigentu dao violinist Leonidas Kavakos. Premda u njegovoj

izvedbi nije bilo ničega što se već nije moglo čuti od brojnih drugih violinista koji su isto djelo već izvodili u Zagrebu, valja ipak reći da smo čuli urednu interpretaciju, obilježenu lijepim tonom i virtuozičkom koji, srećom, nije sâm sebi svrhom. Gergijev pritom nije orkestar sveo na puku pratnju, nego je ostvario stabilnu ravnotežu između solista i orkestra, s pokojim zanimljivim detaljem u isticanju pojedinih, napose puhačkih dionica.

BEZ STRASTI No, u drugom dijelu programa sve se već vratilo u puku rutinu, kakvu se već moglo doživjeti u *Zaćaranom jezeru*. Monumentalna Čajkovskijeva *Četvrta simfonija* odradena je i opet vrlo uredno, pri čemu je interpretacijski blagotvoran učinak imala činjenica da je jednim orkestrom operne provenijencije ravnao jedan vrhunski operni dirigent. Naime, upravo je teatralnost element koji dirigenti često

zanemaruju u Čajkovskijevim simfonijskim djelima. Ipak, to nije samo po sebi bilo dovoljno da ostavi dublji dojam. Jer, u cjelini gledano, bila je riječ o tehnički vrlo urednoj izvedbi, ali s nedovoljno strasti, pa čak i pregleda nad širim glazbenim i izvanglazbenim kontekstom ovoga djela.

Pompozno najavljivan koncert, od kojeg se očekivalo da ponese titulu “koncerta godine” (premda je održan samo dan nakon recitala Evgenija Kisina!) na kraju se tako pokazao kao upravo ono što je velikom dijelu publike primarno i bio – društveni događaj na kojem će se okupiti *crème de la crème*, pri čemu je glazba, zapravo, posve sporedna stvar. **E**

RAVNODUŠAN JE KRONOS

MUJIĆ JE STVORIO PREDSTAVU KOJA UVELIKE NADILAZI POLAZIŠNI NACIONALNO-OBLJETNIČARSKI POVOD I KONTEKST TE SE, IZ TE POZICIJE onkraj, ZAPRAVO, SUBVERZIVNO ODNOSI PREMA ZADANOM OKVIRU

TRPIMIR MATASOVIĆ

Leo Mujić, *Tišina mog šuma*, Hrvatsko narodno kazalište, Zagreb, 22. studenog 2010.

Dok na jumbo plakatima, strateški raspoređenima po ključnim punktovima u gradu, glumci zagrebačkog HNK Olga Pakalović i Luka Dragić na žličicu proždiru vlastite kolege – pozivajući publiku, valjda, da učini isto – unutar same kuće dogodilo se nešto što veliku, 150. obljetnicu središnjeg nacionalnog kazališta ne samo oslikava, nego i komentira na bitno ozbiljniji način. Na prvi pogled, sve je by the book, a k tome i politički korektno – ugledni je koreograf (i to srpskog porijekla!) pozvan da pripremi nov projekt kojom bi baletni ansambl obilježio važnu obljetnicu, a pozvani je autor odgovorio predstavom temeljenom na stihovima barda nacionalne književnosti, u kojoj su integralnim dijelom scenografije i sva četiri HNK-ova svečana zastora.

OPIRANJE INSTITUCIONALIZACIJI Kad bi se predstavu *Tišina mog šuma* Lea Mujić promatralo samo na toj razini, moglo bi se reći da je uprava zagrebačkog HNK dobila upravo ono što je vjerojatno i htjela. No, Mujić je napravio nešto što uvelike nadilazi polazišni nacionalno-obljetački povod i kontekst te se, iz te pozicije onkraj, zapravo, subverzivno odnosi prema zadanom okviru. Već je i izbor antologijskih pjesama Dobriše Cesarića, koje su i nadahnućem i potkom čitave predstave, sve samo ne svečan – pjesnikovi stihovi kao dase grčevito opiru bilo kakvoj institucionalizaciji: prema 150. godišnjici nacionalnog kazališta “ravnodušan je Kronos”; u *hramu kulture* pjesnik konstatira “ništa mi neće ostat od uma”, jer “sve ulice” (kao i sve institucije!) “nas vrijeđaju uvijek istim licima”, a “mi čudo jedno čekamo, a neće nam se desiti”.

Činjenica da je, riječima Lea Mujića, Cesarićeva poezija “izrečena vrlo neposredno, jednostavno i jasno” u nesuglasju je (čini se namjernom) s načinom na koji je ozvučena u HNK-u. U njemu dolazi do šuma u komunikacijskom kanalu – prenapregnuta, grčevita i patetična izvedba (snimljenog) Dragana Despota kvalitetu Cesarićevih stihova više prikriva neko otkriva; glazba Anite Andreis, koja je *Pjesmu mrtvog pjesnika* uglazbila (ili, bolje rečeno, oglazbila) parafrazom folklornog pjeva, također kao da se od Cesarića distancira – premda ne nužno i ograđuje, kako bi se dalo naslutiti iz Despotovog kazivanja.

Ideja opiranja umjetnika *institucionalizaciji* kao da se provlačila i za ovu predstavu odabranom glazbom – već spomenuta Anita Andreis ni svojim djelovanjem, a ni svojom glazbom nipošto ne pripada hrvatskom skladateljskom establišmentu, kao što je to, zapravo, u njihovo vrijeme bio

slučaj i s Mozartom i Schubertom, što je zorno oprimjereno zagonetnom *Fantazijom u d-molu* prvoga, odnosno začudnim kvartetom *Smrt i djevojka* drugoga skladatelja. A, na neki način, ni Tomaso Antonio Vitali nije svojom *Ciacconom u g-molu* stvorio djelo kakvo bi se očekivalo od jednog navodno poslušnog Corellijevog sljedbenika, dok su *Sonata za flautu, violu i harfu* te *Syrinx* Claudea Debussy znakoviti pokušaji etabliranja u mainstreamu ozbiljne glazbe zapostavljenih instrumenata, kojima ovaj skladatelj daje specifičan, samosvojan glas, miljama dalek od salonskog zvuka, kakav im je dotad uglavnom bio namijenjen.

UNIFORMNOST PROTIV VLASTITOSTI Začudni značenjski i simbolički odnosi (pa i srazovi) događaju se i posredstvom scenografije. Kao što je već spomenuto, njen ključni element predstavljaju HNK-ovi svečani zastori. I, uistinu, teško da može biti začudnijeg sraza od onog između svih odabranih pjesničkih i glazbenih djela s jedne te, s druge strane, historicističkih zastora Vlahe Bukovca, Vjekoslava Karasa, odnosno *naivnih* Krste Hegeđušića i Ivana Lackovića Croate. (Na ovom potonjem osobito je znakovit jedan detalj: nedaleko od natpisa *Regnum regno non praescribit leges* nalazi se lentica s nazivom sponzora – hrvatske banke u talijanskom vlasništvu!)

Kostimi Thomasa Mike (koji potpisuje i scenografiju i svjetlo) možda su i najjasnijim znakom konflikata naznačenih ovom predstavom. S jedne strane stoje tako *uniformirani* članovi i članice ansambla – oni u *minimalističkim* (mačističkim? nacističkim?) crnim majicama i hlačama, one u haljinama s puno previše tila, što je prilično nedvosmislena referenca i na *institucionalni*, klasični *bijeli* balet, kao i uz njega pripadajući *glamur*. Ima tu i nekih jednostavnijih i šarenijih ženskih kostima, ali i oni kao da su krojeni po nekoj unificiranoj modi, koja prisiljava ne neku izvanjsku, a ne unutarnju identifikaciju pojedinca. Tek je jedan lik, utjelovljen kroz Kseniju Kurtovu, odjeven ležerno. No, tu je vlastitost teško obraniti i zadržati.

— TEŠKO DA MOŽE BITI ZAČUDNIJEG SRAZA OD ONOG IZMEĐU SVIH ODABRANIH PJESNIČKIH I GLAZBENIH DJELA S JEDNE TE, S DRUGE STRANE, HISTORICISTIČKIH ZASTORA VLAHE BUKOVCA, VJEKOSLAVA KARASA, ODNOSNO NAIVNIH KRSTE HEGEDUŠIĆA I IVANA LACKOVIĆA CROATE —

SLOBODA ILI PORAZ? Ipak, upravo taj lik predstavlja svojevrsan simbol potrage za slobodom (ne samo umjetničkom, nego i osobnom), za koju se, s više ili manje uspjeha, bori tijekom gotovo čitave predstave. Ona je izražena i slobodnijim pokretom, nasuprot onome ostatka ansambla, koji je uglavnom uniforman, pa i klišeiziran, s povremenim neskrivenim ironiziranjem obrazaca klasičnoga baleta.

Još zanimljiviji postupak donose likovi koje tumače Mihaela Devald i Milka Hribar Bartolović. Nasuprot relativno dosljednim zboristima i Kseniji Krutovoj, one prolaze put od spazmatičnih trzaja do postupnog oslobađanja od izvana nametnutih konvencija. A od njih se na kraju možda oslobada i čitav ansambl. No, tu je Leo Mujić, vjerojatno namjerno, višeznačan. Pokret, naime, jest nešto slobodniji, sa stropa u pomalo neprimjereno kičastom prizoru padaju papirići (snijeg?), ali plesači su najednom pod

foto: Saša Novković

foto: Saša Novković

maskama. Jesu li te maske njihova novopronađena prava lica? Ili doslovno prikriivanje lica koja su, na simboličkoj razini, skrivena još od samog početka? I nose li taj *suton* (prema Cesariću) i *smrt* (prema Schubertu) početak slobode ili konačan poraz? Koji god odgovor odabrali, već i sama činjenica da jedna predstava u zagrebačkom HNK-u nudi takvu mogućnost izbora predstavlja hvalevrijednu iznimku – a možda čak i subverziju. ▣

פֿאָרווערטס

Uvodnik

O najutjecajnijim američkim novinama na jidišu i njihovoj 113-godišnjoj tradiciji

Novina *Forverts* legenda je jidiškog tiska i suvremene židovske povijesti. Pokrenuta je 22. travnja 1897. i uvijek se borila za socijalnu pravednost, pomagala čitavim naraštajima imigranata da se uklope u američko društvo i prva objavila članke o nekim važnim događajima 20. stoljeća. Pod vodstvom prvog urednika Abrahama Cahana, *Forverts* je predstavljao glas židovskog imigranta. U 1930-im godinama, *Forverts* je postao jedna od najboljih dnevnih novina u Americi, s tiražom od 275 000 primjeraka. *Forverts* je vršio utjecaj u cijelom svijetu pa i u Bijeloj kući. Dodatne tisuće ljudi slušale su svakog dana radio-postaju *Forverts*a WEVD. U *Forvertsu* su svoje tekstove objavljivali najbolji pisci jidiške književnosti, među njima Morris Rosenfeld, Sholem Asch, Avrom Reisin, David Bergelson, Chaim Grade, kao i dobitnici Nobelove nagrade Isaac Bashevis Singer i Elie Wiesel. *Forverts* je danas, kao tjednik, glavna tiskovina za mlađi naraštaj jidiških pisaca. Boris Sandler je glavni urednik od 1998. *Forverts* je danas međunarodno priznata publikacija s kvalitetnom političkom i kulturnom kritikom koja se čita širom svijeta. Časopis pomažu osuvremenjivati mladi urednici i pisci. Emisija *Sat Forverts*a (*Di Forverts sho*) emitira se svakog tjedna na radiju i na Internetu.

Glavni urednik: Boris Sandler

Uredništvo: Itzik Gottesman, Sore-Rukhl Schaechter, Yoel Matveyev, Gennady Estraykh, Mikhail Krutikov

ŽIDOVSKI SOCIJALIZAM U GLAVNOJ STRUJI AMERIČKE POLITIKE

**Uloga časopisa u sukobima na ljevici
tridesetih i četrdesetih godina prošloga stoljeća**

Daniel Soyer

Kao što je poznato, *Forverts* je bio socijalistička dnevna novina, osnovana s ciljem širenja socijalističke misli među širokim židovskim masama. Novina je ubrzo postala jednim od nosivih stupova Socijalističke stranke, koju je podržavala na svim izborima – ne samo riječima, nego i novcem. *Forverts* je tada bio vrlo uspješan biznis, koji je dakako donosio i veliku zaradu, dok je u većini socijalističkih i radničkih organizacija vladala znatna nestašica materijalnih resursa. *Forverts* nije bio samo najrasprostranjenija novina na jidišu na svijetu, nego i najveća socijalistička novina u Americi.

TRI SVIJETA Glavni urednik *Forvertsa*, Abraham Cahan, postao je stoga moćnom pojavom u njujorškoj politici. Međutim, '30-ih godina došlo je do promjene. Iako je *Forverts*, kao i uvijek, na predsjedničkim izborima 1932. podržao socijalističkog kandidata Normana Thomasa, uskoro se u novini osjetila promjena u korist administracije novog demokratskog predsjednika Franklina Delana Roosevelta. Sam Cahan postao je zagovornik predsjednika i njegova New Deala. Na jednom sindikalnom okupljanju, kako je to prenio tisak na engleskom, Cahan je pohvalio predsjednikove inicijative i pozvao ga da se učlani u Socijalističku partiju. Cahan je to poslije opovrgao, ali je priznao da ima visoko mišljenje o Rooseveltovoj energičnoj borbi s gospodarskom krizom i o njegovim novim programima u korist radnika i radničkog pokreta.

Članovi takozvane "stare garde" umjerenih socijalista postali su gorljivi zagovornici predsjednika Roosevelta i njegove administracije, kao i opća židovska populacija

Cahan nije bio jedini. I drugi članovi takozvane "stare garde" umjerenih socijalista postali su gorljivi zagovornici predsjednika Roosevelta i njegove administracije, kao i opća židovska populacija. Netko je tada rekao da za Židove postoje "tri svijeta" – "ovaj svijet (*di velt*), drugi svijet (*yene velt*), i Roosevelt".

Cahan je još uvijek imao njuh za osjećaje širokih masa pa je 1936. *Forverts*, kao i gotovo svi drugi dijelovi židovskog radničkog pokreta, uključujući Arbetter-Ring i sindikate, odlučio podržati Roosevelta. Usporedo s tim, odvijala se unutarnja borba između

**זיא "סטרווראָפֿ" גנוט ייצ יד
זיא ייס עדנעגעל אַ נראָוועג
ייס, עסערפ רעשידיי רעד
רעשידיי רענרעדאַמ רעד זיא
עטכישעג**

"desnog" i "lijevog" krila Socijalističke stranke. Kad su pobijedili "lijevi militanti", desna "stara garda" se odcijepila i osnovala u New Yorku novu stranku, Američku radničku stranku (American Labor Party).

Američka radnička partija pružila je *Forvertsu* i drugim starim socijalistima mogućnost da podrže progresivne političare poput Franklina Roosevelta, guvernera države New York Herberta Lehmana i njujorškog gradonačelnika Fiorella La Guardiye te da se pridruže Demokratskoj stranci, kojom je u New Yorku vladala korumpirana konzervativna "mašinerija Tamany Halla". Američka radnička stranka, čiji je program, iako ne eksplicitno socijalistički, bio socijaldemokratski, pružala je svojim članovima mogućnost da vode neovisnu radničku politiku, zajedno s drugim liberalnim i progresivnim političarima.

Ironija je, međutim, bila u tome što su komunisti baš u tom trenutku usvojili slično političko stajalište. Prema naredbi iz Moskve, komunističke stranke širom svijeta nastojale su se ujediniti sa socijaldemokratima i liberalima kako bi oformili ujedinjenu narodnu frontu protiv fašizma. U New Yorku, to je značilo da su komunisti ušli u Američku radničku stranku. "Lijevo" (pro-komunističko) i "desno" (socijaldemokratsko/liberalno) krilo stranke vodili su ogorčenu borbu, sve dok "lijevi" nisu pobijedili 1944.

Naposljetku, "desni" su se ponovo odcijepili i osnovali još jednu stranku – Liberalnu stranku. *Forverts* je u novoj stranci opet odigrao važnu ulogu, pogotovo Alexander Kahn, menadžer *Forvertsa*, potpredsjednik i česti glasnogovornik Liberalne stranke. Abrahamu Cahanu bilo je tada, kad je osnovana nova stranka, već više od osamdeset godina, no pisao je u novini članke i uvodnike u korist liberala. Cilj Liberalne stranke bio je, prema njegovim

riječima, stvoriti "bolji i ljepši svijet". Stranka je tražila od vlasti da osmisli programe pomoći radnicima i siromašnim narodnim masama – sveobuhvatniji program za dogradnju stanova koje će si moći priuštiti siromašni, kao i ljudi srednjih primanja, opće zdravstveno osiguranje, poboljšanje socijalnog osiguranja i dodjelu beneficija za nezaposlene svim radnicima, kao i programe za borbu protiv nezaposlenosti općenito.

NASTAVAK RADNIČKE POLITIKE Liberalna stranka podupirala je i nacрте zakona koji

će štiti građanska prava i jednakost svih građana, neovisno o rasi, religiji i nacionalnom podrijetlu. U vanjskoj politici, stranka se usprotivila svim oblicima imperijalizma i diktature, bilo "desne" ili "lijeve". Stranka je prepoznala veliku opasnost koju je predstavljao komunizam. To je bila radnička partija, koja je objedinila nekoliko moćnih sindikata, uključujući Međunarodni sindikat radnika u ženskoj galanteriji i neovisne napredne političare i intelektualce. Njezin je program isticao da vlasti u državi moraju upravljati gospodarstvom i društvom jednakosti i slobode.

Međutim, Liberalna stranka nije bila socijalistička partija. Ona je razumjela da središnju ulogu u gospodarstvu trebaju igrati privatna poduzeća i tvrtke, kako bi gospodarstvo moglo rasti i donositi narodu materijalno blagostanje. Stoga je pitanje je li Liberalna stranka predstavljala nastavak prethodne politike *Forvertsa*, ili se odvojila od nje?

Dio povjesničara ističe da su i Američka radnička stranka i Liberalna stranka bile *halfway houses*, postaje za židovske glasače na pola puta između socijalizma i Demokratske stranke. Sami stranački vođe, koji su, deset godina prije, stajali na rubovima američkog političkog života, sad su se priključili predsjednicima, guvernerima, senatorima i gradonačelnicima – uglavnom demokratima, ali ponekad i naprednim republikancima.

Forverts je mislio drukčije. U svojoj podršci Liberalnoj stranci vidio je nastavak svoje prethodne, neovisne radničke politike, način da unosi socijalističku misao u glavnu struju američke politike. ■

Forverts, 20.4.2007.

Oprema teksta redakcijska.

Bund I BUNDIZAM — NEKOĆ I DANAS

Okrugli stol o povijesti, ideologiji i brojnim specifičnostima utjecajne političke partije

Otkad je naš suradnik Gennady Estraiikh objavio svoj osvrt na novu knjigu Yankla (Jacka) Jacobsa *Bundistička kontrakultura* [Forverts, 4. prosinca 2009., str. 11],¹ pristiglo je u našu redakciju niz protestnih pisma protiv tog članka. To nas je navelo na zaključak da je za raspravu oko *Bunda*² zainteresirano i cjelokupno čitateljstvo *Forvertsa*. Zato smo pozvali profesore Yankla Jacobsa, Daniela Soyera i Gennadyja Estraiikha, kao i bundističkog aktivista Elyea Palevskog, da sudjeluju na okruglom stolu na tu temu. Trebala je također sudjelovati Irena Klepfish, ali je ona u posljednji trenutak bila spriječena. Okrugli stol održao se 4. veljače 2010.

Okrugli stol vodio je Itzik Gottesman.

NELOGIČNOST BUNDA

Gottesman: Gennady Estraiikh postavio je u svojem članku neka suštinska pitanja o *Bundu*, kao, na primjer – kako je bilo moguće istovremeno biti nacionalistom i internacionalistom, kao što je to zamišljao *Bund*. Gennady smatra da je, upravo zbog te “nelogičnosti”, mnogo članova *Bunda* i prešlo komunistima, koji su bili “logičniji”.

Estraiikh: Moj je osvrt bio kratak i ograničen. Dopustite mi zato da preciziram svoje primjedbe. Moj je dojam da je, prije ruske revolucije, *Bund* bio logičniji, kao podzemna organizacija koja je mnogo toga postigla. Ta je organizacija čak poslužila kao uzor boljševicima, i u teorijskom, ali nadasve u praktičkom pogledu. Poslije revolucije, kada su se našli u drugačijem okruženju, kao što je to, primjerice, bilo u Sjedinjenim Državama, počelo je predstavljati problem na koji način spojiti stvari koje nisu spojive same po sebi. Upravo je zato toliko mnogo bundista i prešlo u “logičnost” komunizma.

Daniel Soyera: Cijeli socijalistički pokret u svijetu doživio je raskol poslije revolucije. Ne znam je li veći dio bundista otišao iz organizacije, kao što je to bilo u drugim socijalističkim partijama, kako u Americi, tako i u Europi.

Elyea Palevsky: Ja bih se, pak, osvrnuo na analizu Gennadyja Estraiikha iz jednog drugog kuta. U toj “nelogičnosti” *Bunda*, prema Gennadyjevu shvaćanju, u stvari se odražavala različitost u samom poimanju Židova kao naroda. Naime, *Bund* se nije idejno razvio tako što bi se mase prilagođavale ideolozima, nego su se ideolozi prilagođavali masama. Kao prvo, *Bund* je proistjecao iz marksističkih, internacionalističkih premisa, ali kad je stvarnost pokazala da je židovski narodni identitet tako snažno ukorijenjen u narodnoj duši, *Bund* je morao prihvatiti to pitanje narodnog identiteta kao činjenicu i braniti je, čak i kad

טעדנירגעג זיא גנוט ייצ יד
לירפא נטסג סעד נראוועג
דימת טאה נוא 1897,
רעלאיצאס ראפ טפמעקעג
טייקיטכערעג

se taj identitet izražavao religiozno. Današnju inačicu toga vidimo u onome što se zove *cultural pluralism*, kulturni pluralizam. Proturječno je u svemu tome to što je židovski narod u suštini transnacionalan narod, što vodi prema nekoj vrsti internacionalizma, kao i prema samom pojmu kulturnog pluralizma – ako ništa drugo, prema tome da se nastoji opravdati mogućnost življenja židovskog života u okvirima neke druge nacije. Tako se morala razviti i ideologija. Kako se meni općenito čini, utjecaj *Bunda* sastoji se, osim prijašnjih političkih postignuća, u tome što je on – kao što je to Yankl i napisao – izazvao kulturnu revoluciju, koja je u mnogome izmijenila narodni identitet, onako kako se to prije isključivo shvaćalo; to se nastavilo i poslije, zahvaljujući utjecaju bundista koji su se raširili po svijetu i zapošljavali u drugim organizacijama i institucijama kako bi tu viziju pretočili u stvarnost. Iako je, politički, *Bund* malo toga izravno postigao, čak i između dva rata, ipak je njegov kulturni utjecaj bio vrlo, vrlo širok. To što je, poslije Holokausta, osnovana židovska država, kao i to što je ubijena većina bundista, još uvijek ne znači da je bundistička ideja bila pogrešna. Ideologija solidarnosti s drugim radnim narodima, ideologija jednog svjetskog naroda, ideologija “lokalnosti” (*doikeyt*) – sve te ideje predstavljaju, u suštini, temeljna načela na kojima se i dan-danas izgrađuju različiti progresivni židovski programi, koji su rasprostranjeni u svim zemljama.

IDEOLOŠKA NERAZVIJENOST

Jacobs: Mi ovdje govorimo o svjetovima koji više ne postoje. Na početku 20. stoljeća, postojao je čitav spektar židovskih stranaka, uključujući i mnoštvo stranaka koje su bile socijalističke i nacionalističke.

Među njima su bile SERP,³ SS,⁴ Poale Zion,⁵ i još nekoliko drugih. Tu nikad nije bila riječ samo o *Bundu*, nego o *Bundu* u okviru niza drugih stranaka unutar jednog stanovništva koje se doista istovremeno zanimalo za obje te misli. Kada čitamo o tome tko je sve napustio *Bund* i tko je od njih postigao uspjeh, treba još jednom naglasiti da su, poslije revolucije u Rusiji, SERP i SR⁶ prestali postojati; pokret Poale Zion se podijelio, pri čemu je desna frakcija Poale Ziona, dakako, bila vrlo malena u Poljskoj.

Od svih tih stranaka koje sam spomenuo, *Bund* je bio jedina koja je preživjela revoluciju i koja je uspjela ponovno procvjetati u nezavisnoj Poljskoj.

Daniel Soyera - U Rusiji je Bund bio podzemna, čak romantična organizacija, ali u Americi se njihov doprinos, primjerice, sastojao u tome da prodaju ulaznice za dobrotvorne kazališne predstave

Estraiikh: Slažem se s vama. Ali po čemu se *Bund* razlikovao od ostalih stranaka? Druge stranke nisu tajile svoje nacionalne odnosno nacionalističke ciljeve; kod njih je marksizam bio obojen nacionalističkom idejom. To je u mnogo manjoj mjeri bio slučaj s *Bundom*. *Bund* je htio ubiti dvije muhe jednim udarcem, i svi razumijemo razloge koji su ga na to naveli.

Daniel Soyera: Htio bih se vratiti na misao da *Bund* i bundizam nisu bili logični, zato što se slažem s Yanklom i Elyem da je narod imao određen interese, i kao klasa, i kao narod, a *Bund* je to prepoznao. Ideološki, *Bund* nije bio jako razvijen, u usporedbi, primjerice, s cionistima. *Bund* nije imao velikih filozofa. Medem⁷ je napisao nekoliko stvari, ali u usporedbi s boljševicima ili pak drugim socijalistima, *Bund* nije bio jako razvijen na tom polju. Upravo kao što je Elyea rekao, *Bund* je bio blizak narodu i reagirao je na njegove potrebe. Je li se radilo o potrebama

naroda u smislu siromašnih ljudi, ili u smislu njihovih potreba kao Židova? Je li takav pristup polučio uspjeh? Pristup se pokazao prikladnim u tom datom trenutku, na tom datom mjestu, i u tom je smislu doista i polučio uspjeh. Yankl je u svojoj knjizi pokušao rasvijetliti upravo taj uspjeh. Cionisti su bili mnogo veći, ako u njih ubrojimo sve cionističke pokrete, ali u usporedbi s “folkistima”⁸ i “teritorijalistima”,⁹ Bund je bio vrlo uspješan u Poljskoj. Kao što je rekao Elye, Bund kao partija nije imao uspjeha u Americi, i možemo raspravljati zašto se to dogodilo. Ali utjecaj Bunda i bundista bio je vrlo snažan u Arbeter-Ringu,¹⁰ u sindikatima i u Socijalističkoj stranci.

KOMUNISTIČKI OBRAT

Jacobs: Prof. Tony Michels napisao je dobru knjigu, u kojoj se bavi utjecajem bundista u Americi u prvim godinama 20. stoljeća.¹¹ Bundisti su bili predvodnici u Arbeter-Ringu, u sindikatima, i malo kasnije u Židovskom radničkom komitetu,¹² iako se on ne bavi tom posljednjom temom. Bund u Americi nije htio izgraditi partiju, ali je zato htio izgraditi organizaciju. Htjeli su surađivati s drugima, i to su i činili. Mi smo ipak akademski ljudi, ne možemo govoriti o godini 1900. kao što govorimo o 1910., ili pak o 1920. kao da je 1930.; bila su to sve druga vremena, drugi uvjeti, drugi ljudi.

**גוֹרִיפֿוֹא רעד רעטנא
ראַטקאָדער ון טשרע סענוֹפֿ
רעד טאַה, וןאַהאַק באַ
רײַז טײַם “סטערעוֹראַפֿ”
טלעטשעגראַפֿ**

Estraikh: Prije komunističkog obrata, Bund je bio zanimljiva stranka, koja je imala utjecaja, pogotovo u vrijeme prve revolucije, one iz 1905. Ono što se poslije dogodilo, to je da su u sovjetsko doba, u Sovjetskom Savezu, mnogi njezini članovi, iz vlastite inicijative, postali komunisti, a posvuda također vidimo da su Bund, i ljudi iz Bunda, bili važna sastavnica u radničkom pokretu, ali ne kao odvojeno tijelo. Osim u Poljskoj, kao što ste vi opisali. Ali čak i ondje – sjećate se, dakako, da je u Forvertsu 1934. nastala čitava strka, kada je objavljeno da je u Poljskoj izbrojeno samo 7000 članova Bunda.

Jacobs: Kod Židova nije bilo puno drukčije nego kod ostalih. Daniel je već primijetio, a ja se s tim slažem, da su skoro sve socijalističke stranke prošle kroz sličan proces u svijetu, i da su 1920-ih godina njihovi članovi prelazili komunistima – u Njemačkoj, u Francuskoj. Drukčije nije bilo ni kod Židova. U nekim je mjestima većina prešla komunistima. Ja nisam pisao o onima koji su prelazili, nego baš o onima koji su odlučili ostati. U Poljskoj, gdje je bilo više od tri milijuna Židova, Bund je, potkraj 1930-ih godina, postao najjača partija. Naravno, brojili su samo 7000 “službenih” članova, ali što to znači? U Varšavi, Vilni, Łódžu, Białystoku imali su većinu na gradskim izborima, na izborima za židovsku zajednicu, dakle u 5 od 7 najvećih gradova u Poljskoj, krajem 30-ih godina. Ljudi tada nisu imali novaca da budu “službeni članovi” neke partije ili organizacije. To su bila teška vremena. Tko je imao za to novaca? Skoro nitko. Ali zato je bilo na tisuće simpatizera, a i mnogo više onih koji su bili spremni za njih glasati.

SPOR OKO DJEČJEG IZLETIŠTA

Palevsky: Yankl, pokazao si u svojoj knjizi da je Bund svojim služenjem narodu, zahvaljujući svojim CISZO¹³ školama, zahvaljujući “Medem-Sanatorijumu”, ili pak

Elye Palevsky - Bund se nije idejno razvio tako što bi se mase prilagođavale ideolozima, nego su se ideolozi prilagođavali masama

zahvaljujući svojim sportskim klubovima, bacio vrlo široku mrežu utjecaja i zadobio mnoge simpatije. U isto vrijeme, oni su promijenili i način na koji je narod vidio i razumijevao samog sebe.

Estraikh: U *Der momentu*¹⁴ naišao sam na članak Hillela Zeitlina,¹⁵ u kojem on, poslije izbora u Varšavi 1926., piše da se ljudi ne vode ideologijom, nego biraju Bund zato što Bund radi s masama i zato što aktivno promiču društvenu djelatnost i programe.

Palevsky: Kad se počelo govoriti o tome da se u Americi osnuje dječje ljetno izletište *Hemshekh*,¹⁶ ortodoksni bundisti, među njima Emanuel Scherer, njihov “veliki svećenik” i marksist, bili su protiv toga i tužili su se da su sav taj trud i novac bačeni u vjetar, zato što iz toga neće stasati novi stranački članovi. S druge strane, protiv takvog stava postavili su se drugovi aktivisti, roditelji, koji su poslije Holokausta htjeli preneti nasljeđe Bunda svojoj djeci. Takva dinamika, kako se meni čini, postojala je čak i prije rata.

Soyer: Imali su pravo. Iz toga nije stasalo mnogo partijskih članova.

Palevsky: Da, sa stranačke točke gledišta, imali su 100 posto pravo. No drugi su na to odvratili – mi ne pokušavamo vrbovati, nego nastaviti naše društvo, zato se izletište i zvalo *Camp Hemshekh*.

Jacobs: Elye, spomenuo si zanimljivu činjenicu. Tko su bili ti koji su to podupirali, a tko su bili protivnici *Camp Hemshekh* u redovima Bunda? Ja to vidim malo drukčije. Najaktivniji ljudi nisu bili bundisti, nego bivši “skifisti”¹⁷ i “cukunfisti”;¹⁸ bili su to ljudi koji su, u svojoj mladosti, dakle u najljepše doba svog života, doživjeli takvo okruženje. Oni su, za razliku od stranačkih vođa u Poljskoj, htjeli takvo iskustvo omogućiti svojoj djeci i unucima. Alexa Erlicha,¹⁹ na primjer, nije zanimao *Hemshekh*. On je imao druge interese; pripadao je drukčijem svijetu. S njim sam dugo učio i razgovarao o mnogim stvarima. On je sam shvaćao da to nije za njega, nego za druge.

ODNOS PREMA BOLJŠEVIZMU

Gottesman: Htio bih pitati Daniela, budući da se on bavio autobiografijama američkih imigranata i njihovim sjećanjima, o tom stapanju politike i društva.

Soyer: Sjećam se jedne autobiografije, u kojoj se govorilo o hasidskom mladiću koji je bio siromašan i radio u tvornici. Tradicionalna religioznost nije mu pružala odgovore na to zašto se on nalazi u tako teškoj materijalnoj situaciji. Njegov otac vratio se jednog dana kući s letkom Bunda, u kojemu se objašnjava što je kapitalizam i u kojemu se poziva na jedinstvo. Taj letak pružio je mladiću odgovor na pitanje o njegovu stanju. Postao je bundist, poslije toga oputovao je u Ameriku i ondje postao kapitalist; no, unatoč tome, ostao je vjeran ideji socijalizma. Sjećam se također nekoliko žena, koje su potjecale iz siromašnih obitelji, a u čije je živote Bund unio malo “svjetla”, jer su se ondje mogle družiti s uglednijim, učenijim mladim ljudima. Bund je za njih bio važan zato što im je poboljšao životne uvjete, pružio im je obrazovanje, i to je nastavak na sljedećoj stranici –

¹ Jack Jacobs, *Bundist Counterculture in Interwar Poland*, Syracuse University Press/YIVO, 2009.

² Punim imenom Opći židovski radnički savez u Litvi, Poljskoj i Rusiji (na jidišu: *Algemeyner Yidisher Arbeter Bund in Lite, Poyln un Rusland*), židovska partija socijalističkog usmjerenja, osnovana u Vilni 1897.

³ Socijalistička židovska radnička partija (na ruskom: Социалистическая еврейская рабочая партия), osnovana 1906. Kratica SERP na ruskom znači “srp”.

⁴ Cionistička socijalistička radnička partija (na ruskom: Сионистско-социалистическая рабочая партия), osnovana 1905.

⁵ Marksističko-cionistički radnički pokret s početka 20. stoljeća, osnovan nakon što je Bund odbacio cionizam. 1919.-1920. podijelio se na lijevicu i desnicu.

⁶ Partija socijalista-revolucionara (na ruskom: Партия социалистов-революционеров), poznata kao “eseri”. Ruska politička partija s početka 20. stoljeća.

⁷ Vladimir Davidovič Medem (1879.-1923.), ideolog Bunda.

⁸ Pripadnici Židovske narodne partije (na jidišu: *Yidische Folkspartey*), osnovane 1905. u Rusiji. Zalagali su se za kulturnu, ali ne i teritorijalnu, autonomiju Židova u okviru dijaspore.

⁹ Pripadnici teritorijalističkog pokreta s početka 20. stoljeća, koji se zalagao za stjecanje autonomnog teritorija za Židove, ne nužno u Palestini.

¹⁰ Američka židovska organizacija (na engleskom: The Workmen's Circle), osnovana 1900. i posvećena socijalnoj pomoći, obrazovanju i izdavaštvu na jidišu.

¹¹ *A Fire in Their Hearts: Yiddish Socialists in New York*, Harvard University Press, 2005.

¹² Židovska organizacija (na engleskom: Jewish Labor Committee), osnovana 1934. i posvećena promicanju sindikalnih aktivnosti.

¹³ Središnja židovska školska organizacija (na jidišu: *Centrale Jidysze Szul-Organizacije*), osnovana u Poljskoj 1921. pod paskom Bunda, ali u suradnji s drugim židovskim pokretima i strankama (*Folkspartey*, desni i lijevi Poale Zion)

¹⁴ Židovske novine. Izlazile su na jidišu u Varšavi, od 1910. do 1939. Od 1916. bile su službeni organ *Folkspartey*.

¹⁵ Hillel Zeitlin (1871.-1942.), židovski mislilac, novinar i urednik.

¹⁶ Osnovano 1959.

¹⁷ Pripadnici SKIF-a, Socijalističkog dječjeg saveza (na jidišu: *Sotsyalistisher Kinder-Farband*), omladinskog ogranka Bunda.

¹⁸ Pripadnici organizacije Tsukunft, još jednog omladinskog ogranka Bunda.

¹⁹ Sin Henryka Erlicha (1882.-1942.), poljskog židovskog političara i jednog od najuglednijih predstavnika Bunda.

²⁰ Abraham Cahan (1860.-1951.), čuveni novinar i publicist, dugogodišnji urednik *Forvertsa* (od 1903. do 1946.).

²¹ YIVO, Židovski znanstveni institut (na jidišu: *Yidisher Visnshafteleker Institut*), osnovan 1925. u Vilni, poslije premješten u New York. Jedna od najvažnijih ustanova za očuvanje jidiške baštine na svijetu.

²² Cionistički omladinski pokret, osnovan 1923. u Latviji, u sklopu organizacije Hatzohar (Cionistički revizionisti) nakon raskida s ostatkom cionističkog pokreta.

PREDODŽBA O GALICIJI

O knjizi Larryja Wolffa THE IDEA OF GALICIA: HISTORY AND FANTASY IN HABSBURG POLITICAL CULTURE koju je ove godine objavio Stanford University Press

Mikhail Krutikov

Pojam "Galicija" prilično je duboko ukorijenjen u židovskoj povijesnoj svijesti. Stereotipna pojava "Galicianera" predstavlja suprotnost stereotipnom "Litvaku". Galicianer je naivni i patetični hasid¹, mjestimice i pomalo rastresen; Litvak je hladni i oštroumni *misnaged*.² No, kao što pokazuje Larry Wolff u svojem istraživanju o "predodžbi o Galiciji", sam pojam "Galicije" predstavlja relativnu povijesnu novinu, za razliku od pojma "Litve", koji potječe iz srednjovjekovnog litavskog velikog vojvodstva, koje je prestalo postojati još u 16. stoljeću.

IDENTITET, MRŽNJA I KRV Galicija je bila plod austrijske birokratske kreativnosti. Kad je, potkraj 18. stoljeća, Austrija podijelila Poljsku s Rusijom i Prusijom, trebalo je iznaći neko prigodno ime za dio koji je imao ući u habsburšku državu. Službeno ime provincije, Kraljevina Galicija i Lodomerija, bilo je sastavljeno iz imena dvaju slavenskih vojvodstava, Halič i Vladimir (na jidišu Ludmir). Međutim, nova je provincija u stvarnosti bila mnogo veća od samih tih dviju pokrajina pa tako cijeli zapadni dio Galicije, koji se prostirao između Krakova i Lemberga, uopće nije imao veze s Haličem ni s Ludmirom.

Nova austrijska vlast morala se, međutim, suočiti i s mnogo težim problemom nego što je bilo jednostavno izmišljanje novog imena za stare poljske teritorije. Naime, bilo je potrebno izgraditi novi identitet, koji će istovremeno biti galicijski i austrijski. Stanovništvo Galicije činilo je oko 45 posto Poljaka, 45 posto "Rutena" (Ukrajinaca) i 10 posto Židova. Nijedna od tih triju zajednica nije samu sebe smatrala "Galičanima", već je imala svoj vlastiti i čvrsti vjerski i etnički identitet.

Profesor Larry Wolff pročitao se zahvaljujući svojem istraživanju o tome kako se oblikovao kulturalno-geografski pojam "Istočne Europe" u razdoblju europskoga prosvjetiteljstva. U svojoj novoj knjizi, on se bavi istraživanjem sličnog procesa – načina na koji se oblikovala "predodžba" o Galiciji: "Povijest predodžbe o Galiciji

također je intelektualna povijest historijskog pisanja".

Upravo zato, u žarištu knjige nisu realni povijesni događaji, nego percepcija tih događaja kod različitih skupina galicijskog stanovništva. Od samog početka, Galicija je bila u većoj mjeri predodžba nego stvarni entitet, i u konačnici, ona je sve do današnjeg dana ostala pukim snom. Tri različite skupine – Poljaci, Ukrajinci i Židovi – nikad nisu postale jedinstvenom nacijom. Najodanijim "Galičanima" bili su upravo Židovi, koji su ispravno shvatili da je car njihov jedini zaštitnik od mržnje njihovih susjeda. U židovskom folkloru iz Galicije sačuvao se tako niz zanimljivih pripovijesti, u kojima se govori o carevoj naklonosti prema židovskim podanicima.

Krvavi pogromi, koji su planuli nedugo poslije poraza Carstva 1918. i 1919., pokazali su da su Židovi bili u pravu. Iz perspektive 20. stoljeća, habsburška epoha doima se kao "zlatno doba" u povijesti Istočne Europe. Međutim, kao što pokazuje autor, Galiciju su zapravo, od samog početka, razdirali mnogi konflikti i proturječja. Unutarnja politika Galicije bila je puna mržnje i krvi. 1846. godine poljski su seljaci poklali preko tisuću poljskih vlastelina; 1908. jedan je ukrajinski nacionalist ubio gubernatora Galicije, grofa Potockog. U Galiciji nije, doduše, bilo takvih pogroma protiv Židova kao što je to bilo u Rusiji, dok je god vlast bila u rukama Habsburga, ali zato odnosi između Židova i njihovih susjeda nikad nisu bili prijateljski.

IZOSTANAK ŽIDOVSKJE PERSPEKTIVE

Upravo je gospodarska politika austrijske vlasti bila glavnim razlogom socijalnih i političkih tegoba Galicije. U Beču se na Galiciju gledalo kao kao divlju zemlju, negdje između Europe i Azije. Provincija je ostala nerazvijena i siromašna. Za razliku od ostalih dijelova Carstva, u Galiciji nije došlo do razvoja industrije.

Jedina grana koja se uistinu razvijala potkraj 19. stoljeća bilo je crpljenje nafte, koja je otkrivena blizu

Drohobiča. Gorku sudbinu ukrajinskih seljaka, koji su dolazili raditi na naftna polja, opisao je u svom romanu *Boa constrictor* ukrajinski pisac Ivan Franko. Negativni je lik u tom romanu židovski poduzetnik, koji izrabljuje ukrajinske radnike. Ipak, u ideološkom smislu, Franko nije bio antisemit. Naime, dok je studirao na Bečkom sveučilištu, upoznao se s Theodorom Herzlom i s njim raspravljao o cionističkom projektu izgradnje židovske države. Poslije je napisao i topao osvrt na Herzlovu knjigu.

Frankov primjer pokazuje zamršeno stanje međunacionalnih odnosa u tadašnjoj Galiciji. I poljski i ukrajinski nacionalisti gajili su malo snošljivosti prema Židovima kao zasebnoj zajednici u "svojoj" Galiciji, ali su zato na cionizam gledali s naklonošću, kao na jednu mogućnost rješavanja "židovskog pitanja".

Prof. Wolff suvereno se snalazi na tri različita područja: u poljskoj, austrijskoj i ukrajinskoj povijesti i kulturi. Ipak, kad je riječ o Židovima, on crpi svoje informacije iz druge ruke. Židovi u njegovoj knjizi govore njemački i poljski, a ne jidiš ni hebrejski. Nedostaju sjećanja koja su pisali Melech Ravitch, Jacob Mestel, Mendl Naygreshl, Meir Wiener, koji su imali vlastitu "predodžbu o Galiciji". No to je tipičan nedostatak gotovo svih povijesnih istraživanja o Istočnoj Europi. ■

Forverts, 7. svibnja 2010.

Oprema teksta redakcijska.

¹ Pripadnik hasidskog pokreta, koji je u 18. stoljeću osnovao rabin Bal Šem Tov. Za razliku od "litavskog" tipa židovstva, koje je usredotočeno na zakon, hasidizam naglašava mističke i emocionalne aspekte pobožnosti.

² Protivnik hasidizma

— nastavak s prethodne stranice

bio trajni doprinos. U Americi su one postale aktivne upravo u Arbeter-Ringu. Većina bundista došla je u Ameriku i postala aktivna u Arbeter-Ringu, a ne u nekoj od socijalističkih stranaka. U Rusiji je *Bund* bio podzemna, čak romantična organizacija, ali u Americi se njihov doprinos Arbeter-Ringu, primjerice, sastojao u tome da prodaju ulaznice za dobrotvorne kazališne predstave. Međutim, oni su uvijek ostali vjerni ideji socijalizma.

Estraiakh: U *Forvertsu* sam objavio izvadak iz jednog članka Aba Cahana.²⁰ On se žalio na *Bund*, da su oni pravi boljševici. Erlich je prije toga napisao da komunisti radnicima ne omogućuju dovoljno demokracije, a Cahan se tužio – što znači "radnicima"? Demokraciju

treba omogućiti svima. Zanimljivo je to pitanje *Bunda* i njegova odnosa prema boljševicima i menjševicima.

Jacobs: Bilo je nekoliko pothvata u YIVO-u,²¹ kada se sakupljalo autobiografije. Ja sam istraživao materijale poljskih židova iz 1930-ih godina. Zanimalo me što su imali za reći o SKIF-u i drugim društvenim organizacijama. Ljudi su prelazili iz jedne organizacije u drugu. Ako bi se nekom programu priključile zgodne djevojke, ljudi bi prelazili onamo. Moj otac bio je aktivan u pokretu *Betar*.²² Zašto baš tamo? Pitao sam ga to. Odgovorio mi je da su "tamo bili najbolji plesači". Dakle, razumljivo je da su mladi ljudi prelazili iz jedne organizacije u drugu; također je razumljivo da su bundističke organizacije privlačile više ljudi nego što su ih gubile. One nisu ljudima bile privlačne zbog svoje ideologije, nego zbog drugih

stvari. Što se tiče Cahana i *Bunda* – nedugo poslije revolucije, Cahan je postao pozitivnije nastrojen prema boljševizmu nego što su to bili bundisti. Ali u 1920-im i 1930-im godinama, Cahan je smatrao da *Bund* naginje previše lijevo. Njegovi odnosi s *Bundom* postajali su sve gori. U ono je vrijeme objavljeno i nekoliko knjižica o toj raspi. Bez obzira na to, ipak stoji da su bundisti radili i pisali u *Forvertsu*. Čak i danas – unatoč tome što se Itzhak Luden ne slaže sa svim što se objavljuje u *Forvertsu*, i on piše za taj časopis. To je slično stanju stvari kakvo je postojalo i prije šezdeset, sedamdeset godina.

Gottesman: Hvala vam svima na razgovoru! ■

Forverts, 5. ožujka 2010.

Oprema teksta redakcijska.

ŽIDOVSKI OSTACI U GALICIJI

**U povodu izlaska knjige fotografija REDISCOVERING TRACES
OF MEMORY: THE JEWISH HERITAGE OF POLISH GALICIA**

Itzik Gottesman

Utemeljitelj i prvi ravnatelj Galicijskog židovskog muzeja u Krakovu bio je britanski fotograf Chris Schwartz (1948.-2007.), koji je posljednjih godina svog života fotografirao ostatke nekadašnjeg života u (poljskoj) Galiciji te osnovao muzej, dijelom zato da izloži svoj rad. Danas su te fotografije stalno izložene u muzeju, koji razgledaju tisuće posjetitelja i upoznaju se sa šarolikim židovskim životom u Galiciji, koji je Holokaust posve uništio.

ŽIDOVSKI OSTACI Indiana University Press sada je izdala album *Rediscovering Traces of Memory: The Jewish Heritage of Polish Galicia*, sa 74 Schwartzove fotografije u boji, zajedno s poduljim bilješkama uza svaku sliku. Cilj je muzeja približiti posjetitelju židovsku civilizaciju u Galiciji u današnjem kontekstu. Bilješke je napisao britanski antropolog Jonathan Webber, koji je s Chrisom Schwartzom godinama surađivao u Galiciji. Poljske vlasti odale su mu priznanje za rad na razvoju dobrih odnosa između Židova i Poljaka. Schwartz i Webber započeli su svoj "Projekt Galicija" 1993. Proputovali su tisuće milja južne Poljske, istražili svaki zaselak i štetl kako bi sakupili građu.

U dijelu RUŠEVINE vidimo razbijene sinagoge, grobove i ruševne židovske kuće

"Genij i predanost Chrisa kao fotografa stalno su me impresionirali", piše Webber. "Da bi snimio bolju fotografiju, vukao je teški fotoapararat kroz duboki snijeg da nađe najpogodniju perspektivu". Kad nije bio zadovoljan fotografijom, vraćao se u zaselak nekoliko puta i opet pokušavao. Webber dalje piše: "Bio je kao neki suvremeni Roman Vishniac. Ali Chris je bio fotograf, dok je Vishniac dokumentirao ostatke sjećanja, ali ne i živi židovski svijet. Stanje tih ostataka razvija se s vremenom, nabolje ili nagore, ali danas bar imamo svjedočanstvo o tim mjestima".

Prije prelaska na samu srž knjige, autori su, kao vizualni uvod u temu, otisnuli fotografiju centra štetla Biecz, u kojem je nekoć bila tržnica, puna židovskih trgovaca i dućandžija. U sredini stoji nekadašnja sinagoga, danas knjižnica. Iako je u štetlu prije Holokausta živjelo tek 500 Židova, židovsko stanovništvo gradilo je sinagoge i škole, omladinske pokrete i veliku židovsku knjižnicu. Poznati rabini potjecali su iz tog štetla. "Danas je zamuknuo zvuk jidiša, ostali su tek malobrojni ostaci Židova koji su nekoć ondje živjeli", piše Webber. U 19. stoljeću, u

raskošnoj kući uz centar, živio je bogati Židov Klotz. Danas je ta kuća elegantna kavana. Starije i bolesne Židove ubili su Nijemci u samom štetlu, a ostale u koncentracionom logoru Belżyce.

Autori te židovske ostatke, koje su dokumentirali, često tumače kao simbole tragične židovske povijesti. U ruševnoj sinagogi u malom štetlu Dąbrowa Tarnowska našli su fresku lava. Lice je izbrisalo vrijeme, i pokazala se cigla sa zida. "Lav je mrtav. Napuštena freska u raspadu simbol je Holokausta, tihi svjedok izbrisane svijeta" (str. 20).

DOBAR POKLON ZA

HANUKU Knjiga pokriva nekoliko poglavlja iz povijesti židovskih naseobina u Poljskoj, od početaka do poslije Holokausta. Bilješka o bareljefu u Kuzmiru (Kazimierz), židovskoj četvrti u Krakovu, spominje da je kipar Henryk Hochman u djelu iz 1907. prikazao prve židovske naseljenike, koji su pozvani u Poljsku u doba kralja Kazimira u 11. stoljeću. Bareljef je u Drugom svjetskom ratu premješten u varšavski muzej, a Hochman ubijen u tarnovskom getu 1943. Skulptura je 1996., za posjeta Ehuda Olmerta, tada gradonačelnika Jeruzalema, opet postavljena u Krakovu.

Knjiga ima pet dijelova: *Ruševine, Nekadašnja židovska kultura, Holokaust, Kako pamtimo prošlost i Kako danas stvaramo nasljeđe*. U dijelu *Ruševine* vidimo razbijene sinagoge, grobove i ruševne židovske kuće, dok u dijelu o kulturi autori ističu velike kulturne dosege poljskih Židova. Tu vidimo fotografije restauriranih sinagoga sa sjajnim freskama Zodijskih znakova. Vidimo i jednostavne seoske sinagoge, koje su Nijemci zaboravili uništiti, kao i dobro očuvane grobove i groblja koji još uvijek privlače poklonike te židovska dvorišta u gradovima, koja još uvijek odišu židovskim duhom.

U dijelu o Holokaustu autori dokumentiraju logore smrti kao Auschwitz, i masovne grobnice. U Krakovu još postoji dio zida geta koji su podigli Nijemci. U dijelu *Kako pamtimo prošlost*, pak, vidimo fotografije nastojanja da se Holokaust obilježi spomenicima, obično čitavih židovskih zajednica, ali i pojedinih obitelji. Neke su ruševne sinagoge zadržane u tom stanju da podsjećaju na Holokaust. U selu Niebylec,

**זיא נראי רע 1930 יד ניא
נראוועג "סטרווראפ" רעד
גאט עטסעב יד נופ ענייא
עקירעמא ניא נעגנוט ייצ
טאה סאו שוואריט א טימ
סעיפאק 275,000 מניירגרעד**

sinagoga je danas knjižnica, ali su na stropu i zidovima sačuvane freske. Kao što autori ističu, iako su Židovi gotovo iskorijenjeni, sačuvali su se ti ostaci njihove kulture. Neke su sinagoge postale židovski muzeji, kao u Krakovu, gdje je renovirana stara sinagoga iz 15. stoljeća, koja je do '50-ih godina bila ruševina, i danas je Povijesni muzej grada Krakova.

Autori su prošli sva sela i štetlove, što se vidi već i po zemljopisnom opsegu: u selu Stary Dzików seljaci su, usred svojih šuma, ostavili na miru jedan šumarak, jer je ondje nekoć bilo židovsko groblje; tako se u selu nastavlja povijest Židova.

U zadnjem poglavlju, o današnjim ljudima koji pomažu ovjekovječiti sjećanje na poljske Židove, vidimo fotografije Židova iz poslijeratnih izbjegličkih kampova, koji se vraćaju u svoje gradove i štetlove, kao i u svoje logore; slike "marša živih" u Auschwitzu, istraživača koji proučavaju stare grobove, veliki židovski kulturni festival u Krakovu.

Čitatelj koji iščita sve bilješke uz fotografije, i pogotovo povijesni dodatak na kraju knjige, doznat će mnogo o povijesti i kulturi poljskih Židova. Šteta što autori na svojim stranicama nisu našli mjesta za židovsku kulturu na jidišu: za nekadašnja kazališta, škole, institucije, kuće kulturnih djelatnika. No knjiga je vizualno i informativno blago, i sasvim dobar poklon za Hanuku! ■

Forverts, 11.12.2009.
Oprema teksta redakcijska.

pripremama. Ali kako je proljeće već napunilo nekoliko tjeđana, nestrpljivi kom i neizvjesnom putu. Obćao je da će doći u manji samostan ćim završi s podacima putnika i misliaca iz prošlosti, kao pomoć na tako dugom, teš- pripremi neke stvari koje će ponićeti sa sobom i sinkretsku kartu s najboljim njegov prijatelj nije tome mogao proturjećiti, ali je zamolio vremena da tada ćemo krenuti južno ili obratno. Najvažnije je da krenemo.”

Na to kamo plovio. Ne nademo li smjernice ili prolaze za Putuo na sjeveru, licu mjestu da istražio ocean na bilo kojem trgovaćkom brodu, bez obzira da krenemo u glavnu luku i iskoristimo najbolju mogućnost koja se otvori na stozili da nije samo apsolutno potrebno nego i hitno pronaći ga, predlaćem

“Ne znam gdje je Putuo”, prizna stromašni redovnik. “Ali pošto smo se timo u vrlo vjerojatno pogrešnome smjeru!”

“Ćekaj! Kako znaš u kojem smjeru krenuti? Istoćni ocean proteće se od poduhatom i prijte nego što smo se povukli ovamo; vjeruj mi, sloćeno je to i, li sve drvene putopise u potrazi za putokazima? Znaš da sam se bavio ovim

jednih do vrelih područja! Kako ćemo znati gdje traćiti Putuo ne proćitamo dana, ćim se smjegovi otope na gori Emei. Njegov se prijatelj zaprepasti:

“Ćekaj! Kako znaš u kojem smjeru krenuti? Istoćni ocean proteće se od

puthe smjega da posjeti bogatoga i objavi kako je spremnan krenuti za nekoliko

Ubrzo nakon toga, stromašni redovnik probije se tegobno kroz zimske za- počnu pripremati putovanje.

Srednju oblast od ponovnog pada u neizrecivo divljaštvo. Dogovorili su se da

otvorene veze s tako radikalno boljim mjestom, zaključili su, ne moće spasti

da se nalazi na dalekom otoku Putuo u Istoćnome oceanu. Ništa manje od

odlućise da moraju krenuti u potragu za Zemaljskim rajem, za koji se govorilo

šću kao i dokazima o carskoj pokvarenosti i glasinama o nadolazećem slomu,

dalje su se posjećivali. Nakon nekoliko godina, potaknuti stalnom zabrinuto-

stao jedan od starješina. Drugi je stupio u malen i stromašan samostan, no i

Emei. Jedan je uspio stupiti u velik i bogat samostan u kojem je na kraju po-

Dvojica prijatelja, zgroćena stanjem svijeta, postadoše redovnici na planini

KAKO SE PRIPREMITI ZA ZEMALJSKI RAJ

“Moćda treba uzeti žirove i sve ih više mješati s kruhom, da bismo na kraju stigli do prave prehrane?” predlozi Ah Meng blago.

“To je prokletio teško”, prigovori ljućiti Fu Wen.

“A kad je pak stvaranje bilo lako?” odgovori njegov prijatelj, smjješći se.

Darko R. Suvin

Još 11 parabola iz razdoblja Zaraćenih Država (1984.–87.)

mali zarez

Fu Wen se duboko zamislilo ćuvši tu staru priću. “Pitam se je li stromašni redovnik živio netom prijte slavnoga Mračnog doba koje nas je vratilo natrag za ćitavu kalpu. U kojoj je mjeri taj nestrpljivi ćovjek uspio, bilo bi danas dobro znati.”

Radnje imao društvo. Prvo pronaći, prijte nego što svijet potone, krenut će nevoljko sam, premda bi tu; pa ipak, s obzrom na to da se Zemaljski raj (kako su se sloćili) MORA rjećnićkom kazao da sumnja u to da je bojni brod pravi naćin da se otkrije Pu- je njegov svojećlavi prijatelj nestao. Ostarvio je pismo u kojem je pristojnim

Grđno se starješina iznenadio kada je nekoliko dana kasnije otkrio da kojega ćemo moći stati poruke natrag u Srednju oblast!”

Tako ćemo, pronademo li ga, imati siguran i prijateljski kanal preko grada pokrajine odrćimo predavanje o Zemaljskom rajuu i povijesti potrage iz gorskih područja. U meduvremenu, pozvat će nas da ućenjaćima glavnoga ana. Moćemo krenuti ćim konjica završi sezonsku kampanju protiv barbara

zašćitu od razbojnika kojima vrvi put prema luci, i pismo za Admirala oce- je guverner poslao pismo u kojem kaže da će nam takoder dati pratinju za tri brza konja, za nas dvojicu i slugu koji će ih vratiti natrag iz luke. Sad mu svom je putovanju razgovarao s vojnim guvernerom naše pokrajine i zatražio telj bio optimistićan: “Moga opata jako zanima legenda o otoku Putuo! Na povratka, ponovno je zapltao za projekt. Njegov je bolje organizirani prijta- Stromašnji prijatelj nevoljko pristade. Nekoliko dana nakon opatovog

sam starješina u ovom samostanu!”

samo koji tjeđan, upisat ću te kao gostujućeg redovnika – na kraju kraćeva, ja je najvažnije – imati bolje izgleda da nademo Putuo. Daj, ostani sa mnom još šene karte i nekoliko pisama preporuke koja mi je opat obćao sastaviti – što samo da ćemo stići sigurnije i udobnije, nego ćemo uz pomoć moje još nedovr-

našeg prvog odrćišća isto tako brzo kao da danas krenemo pješće. Ali ne tjeđana i uvjeren sam da ću od njega dobiti kola i mazge. Tada ćemo stići do druge samostane ćim je cesta postala prolazna, ali vratiti će se za nekoliko s mazzama i vozaca za put do glavne luke. Naćalost, opat je morao posjećiti

shvatio da su bivoli prespori i pošao sam zatraćiti od opata da mi posudi kola liko knjiga za buduća istraćivanja, nešto odjeće za zimu i žegu... Ali tada sam i počeo puniti skrinju osnovnim stvarima, poput moje buduće karte, neko- “Zar je to sve što ti treba? Sto se mene tiće, našao sam zapregu s bivolima ošimut:

halju i posudu za prošnjju, noz, vrc i malo soli. Onaj tromi ostade kao gromom prijatelj dode prvi zakucati na vrata slavnjega samostana. Bio je odjeven za put, nosio je ćvrtsti štap koji mu je služio i kao sunćobran i kišobran, dodatnu

Neke od ovih parabola nastale su potaknute klasićnim kineskim pripo- vijetkama i njihovim shvaćanjima, kojih su varijacije, a obićno su njihov kontra–projekt. Prvi dio sa 14 parabola izašao je u MALOM ZAREZU broj 281 (2010).

Vika i galama digla se jednoga dana u selu Majstora Janga. Susjed mu nahrupi u kucu: "Izgubio sam ovna predvodnika! Molim vas, posudite mi sve svoje učenike da mi pomognu da ga nadem!"

"Zašto ti trebaју svi seljani i svi moji učenici za jednog ovna?" upita Jang.

"Previše je smjeroва kojima je mogao krenuti", odgovori očajni seljanin. Ali čak i uz Jangove učenike, ovna nisu pronašli. Jedan po jedan, razni tra-

gaci vraćali su se porazeni. Susjedove su ovice lutale ukolo, dezorijentirane. Nakon tog dana, Majstor Jang postao je sve šutljiviji i zlovoljniji. Učenici su ga zapitkivali zbog čega bi jedna ovca, koja čak nije njegova, trebala biti važna. Ali on bi ih samo mrko pogledao.

Zabrinut za svoga gospodara, jedan se od njih popeo k Majstoru Fu Wenu. "Ti si njegov najstariji učenik", reče Fu, "a ipak ne shvaćaš. Mnogi putovi nisu pomogli u potrazi, zar ne razumiješ?"

"Naravno da sam to shvatio", odgovori uvjeredeni učenik. "Ali ne bi li bilo još teže da je bilo manje putova? Nije li opasno imati premalo putova ako

čovjek želi nekamo stići?"

"Ne nužno", uzviknu Fu. "Ovna predvodnika nisu mogli naći jer brojni okupljeni tragaci nisu imali pojma u kojem smjeru tražiti. Kada treba uhvatiti izgubljenу ovcu, bolje je imati mnogo putova, pod uvjetom da vode u vjetro-jatnom smjeru; kada treba naći carevu kočiju, treba krenuti jedinom širokom kraljevskom cestom, prema naprijed ili natrag. Ali u svakom slučaju sigurno je loše ako se čovjek ne može orijentirati prema korisnom, a stoga i isprav-

nom, smjeru kompasa. Tada čovjek može završiti na crnome sjeveru dok je ovna na bijelome jugu. Na taj bezglavi način nitko ne može ništa naći, tragaći za ovama, carskim kočijama, ili istinom."

"To otvara strašno mnogo velikih pitanja", reče zabrinuti učenik. "Naravno da otvara", odgovori Fu, "upravo je zbog toga tvoј učitelj po-stao tako šutljiv. No otvarati je bolje nego držati pod poklopcem. Sada barem znamo da takva pitanja postoje i da se moraju postaviti."

"Kako možemo znati u kojem je smjeru korisno a stoga i ispravno gledati?"

"Mogli bismo početi pitanjem je li ovan predvodnik otišao svojom voljom, u potragu možda za zelenijom travom ili mladim ovcima", zamislilo se Fu. "Ili ga je odnio tigar? Ima li znakova ili tragova o jednom ili drugom? Čdje se obično može naći zelenija trava ili tigar? I tako dalje. Ukratko, mnogo pu-

tova u nekim slučajevima može biti bolje od jednog – ali jedino ako je opći, ispravni smjer poznat ili ako mu barem težimo."

Jangov učenik tada je shvatio da mu misli nisu bile ništa manje dezorijen-

urednik: Nenad Perković
lektura: Darko Milošić
dizajn: Ira Payer, Tina Ivezić

Autorska prava (C) 1987., 2004. Darko R. Suvin

zarež, dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja
Zagreb, 25. studenoga 2010, godište XII, broj 296

glasašne jetke duhovitosti, stalno su glavna tema i nitko se u pristojnici ne

usuduje da ih ne shijedi. Moje slike više u predvorjima a ponekad i u spavacim sobama bogataša. Čak me i moja nekadašnja zemlja sada želi natrag, ali na-

ravno, bolje mi je ovdje gdje sam sada nego ondje odakle su me prognali."

"Ali nisi zadovoljan", opazi ribar. "Je li to zato što si zaprljao ruke?"

"Ne baš: to je zato što više ne vidim ispravno. Pusi puno marthuanane i uglavnom vjerujem da to nije droga – ništa gore nego napiti se od rizinog vina ili rakije, kao svi moji prijatelji iz visoke klase. Uspješan sam zato što sam usvojio i unaprijedio pomodni cinizam: obaram svaku ideju koja teži praktičnosti povezujući je s besko-

načnim izmicanjem oznaka i pokazujući da bi otvorila toliko novih problema da je naša sadašnja situacija, doduše blesava i loša, ali u kojoj barem možemo reći

genti su se žalili da su mi boje pretamne. Kad sam stiskao oči ne bih li izoštrio vid, svoju kaligrafiju proširio na slikarstvo. No, čak i tada, kada sam naslikao noć, kli-

tišio sam da je način na koji se izražavam riječima previše etičistički pa sam

"Kako sam sve to ja skrivio?" upita ribar nevinu.

"Mislio sam da je način na koji se izražavam riječima previše etičistički pa sam

kao god okreneš, ne valja! Kako da stvaralac izbjegne ta dva zla: ili doprinosiš

prilivštini i drogiraju, ili ništa ne doprinosiš i umreš neuspješan? Povrh toga

Ah Meng upita: "Možda najprije trebamo shvatiti živimo li pored rijeke ili pored blatnjave jazbine? Različite pjesme ili eseji ili slike mogu biti prikladni za različite okolnosti. Ribe nemaju uši, ali može se do njih doprijeti preko različitih stupnjeva pritiska: svinje uživaju u ukusnim simfonijama žirova, a zatim, ako otkrijemo da nam uši pucaju od pritiska ili nam dosadi okus žirova, možda velik dio naše kreativnosti trebamo usmjeriti na to da te Kirikine subjekte ponovno pretvorimo u ljude, bez obzira na uspjeh kod svinja i riba?"

2. *Les Mains Trop Sales*
 Nakon mnogo godina, stari je ribar opet susreo Ču Juana. Ču se upravo udalji s piknika u visokom društvu na livadi nedaleko od rijeke Canglang. Pre-Eto, poslušao sam tvoj savjet, i mnogo mi je koristio!” reče Ču sarkastično. “Zgledaš dosta elegantno. Zar nisi uspješan?”
 “Ah, bogat sam i omiljen. Moji se eseji odlično prodaju; hvale ih zbog na-

Fu Wen je primijetio: Čistima je sve nečisto. Možda je Ču Juanov problem dijelom bio u tome što je prijava i čisto dijelilo strogo na crno i bijelo. Savjeti staroga ribara mogli bi mu pomoći da shvati zbog čega ljudi pristaju na prljavštinu i drogritanje, i omogućiti mu da zamisli realističniju alternativu od svršetka u dovoljno nečistoj ribi. Naime, ako ga prije ne dokrajče kraljevi.

Starac se nasmiješio i odvestiao, pjevajući:
 Kad je riječna voda čista,
 Čijelo tijelo pere ista.
 Blatna, za tu svrhu nije,
 Ali mi dobro noge mije.

“Mudrac mora biti samo dva koraka ispred svog vremena, ne tri”, reče ribar. “Ako su ljudi prljavi, zašto ne uprljajš ruke, noge i lice radeći s njima ne bi li obja-smio zbog čega i od koga su osuđeni živjeti u prljavštinu? Ako se ljudi drogritaju jef-tim picem i predstavama, zašto ne radiš s njima na osmišljavanju boljih, ugodnih i otrežnjavajućih, pica i predstava? Nije li pice dobro za tijelo, a predstave za um?” Ču Juan odgovori: “Odatava je poznato da treba očekati šesir prije nego što se opere kosa, a prije kupke treba otrestiti kosulju. Kako čovjek može svoje čisto tijelo izložiti prljavštinu tamo vani? Radije bih skočio u rijeku i svršio u ribjem trbuhu!” Ipak, ribar ga se kosnuo.

1. *Les Mains Pas Asses Sales*
 Vitez Ču Juan, program iz svoga kraljevstva Zračanih država, lutao je tako uz rijeku Canglang, recitirajući bojne pjesme i sastavljajući zajedljive eseje. Sreo ga stari ribar: “Nisi li ti slavni Ču Juan? Što te dovelo u tako žalosno stanje?” “Ulice su prljave”, odgovori Ču Juan ogorčeno, “ja sam čist. Palace imaju zrcala što izobličuju, ja vidim ispravno. Strmašni se drogritaju jeftinim alkoholom, ja moćni skupim drogama, i jedni i drugi srecdraparajnim glazbenim predstavama; ja sam trijezan i opirem se svim narkoticima. Lazne iluzije i droge prljaju um, skrćuju žive životom koji bi mogao svršiti brzo i gđno. Radi toga sam progan.”

LES MAINS SALES

VELIKAŠ KOJI JE VOLIO ZMAJEVE

Knez Heh bijaše poznat po tome što je volio zmajeve. Zmajevi su bili naslikani na unutrašnjim i vanjskim zidovima njegove kuće. Bili su izrezbareni na njezinim stupovima. Bili su na njegovim stolovima kao rariteti od kvarca, žada i drugog šarenog poludragog kamenja. Bili su izvezeni na njegovim lanenim prekrivačima i na njegovim svilenim haljinama. Bili su prikazani u svakom mogućem stavu i položaju koje mašta može zamisliti: dobrohotni i strašni, u čučnju i u letu. Svake godine, majstori obrtnici natjecali su se tko će među njima predočiti nove zmajeve knezu Hehu.

Jednom jedan pravi zmaj doču koliko Gospodin Heh voli njegovu vrstu i sletje do njegove palače. Gurnu glavu kroz sjevernu staklenu fasadu i svi rep oko središnjeg dvorišta do južne staklene fasade. Kada je knez Heh ugledao tog zmaja, zadržtao je od glave do pete i brzo se skrio u mračni ormar.

Fu Wen se rugao knezu Hehu zbog toga što mu je predodžba bila draža od stvarnosti. No kada je to ispričao prijatelju Wu Meiju, ovaj se nije složio: “Valjda slikarstvo i rezbarstvo služe tome da nam pokažu bogove i demone a da nas pri tom ne užasnu i ne ugroze? Da pripitome jednoroge i zmajeve?” Fu Wen se počeošao po glavi: “Mislim da tada moramo odlučiti je li prikaz u spokojnosti bolji od prisutnosti sa svim opasnostima živoga kontakta, ali i sa svim njegovim mogućnostima. Ako nas je iskustvo naučilo da su zmajevi opasni, bolje je ono prvo; ako je užitak bio vrijedan rizika, ono drugo. Možda tada možemo suditi o čovječnosti nekoga društva po njegovoj sposobnosti da uklopi zmajeve?”

Wang se iznenadio i prilično razdražio: “Ovi profesionalni stručnjaci stvarno pred samoga premijera Wang Anšija.
 stare obitelji bile su skione izradivačima strijela. Pitanje je na kraju izneseno utišati. Nastali su se tabori i sjičbenici: eunusi su navijali za izradivače lukova, neotesano ih pitali koliko su sredista mete probili, nikako se nije moglo sasvim podnuklo optuzili izradivače lukova da natežu samo dugi luk a ne samostrel i stinskoj estetici izrade lukova”. Medutim, prigovore izradivača strijela, koji su topološke krivulje ne bi li dokazali da imaju pravo i pritom mrmjali o “su-su naktionost stekli izradivači lukova koji su natezali svoje lukove u čudesne dajući mete strjelama, ali na kraju su ih kopljajući porugom proćerali. Zatim Izradivači strijela najprije su zadivili mnoštvo trčeci uokolo i uspješno proba-častima i placi. Svada se proširila. Svako zanimanje preziralo je ono drugo. Obojica se upuše na carske dvore bučno zahitjevujući prvenstvo u po-više, probiti tvrdu kost do životinoga središta i usmrtili divjega bika na licu mjesta!” a ipak je šipka savršeno izbalansirana! Baš svaka može pronaći središte mete i, što-fjnući strjelama kroz zrak. “Svaka je perolaka na jednom kraju, a teška na drugom, izradivač strijela nije htio zaostati: “Radije pogledaj moje strijele”, odgovorio je, svija dok mu kraljevi ne postanu parateli, poprima oblik zvonat!”

na oba kraja i kakav pritisak uspijevam postići, a da ne slomim nijedan dio: drvo se jednog izradivača lukova i jednog izradivača strijela. “Kako tetiva dobro prianja snazno”, vikao je izradivač lukova baratajući oružjem. “Kako tetiva dobro prianja jednoga je dana u glavnome gradu izmedu dva jednaka ponosna obrtnika, svaka je perolaka na jednom kraju, a teška na drugom, izradivač strijela nije htio zaostati: “Radije pogledaj moje strijele”, odgovorio je, svija dok mu kraljevi ne postanu parateli, poprima oblik zvonat!”

IZRADIVAČI LUKOVA I IZRADIVAČI STRIJELA

titane od zabudjelih ovaca. Lice mu je postalo grimizno i krenuo je natrag. Majstor Fu gledao je to sa zadovoljstvom: “Prijatelj Jang možda ipak ima do-brog nasljednika, naposljetku”, pomislio je.

Posrednica se razljutila: “Nisam li ispunila sve vaše uvjete? Nije li ugodna mirisa i ne pomaže li vedro u kućanstvu? Evo vam vaše glupe slamke, pa hajte i sami provjerite je li dubina njenog ženskoga alata izmedu manje i veće slamke! Ali da ste me pitali za mišljenje, rekla bih vam da ostavite svo to mjerenje. Naj-prije ste trebali poći sa mnom, razgovarati malo i pijuckati rižino vino s mojom kandidatkinjom, kao što to rade civilizirani ljudi; vidjeli biste sviđa li vam se zvuk njezinog glasa, način na koji razgovara, kako se kreće i tako dalje. Da ste nakon nekoliko posjeta našli ženu koja vam se sviđa, i kojoj biste se vi svidali ako biste bili dobri prema njoj – tada ste je trebali povesti kući i izmjeriti je rukama i alatom koji vam je medu nogama. Otkrili biste – govorim vam iz dugogodišnjeg iskustva – da su oba vaša alata čudesno prilagodljiva; šire se i smanjuju, u širinu i dužinu, kada se vaši osjećaji dobro poklapaju. Od slamki nikakve koristi.”

MAČKICA KOJA NIJE RASPOZNAVALA BOJE

— Za Sheilu J

Svi mačići rađaju se čvrsto zatvorenih kapaka; jedna je naročito lijepa mačkica odrasla a da nije sasvim otvorila oči. Prodiralo je tek onoliko svjetla koliko je bilo dovoljno da raspozna nejasne obrise oblika. Stoga je rano počela živjeti povučeno, što joj je omogućilo da izbjegne usporedbu s drugim mačkama. Dobro je prikrivala svoju izdvojenost, služila se dobrim njuhom i sjajnom koordinacijom pokreta. Pa se tako igrala zajedno s ostalim mačićima, a kasnije se parila s jednim pouzdanim mačorom ne privukavši neželjenu pažnju na svoj nedostatak.

Usprkos tome, jednoga je dana jedan drugi mačak, njezin brat iz istoga legla, otkrio da ona ne vidi dobro. Pokušao joj je objasniti da može nešto poduzeti protiv toga:

“Gledaj, svi se mi radamo slijepljenih očiju, ali kako rastemo, kapci nam se polako odljepljuju i možemo vidjeti ne samo nejasne oblike nego i sve zadivljujuće boje!”

“Što hoćeš reći?” odgovorila je ne shvaćajući devijantica. “Uhvatila sam miševa koliko mi je trebalo, okotila lijepe mačiće, ugodno živim, imam svrhu u životu i ništa mi ne fali.”

“Možda nisi svjesna da nešto propuštaš. Ali, ustvari, propuštaš cijeli jedan čulni svemir dubokih zadovoljstava – hrđavo crvenih i proljetno-travnato zelenih i kanarinski žutih i purpurno-ljubičastih i . . .”

“Ne diraju me sve te riječi”, odgovori neosjetljiva mačkica. “Zaskočila sam i proždrla kanarinca. To je glupava ptica s malo mesa. Pomalo cvrkuće i loše leti. Čega još tu ima?”

PROGONI PROTIV JIDIŠA U IZRAELU

Novi dokazi o stvarima koje bismo radije zaboravili

Shiki Fishman

**מָאָה "סטרטוֹרָאָפֿ" רעד
רעד ניא העפשה אַ מאָהעג
וּלִיפֿאַ נואַ מלעוו רעצנאַג
ניא "זיוה וס ייוו" סעניא
נאַטגנישאַוו**

Tijekom nekoliko desetljeća poslije nacističkog Holokausta, izbjeglice su se sramile jedni drugima, vlastitoj djeci i svijetu općenito pripovijedati košmare koje su preživjele. Prevelika je bila bol i preduboka grižnja i stid zbog svega što se desilo. Tek mnogo kasnije, našli su snagu da to podrobno ispričaju. Čak su i Nijemci počeli shvaćati da su dužni makar progovoriti o tome i nekako se iskupati. Sličan proces zadesio je u posljednje vrijeme iznošenje pojedinosti o progonima protiv jidiša i drugih jezika koje je cionizam prezirao ranih 1930-ih godina.

PROJEKT ELANE SHOHAMI Elana Shohami sa Sveučilišta u Tel Avivu spada među nove istraživače teme nametanja i provođenja cionističke jezične politike u jišuvu.¹ Međunarodno priznata sociolingvistkinja već je objavila niz važnih knjiga i članaka o širem području jezične politike. U posljednje vrijeme uvela je pojam javnih i skrivenih "mehanizama" kojima jezična politika prelazi "s riječi na djelo". Tim pojmom služi se u istraživanju raznih jezičnih pitanja širom svijeta, a sasvim nedavno primijenila ga je i na situaciju u samom Izraelu.

Shohami najprije pruža kratak pregled suvremene židovske povijesti i razmatra trud koji je Haskala² uložila u uvođenje "svetog jezika" (hebrejskog) i židovskog naroda uopće u svjetovnu životnu i idejnu sredinu. Upravo zbog takvog pristupa, cionizam se i razvio kao svjetovni pokret, koji je još 1905. (tri godine prije konferencije u Černivcima!³), na svojem sedmom kongresu, zaključio da se obrazovni sustav u Državi Izrael mora u cijelosti ostvariti na hebrejskom. Na desetom i jedanaestom kongresu (1911. i 1913.) zaključeno je da tamošnju cionističku djelatnost treba voditi isključivo na ivritu, jer je samo ivrit u potpunosti vezan za "novog Židova" i njegov jezik u novoj i, prema Herzlu, isključivo svjetovnoj domovini. Novo cionističko vodstvo nije moglo dopustiti alternativnu židovsku kulturu (pa ni supkulturu), jer bi to jamačno izazvalo propast samouprave.

Do '30-ih godina u nekim se krugovima učvrstilo uvjerenje da treba usvojiti "agresivne metode" u obranu ivrita, pogotovo protiv jidiša i protiv *yekes* (njemačkih Židova).

kako taj program provesti u djelo, kada je većina Židova, dakako, govorila posve drugim jezicima.

Shohami je marljivo proučila razne izraelske arhive iz '30-ih i '40-ih godina. Židovsko stanovništvo sastojalo se uglavnom od imigranata i njihovi glavni jezici bili su, prema broju govornika, jidiš, njemački, poljski, ruski, engleski i mađarski. Poslije su nadošli još i rumunjski, jemenski, judeoarapski i druge vrste judeoarapskih govora. Doseljenicima su, u obranu ivrita, upravitelji

**Zatvarala su se kazališta
i dvorane u kojima
programi nisu bili na
ivritu, razbijalo se prozore
na kućama, zgradama
i trgovinama, prekidalo
pjevačke koncerte,
referate i književne večeri,
podmetalo požare i kioske**

i aktivisti upućivali pisma, deplijane, plakate, zakone, odredbe, radijske emisije, pravila o članstvu, osobna, javna i privatna obraćanja, posjete (često nepozvane i nametljive) na poslu i u židovskim dućanima, domovima, razredima, tečajevima i sastancima u školama, kazalištima, kinima i lokalima udruga. Sve u svemu, pokret za širenje ivrita bio je snažan, velik, dobro organiziran i financiran, i činili su ga uvaženi i ugledni članovi. S pomoću nadenih dokumenata, Shohami pokazuje kako se ljudima na cesti i u autobusu upadalo u riječ ("Židove, govori ivrit!"); ismijavalo ih se, vrijeđalo, i čak im se udaralo pljuske; zatvarala su se kazališta i dvorane u kojima programi nisu bili na ivritu, razbijalo se prozore na kućama, zgradama i trgovinama, prekidalo pjevačke koncerte, referate i književne večeri, podmetalo požare u kioske i čak oštećivalo imovinu pojedinaca. Pokret nije bio suptilan, demokratičan ni tolerantan, i nije tražio alternative prisiljavanju.

Tek pristupom *Isključivo ivrit* bilo je moguće stvoriti jedinstveni židovski narod u jedinstvenom jišuvu. Samo su dva druga jezika uživala olakšice: engleski (jezik vlasti Britanskog mandata) i arapski (za Palestine). Za Židove je ivrit bio jedini izbor i jedini jezik sa snažnom ideološkom osnovom. Problem je bio samo

PROSVJEĆIVANJE I UVJERAVANJE

Kampanja za hebreizaciju bila je i službena. Njom su upravljale mjesne i nacionalne udruge vezane uz stranke te istaknuti pojedinci. Jedan od važnijih pronađenih dokumenata potječe iz ogranka Va'ad Leumi:⁴ *Središnji naputak za obranu ivrita u jišuvu* od 22. kolovoza 1939. Upravo taj ukaz nabraja točne jezične navike kojih se moraju pridržavati stanovnici jišuva. Cijeli jišuv treba se obvezati na isključivo korištenje i na dominantni autoritet "našeg" hebrejskog jezika. Mora se svakog prisiliti da govori ivrit i samo ivrit uvijek i svuda. Mora se očuvati čistoća jezika i svaka lekcija, propovijed i sastanak mora biti samo na ivritu. Ivrit se mora učiti odmah po dolasku u zemlju, kako bi jezik što brže postao navikom, čak i dok se još ne vlada dobro jezikom. Svi odrasli moraju se redovito podvrgavati ispitima kako bi pokazali koliko poznaju ivrit; ističe se da ispite treba provoditi kod prijave za državne službe. Svi moraju imati isključivo hebrejska imena, a tisak na "stranim jezicima" mora se posve "iskorijeniti". U svim oglasima treba pisati samo hebrejske datume, telefonirati samo na hebrejskom, voditi cijelu korespondenciju na hebrejskom i osnovati sudove koji će suditi samo na hebrejskom. Sve to treba gledati kao patriotsku obvezu svakog pojedinca koji želi pridonijeti stvaranju slobodne židovske države.

Naređuje se i da svaki jišuv treba slaviti godišnji Dan ivrita; treba imenovati "nadzornike ivrita" u svakoj tvornici, sindikatu, bolnici, kako bi se bolje nadzirala svaka upotreba ivrita; treba čak ispravljati jezik na vanjskom omotu slatkiša, i na svaki mogući način boriti se protiv širenja drugih ("stranih") jezika, kako bi ivrit stekao viši status. Va'ad Leumi šalje ažurirane upitnike svim mjesnim čelnicima i predstavnicima o novim načinima jačanja "prisilnog poticanja" stanovništva, reklamiranja i širenja parole "Židove, govori ivrit!"; organiziranja pokrajinskih udruga, kako bi sve institucije postavile jezične nadzornike i čuvare, koji će na pošti vraćati pisma koja prepoznaju, ili sumnjiče, kao napisana na "stranim" jezicima, paziti da liječnici ne vrše pretrage niti tretiraju pacijente na drugim jezicima osim ivrita itd.

Jedan dokument opravdava sva nabrojena sredstva time što ona "na sve moguće načine" osiguravaju budućnost ivrita. "Danas (11. veljače 1941.) imamo već 130 takvih nadzornika i svi se slažu da je njihov rad izuzetno važan." U drugom dijelu istog dokumenta nabrajaju se dugi popisi mjesta širom zemlje, gdje su udruge zatečene u "prekršajima protiv ivrita"; "prekršitelji" su upozoreni, a imena će im biti objavljena. Privatne škole koje djecu poučavaju na stranim jezicima ne smiju upisivati židovsku djecu. Jedan se gradonačelnik okrivljuje

da se nije služio ivritom u svim pismima. Okrivljuje se nacionalni orkestar (Tel Aviv) jer glazbenici ne govore ivrit na probama. U nekoj tvornici čokolade služe se "stranim jezicima" na poslu. Reklamna agencija reklamira knjigu o dijetama za bolesnike, koja nije na ivritu. Opera nudi dvojezične programske knjižice i reklame koje su napola na engleskom. Vlasnik kavane okrivljuje se da dopušta izraze koji vrijeđaju čast ivrita.

MILICIJA ZA ZAŠTITU JEZIKA Od najveće su važnosti za pobjedu ivrita javni natpisi, pogotovo na trgovinama. "Zadužili smo mlade u Hajfi da provjeravaju natpise u svim glavnim jišuvima na ovom području. Našli su 128 natpisa kojima su potrebne hebrejske jezične ispravke, 25 njih nema dovoljno prostora za ivrit, 32 se služi riječima iz stranih jezika, a 55 uopće nije na ivritu." Službenici britanske vlasti uvučeni su u razne prepirke na procesima protiv "natpisnih prijestupnika", pogotovo u Jeruzalemu i Tel Avivu, jer su vlasti smatrale da višejezični natpisi "poružnjaju ulice i javna mjesta".

I razinu ivrita u domu mjerilo se i vagalo, i to individualnim testovima. 21. lipnja 1939. objavljena je u najvažnijim novinama jišuva "dobra vijest" o uvođenju tih testova te se javnost moli za suradnju. "Danas i sutra volonteri će vas posjetiti u domovima da ispitaju koliko ljudi zna ivrit. Umoljavaju se svi da cijenjene goste prime s poštovanjem." Potpisnik oglasa bilo je mjesno "povjerenstvo za kulturu".

Pokret za širenje ivrita bio je snažan, velik, dobro organiziran i financiran, i činili su ga uvaženi i ugledni članovi

Od gradonačelnikâ se tražilo redovite izvještaje o napretku aktivnosti širenja i zaštite ivrita. Posebno im se naređivalo da pruže informacije o znanju jezika u svojim pokrajinama, udrugama, tvornicama, trgovinama, uredima, školama i kod pojedinaca. U jednom pismu od 2. lipnja 1941., gradonačelnici se pohvaljuju za dobro obavljen posao u korist ivrita, ali se od njih traži još više predanosti da se prevlada apatija i nepažnja oko jezika. "Moramo tražiti od samih sebe više svijesti i djela!"

I određeni broj drugih društava pomagao je povjerenstvima koja su osnovana za širenje, zaštitu i nametanje ivrita. Neka od njih čak su se pročula svojim agresivnim postupcima. "Židove koji govore na jidišu napada se na ulicama i prisiljava da govore isključivo ivrit", priča bivši član Milicije za zaštitu jezika iz '30-ih godina. S deset godina regrutirali su ga za obranu

**זיא "סטרווראָפֿ" רעד
גנוט ייצונכאוו אַ טנ ייה
טפיוה יד יוו טניד סאוו
ןרעגניי ןראָפֿ עיצאַקילבופ
סרעב יירש עשידיי רוד**

jezika. "Prekidali bismo im razgovor, izvrijedali ih, pa im na košulju zakačili plave etikete s riječima 'Židove, govori ivrit!'. Činio sam i druge stvari, zbog kojih mi je danas žao. Na primjer, u Tel Avivu je bila trgovina koja se zvala Barta. Mi smo je često gađali kamenjem i razbijali prozore, jer su u njoj bile izložene stvari s natpisima na stranim jezicima, i artikli koji nisu bili proizvedeni kod nas. I druge stvari sam činio, kojih se sad nije ugodno sjećati. Na primjer, u Tel Avivu je bila dvorana 'Jascha Heifetz', u kojoj su se davale predstave na jidišu. Mi bismo ih prekidali uzvicima, pokličima i galamom, sve dok predstava nije otkazana. Naime, to nam je i bio cilj."

NEKOLIKO ZAKLJUČAKA SHOHAMINA ISTRAŽIVANJA

Priloženi dokumenti pokazuju pristup koji je ciljao na "istrebljenje" većine "stranih jezika" iz jišuva, pogotovo jidiša i njemačkog, jer se u njima nije vidjelo samo takmace, nego uistinu opasne neprijatelje koje treba suzbijati i iskorijeniti. Pristup je bio *ili-ili*; za društvanice raznih "narodnih vijeća" i "jezičnih milicija" nije bilo srednjeg puta. Vladavina ivrita bila je cilj koji je dopuštao sva sredstva. Dokumenti pokazuju da su protiv jidiša korištene prijetnje, kazne, uvrede, poniženja i sramoćenja – bilo javno, bilo u privatnom životu prijestupnika. A taj način "zaštite" ivrita nije bio tek dječja igra podivljale mladeži, nego sastavni dio cijele kampanje i ideologije koja je obuhvaćala i visokopozicionirane službenike, koji su nastojali usaditi i pojačati patriotizam i osjećaj "državotvornosti" u jišuvu koji je brzo rastao. Tu je kampanju možda lakše bilo provoditi nego danas oprostiti.

Nema sumnje da je oživljavanje ivrita doživjelo velik uspjeh, no sumnjam da su progone protiv jidiša i drugih "stranih jezika" zaista uzrok te pobjede. Jezične pobjede omogućuju fundamentalniji ekonomski i politički faktori od javnog ili privatnog izivljavanja nad ljudima. Tada je bila prava konjunktura za prihvaćanje

jedinstvenog jezika za stanovništvo novih imigranata pristiglih sa sve četiri strane svijeta, koji su prihvatili nova, ujedinjujuća uvjerenja, odgovornosti, ciljeve i mogućnosti. Sasvim je moguće da bi ivrit, kao jezik ujedinjenja, naposljetku isto tako dobro ispunio tu zadaću bez progona i izivljavanja. Države – pogotovo demokratske – mogu si priuštiti razne jezike za razne funkcije i dijelove stanovništva, a ostati jedinstvene i sigurne u sebe. Činjenica je da je danas glavni jezik u Izraelu doista ivrit, ali obično kratko

putovanje gradskim autobusom ili letimičan pogled na kiosk pokazat će da smo i dalje ostali, kao i uvijek, višejezičan narod s različitim mišljenjima, uvjerenjima i kulturama mimo one ujedinjujuće. Jedinstvo ne traži da nekakva nametnuta "narodna policija" stalno uhodi ljude. Sovjetskom Savezu to nije puno pomoglo, a danas u Izraelu – premda je jidiš, kao u suštini prijateljski bratski jezik, više nego oslabio – ima konkurentskih jezika koje se ne smije goniti, a koji su daleko od toga da s ivritom budu složan par, kakav bi danas sigurno bio jidiš.

Sjetimo se toga kad Kneset uskoro opet održi svoje – beskorisno – godišnje počasno zasjedanje i svoje sitne geste prema jidišu i džudezmu. "Grizodušje" nije neki lijek, i samo "ljubavlju i obećanjima" ne da se ispraviti nastali lom. Da bismo se pomakli s mjesta, država se najprije, po pitanju jidiša, treba spomenuti onih "stvari koje bi najradije zaboravila" i upravo se zato ni dan-danas ne može zapravo pokajati. ■

Forverts, 12.6.2009.

Oprema teksta redakcijska.

¹ Židovsko stanovništvo u Palestini prije osnivanja Države Izrael

² Židovski prosvjetiteljski pokret

³ Jid. *Czernowitz*, povijesno važan ukrajinski grad, nekoć glavni grad austrijske Bukovine, u kojem je 1908. održana čuvena konferencija o jidišu.

⁴ Židovsko narodno vijeće: glavna nacionalna institucija židovskog stanovništva za britanskog mandata u Palestini

IMA LI JIDIŠIZAM BUDUĆNOST?

O slavnoj prošlosti i skromnoj sadašnjosti pokreta koji danas izaziva podsmijeh među intelektualcima

Shikl Fishman

Tko ne želi da ga prati loš glas, mora se oprati od sumnje u jidišizam. Među intelektualcima, jidišista/kinju će ili ismijati, ili promatrati pogledom punim samilosti, ili i jedno i drugo istovremeno, jer pristojan se čovjek, čini se, na to smije ili plače. Jednostavno, neće vas ozbiljno shvatiti, jer je pitanje jidišizma i slabo definirano, i beznadno. To me boli, jer sam odrastao u jidišističkom domu i cijelu svoju mladost bio sam ponosan jidišist. To ne skrivam niti se toga sramim. Iako je to danas malo preuska pozicija za mene, mogu je lako "rasklopiti" odnosno proširiti da je uskladim sa svim drugim aspektima mog sadašnjega pogleda na sebe, Židove, *yidishkeit* i način kako danas gledam na to bolno i emocionalno pitanje (i teme oko njega).

PORAZ OD AMERIČKOG DIVA Budući da nikad nije usvojen službeni stranački program koji definira jidišizam, svaka definicija govori nam možda više o onom tko se toga laća, nego o jidišizmu samom. Mislim da je jidišizam moderni društveni pokušaj etabliranja jidiša kao jednog od temelja židovskog života, zajednice, kulture i stvaralaštva Židova kao svjetskog naroda. Naravno, govorimo samo o Aškenazima, jer početkom 19. stoljeća, kad je jidišizam nastao u Istočnoj Europi, Sefardi i Aškenazi uistinu su još živjeli u dva odvojena svijeta.

No, upravo tada nedostajalo je u jidišizmu toliko mnogo (npr. ideja židovstva, teritorijalna i klasna ideja), da skoro nitko nije mogao biti samo i isključivo jidišist, bez jasne obojenosti onog "nečeg više" pa bio to bundizam, anarhizam ili teritorijalizam. Možda je jidišista bilo čak i među ljudima iz Agudatha. Čak i Mordkhe Schaechter stajao je bliže teritorijalizmu, Max Weinreich dubnovizmu, uza svu njihovu nepartijnost. Krila su kod jidišizma uvijek bila vidljivija od "centra", jer je uvijek nedostajala centralna instanca, figura odnosno organizacija koja bi ih povezivala, definirala i predstavljala.

Ono što je jidišizam imao više nego dovoljno, bile su intelektualne stvaralačke snage. Zato je svaki pravac lako mogao održavati vlastiti časopis ili novinu, zbor, mrežu osnovnih škola, ženskih kružoka, čitaonica; nad svima njima na Zapadu je visio vilniuski i njujorški YIVO, a na Istoku *Zayns glaykhn* u Sovjetskom Savezu. Postojale su također manje poznate centralne instance (kao CYCO i IKUF), knjižare, književne kavane, kazališta itd. Jednom riječju: čitav jedan svijet koji se u doba procvata sastojao od stotina tisuća u prosjeku mladih i aktivnih ljudi, i koji je uistinu disao i treperio kulturom i politikom.

Da bismo odgovorili na to ključno pitanje, treba razmotriti drugu stranu medalje i ono što je jidišizmu nedostajalo. Razloge treba prvenstveno potražiti u Holokaustu i Izraelu (dva moćna faktora, koji su međutim utjecali i na ostale tadašnje pokrete, kojih je većina

preživjela s većim uspjehom nego jidišizam). Znamo da je jidišizam ušao u rat u puno slabijem stanju nego drugi pokreti, prvenstveno zbog nedostatka pouzdane centralne organizacije odnosno institucije, ili bar konačne definicije ili povelje o načelima. Sam lingvizam nije mogao izdržati više nego naraštaj-dva bez moći, zagovornika i branitelja, ni u imigrantskim zemljama ni u porušenim "starim domovinama". U Amerikama nijedan drugi narod ni jezik, pristigao preko oceana istodobno s većinom židovskih imigranata (Poljaci, Ukrajinci, Nijemci, Francuzi, Talijani, Grci, Arapi, Armenci itd.) nije izdržao američki test preživljavanja jezika pa čak ni bez Holokausta i uza snažnu potporu iz "starih domovina". Jezične skupine koje su sad tako vidljive u američkom životu stigle su poslije Drugog svjetskog rata ili sasvim nedavno. Osim španjolskih govornika, koji su nužno iznimka, jer su relativno blizu matičnim zemljama preko granice koja se ne može zatvoriti te su ovdje imali "jezične rodake" još prije kolonijalnog doba (u jugozapadnim državama) pa se još čvrsto održavaju (iako engleski raste kao korov među mladeži i Bog zna što će biti za naraštaj-dva), svi oni teže izumiranju. Stoga, jidišizam u Americi, gdje ga imam priliku promatrati već više od 75 godina, nema se što sramiti zbog poraza u nemogućoj borbi protiv američkog diva.

Jidišizam se časno borio, općenito uzalud, i gotovo sve izgubio, ali nam je ostavio neke lijepe darove u baštinu, koji nam mogu koristiti na daljnjem putu. Mi, nekolicina preostalih, kojih se to još tiče i koji otklanjamo cinični smiješak, trebamo se postarati da ih sačuvamo i razvijamo za nadolazeće naraštaje.

VELEGRADSKA POJAVA Pišem "trebamo" i "moramo", da bude jasno da i sebe računam kao mogućeg "djelatnika". Na koga da se uistinu oslonimo u doba kad nedostaje skoro sve, pogotovo jasan cilj i dostatne snage i resursi za provedbu? Jer, nismo mali tek bročano i glede resursa, nego i naširoko raspršeni, i k tome još i podijeljeni među sobom glede židovskih i općih društveno-političkih mišljenja. Može li tih nekoliko posljednjih Mohikanaca surađivati? Zaključak je veliko pitanje i gotovo sumnja.

Možemo li se danas, nakon svih godina promicanja drugih pokreta i pristupa, ujediniti da definiramo i postignemo stvarne ciljeve? Cijenim npr. "mali teritorijalizam", koji nastoji okupiti obitelji na jednom području i organizirati školu za djecu i kulturni centar. Da nademo desetak obitelji koje to hoće učiniti "jidišistički", kako god to definirali, hoće li oni prevladati one stalne raspre pobožnih i svjetovnih, liberala i konzervativaca, cionista i "doista"¹ te zajedno u miru i uspješno surađivati na suštinskim frontama poput odgoja djece? Apsolutno sumnjam. Bih li ja, radi očuvanja jidiša, bio spreman da moj unuk pohađa jidišističku školu na šabat (kao ja prije 70 godina)?

Pritom nisam nikakav ekstremist. Priznat ću da je jidiš dio židovskih svetinja, ali da je on jedna od ključnih svetinja (kao npr. držanje *Tore*, šabata i kašruta), to je već previše. Jidiš je svakako u mom svetištu, ali je ondje i drugo, do čega držim "ako ne i više"² od jidiša! Mislim da takva razilaženja na kraju ometaju formiranje zajednica u kojima će različiti jidišisti organizirati svakodnevnicu za sebe i obitelj. A bez toga, oni ostaju ono što su sad: skupina koja ne može istrajati.

Jidišizam je isprva, u biti, bio velegradska (post-štetlovska) pojava. Zbog te moderne urbanosti, uvijek je među prvima uvodio novine, npr. dječje škole koje zaista uče židovsku povijest (a ne samo bajke iz Humaša³) i u kojima je norma da dječaci i djevojčice zajedno uče i nastupaju u priredbama i manifestacijama, a učitelji budu i žene. No velegrad je i problem. S bližnjima se sreće tek povremeno pa kako su jidišisti uvijek nezatna manjina, tek se povremeno i sreću. Jidišistički su susreti prigodni (koncerti, predavanja, predstave) i na njima se nešto poslušati i otpjeva, bez izravnih odnosa, konverzacija i dvosmjernih komunikacija.

KRAJ BALADE? U doba kompjutera, to je možda normalno, ali ruku na srce (u stvarnom svijetu) tako slabi društvena baza ljudskog suživota. *Yidishvokh* je možda jedini uzor organizirane i trajne izravne jidišističke komunikacije kakva bi mogla i trebala postojati. Smijemo li predložiti još (ili više) takvih susreta? Trebalo bi o tome promisliti dalje, dublje i šire.

Ali već je i to znak naše nemoći. Od masovnog pokreta na svjetskoj razini, dokotrljali smo se dotle da osmišljamo male, zajedničke, trajne, ali ipak tek povremene događaje. Kao organizirana pojava u jidiškoj sredini, to je sve što je ostalo od jidišizma. Publiku još zabavlja jidiška pjesma i vicevi, ali je li to pokret, je li to "-izam"? Eto, upitajte se sami. Je li to, dakle, "kraj balade"? Kuca li još negdje živa, aktivistička žila koju bi se dalo organizirati? ■

Forverts, 2.10.2009.

Oprema teksta redakcijska.

¹ Zagovornik ideje *doikeyt* – lokalnosti

² Citat naslova poznate pripovijetke J.L. Peretza *Oyb nisht nokh hekher*, o odnosu među različitim svetinjama

³ Humaš – Tora (Petoknjižje) u izdanju za osobnu upotrebu, s vokalizacijom i često komentarom, za razliku od Sefer Tora, tj. kaligrafskog svitka za upotrebu u sinagogi

ZAŠTO SE NE KAŽNJAVA SEKSUALNE ZLOSTAVLJAČE ŽIDOVSKJE DJECE?

**O problemu za koji neki rabini smatraju kako
bi ga bilo bolje 'pomesti pod tepih'**

Sore-Rukhl Schaechter

**רעכלעוו, רעלדונאס סיראב
טפיוה וראוועג זיא
1998, זיא ראטקאדער
סעד טנאמעגרעביא טאה
"סטרעווראפ"**

ješivi na svijetu. Povod kritici bio je govor koji je rabi Salomon održao na godišnjem okupljanju organizacije Agudath Israel. Otvoreno pismo, koje je izazvalo živu diskusiju na internetu, može se pročitati na rabbimatisyahusalomon.blogspot.com.

U svojem govoru, rabi Salomon priznao je da postoje "određeni" rabini i učitelji koji su zlostavljali djecu, ali je zato osudio blogere, koji su o tome progovorili na internetu, nazivajući ih "opasnim... otrovom, koji se uvlači u naše

odbacio je njihov prijedlog i izjavio da oni roditelji, koji se ne slažu s njegovom odlukom, mogu slobodno povući svoju djecu iz ješive Torah Temimah".

Hirsch dalje piše kako je 1981. godine rabi Kolko seksualno napastovao 12-godišnjeg učenika, koji mu je poslije toga ošteti kuću i automobil. Rabi Margolies upozorio je njegova oca da će, ako njegov sin ne prekine s takvim činovima, preostala njegova djeca biti izbačena iz ješive, a on, rabi Margolies, neće moći jamčiti za sigurnost njegove obitelji. Najveća je ironija u tome što su dijete odmah poslali na terapiju kod rabi Abrahamama Mondrowitza, rabina i psihologa, koji će poslije i sam biti optužen za zlostavljanje dječaka. (Poslije, nakon što policija započne istragu o rabi Mondrowitzu, ovaj će s obitelji pobjeći u Jeruzalem, gdje se nalazi i dan-danas.)

Tijekom popularnog židovskog radijskog programa *Zev Brenner Show*, neočekivano se začula dirljiva reklama. Na domaćem, hasidskom jidišu progovorila je jedna žena:

"Ja sam majka Yoelyja Engelmana. Yoely je, kao dijete, doživio *molestation* [seksualno zlostavljanje] od strane ravnatelja u svom hederu, prije petnaest godina. Taj isti ravnatelj danas radi kao učitelj u istom hederu, dok ga uprava besramno štiti. Tu stravičnu nepravdu i strašan bogohulni čin može okončati samo *Child Victims Act*, koji će prisiliti upravu da zaštiti nevinu židovsku djecu, a ne učitelja, koji je počinitelj. Očevi i majke, sjetite se da naša djeca ovise o nama! Hvala".

PITANJE ČASTI Reklama, koju je producirala SFJ (*Survivors for Justice*) – udruga koja se bori protiv seksualnog zlostavljanja u religioznim židovskim krugovima – navodi samo jedan primjer izuzetno bolnog pitanja u židovskom svijetu: činjenice da određeni broj djece, prvenstveno dječaka, trpi seksualno zlostavljanje učitelja, rabina i drugih uglednih ličnosti u zajednici, pri čemu se malo što čini da se počinitelje kazni.

"Ne samo da ih se ne kažnjava, nego vodstvo zajednice često čini sve što je moguće da to pitanje ostane prešućeno", nedavno je izjavio Ben Hirsch, ravnatelj SOJ-a, čija se web stranica nalazi na adresi www.sfnj.org.

U ekskluzivnom intervjuu za *Forverts*, Hirsch je prvi put otvoreno otkrio da je upravo on bio autor anonimnog pisma, koje je objavljeno na internetu prije četiri godine, a u kojemu je oštroc kritici bio izvrgnut rabi Matisyahu Salomon, duhovni savjetnik u ješivi² Beth Medrash Govoha u Lakewoodu, najvećoj

domove...". Pritom je dodao da je neke slučajeve seksualnog zlostavljanja "bolje pomesti pod tepih poradi časti ljudi...".

U svojem oštrm odgovoru rabi Salomonu, Hirsch mu je uputio pitanje: "O čijoj to časti govorite? O časti žrtava, koje hrabro iznose istinu kako bi se suočili s moćnim monstrumima? Ili mislite na čast samih tih monstruma i njihovih obitelji? Mora se pošteno istaknuti da vi, ako se brinete za čast pedofila pa 'metete pod tepih' njihova stravična djela, omogućujete da oni i dalje teroriziraju nevinu djecu".

Dalje u pismu, Hirsch je podastrio podroban izvještaj o djelima jednog takvog čovjeka. Rabi Yehuda Kolko bio je 38 godina učitelj u uglednoj ješivi Torah Temimah u Flatbushu u Brooklynu, i tijekom toga vremena opetovano je bio optuživan za seksualno napastovanje djece. Pritom nije radio samo u Torah Temimah, nego i u ješivi Karlin Stolin (u kojoj su ga naknadno maknuli s radnog mjesta, nakon što ga je nekoliko učenika i roditelja optužilo za zlostavljanje), u Camp Agudah (ljetnom izletištu pod paskom Agudath Israel u Americi) i u Camp Ma-Na-Vu, još jednom izletištu, koji je on sam osnovao.

Međutim, Hirsch ne okrivljuje samo Kolkoa, nego i njegove vjerne branitelje, posebice osnivača i ravnatelja ješive Torah Temimah, rabi Lipu Margoliesa. Hirsch prenosi kako je 1984. godine, nakon što je skupina učenika iz ješive Torah Temimah i izletišta Ma-Na-Vu optužila Kolkoa, nekoliko poslovnih ljudi predložilo rabi Lipu Margoliesu da će platiti mirovinu za rabi Kolkoa, pod uvjetom da ovaj potraži drugo radno mjesto, koje neće imati veze s djecom. "Rabi Lipa Margolies

**Određeni broj djece,
prvenstveno dječaka, trpi
seksualno zlostavljanje
učitelja, rabina i drugih
uglednih ličnosti u zajednici,
pri čemu se malo što čini da
se počinitelje kazni**

NIJEKANJE PROBLEMA Hirsch također prenosi i nekoliko drugih događaja, koji se uistinu doimaju poput avanturističkog romana. Na primjer, nakon što je skupina rabina 1985. godine odlučila da se sazove *bet din* u Boro Parku povodom tog pitanja, rabinski je sud odjednom raspušten, i to nakon samo jednog dana. Kako prenosi Hirsch, jedan od rabina posvjedočio je da je upravo rabi Lipa Margolies došao razgovarati s njim o tom pitanju, i zbog toga je sudski postupak prekinut.

Međutim, rabi Lipa Margolies obratio se poslije toga rabi Pinchasu Scheinbergu kako bi se sazvaio još jedan *bet din*, ne bi li osvijetlili reputaciju rabi Kolkoa. Hirsch prenosi kako je, uoči samoga *bet dina*, rabi Scheinberg razgovarao s nekoliko žrtava rabi Kolkoa i zatražio da mu opišu što im je Kolko radio. Kad je čuo njihove optužbe, rabi Scheinberg obavijestio je dječake da, prema halahi,³ to uopće nije zlostavljanje.

Povodom spomenutih događaja, rabi Lipa Margolies rekao je za *Forverts* da, po savjetu odvjetnika, ne može davati izjave. "Vaše čitatelje zasigurno ne

nastavak na stranici 32—

VLADIMIR SOLOVJOV I HABAD

O vezama i podudarnostima hasidskoga misticizma i učenja poznatoga ruskog filozofa, teologa i pjesnika

Yoel Matveyev

Prije sto deset godina, 12. kolovoza 1900., umro je Vladimir Solovjov – veliki ruski filozof, pjesnik, kršćanski teolog, publicist i književni kritičar. U židovskom svijetu, on je ponajviše poznat kao veliki zaštitnik Židova i njihovih građanskih prava.

Solovjovljev život bio je duboko povezan sa Židovima. Ruski svećenici u ono su vrijeme redovito propovijedali da su Židovi “prokleta Sotonina djeca”. Kao rijetka iznimka, Solovjov se, sve do posljednjeg dana svog života, borio protiv antisemitizma; čak i na smrtnoj postelji, shrvan kobnom bolešću, čitao je Psalme na hebrejskom u čast židovskog naroda.

Židovi u Rusiji veoma su cijenili Solovjova. Kad je umro, u mnogim su sinagogama molili za njega. Solovjov je rođen 1853. Nije se nikad ženio, a polunomadski život koji je vodio uništio mu je zdravlje.

UTJECAJ NA RABINE Solovjovljevo pjesništvo, koje predstavlja rani oblik ruskog simbolizma, utjecalo je na niz hebrejskih pjesnika, kao što su bili Hayim-Nahman Bialik, Avraham Shlonsky i Nathan Alterman. Solovjovljeva osobnost i njegova filozofska misao ostavili su snažan dojam i na mišljenje nekoliko pobožnih Židova, uključujući i dva istaknuta rabina iz pokreta Habad. Bili su to rabi Abraham-Yehudah Khein i rabi Shmuel Aleksandrov.

U knjizi *Tania*¹ tvrdi se da su židovske duše dobre i svete, dok duše “pogana” potječu iz mračnih, zlih sila (*kelipot*). Ako riječ “pogani” prevodimo jednostavno kao “nežidovi”, a ne u preciznom smislu nekadašnjih idolopoklonika iz Tanaha,² iz toga proizlazi veoma negativan odnos prema drugim narodima. Niz povjesničara vjeruje da je takav odnos predstavljao reakciju na prije spomenuti antisemitski stav Crkve.

Rabi Abraham-Yehudah Khein, poznati hasidski mislilac i publicist, tumačio je knjigu *Tania* na začudan način. Kako se u toj knjizi govori o dušama, a ne o narodima u fizičkom smislu, moguće je tvrditi i upravo obratno od navedenog: plemeniti i duhovni ljudi tako su, u duhovnom smislu, Židovi, dok su grube i pokvarene ličnosti zli idolopoklonici. U političkom životu, rabi Khein podržavao je anarhizam i smatrao Kropotkina velikim *cadikom*.³

Moguće je da je rabi Shneur Zalman iz Ljadija, autor knjige *Tania*, upravo i htio poručiti da su Židovi i “pogani” duhovne kategorije; na kraju krajeva, ezoteričke knjige ne valja čitati doslovno. Rabi Khein navodi u svojoj knjizi *U kraljevstvu židovstva* nekoliko konkretnih primjera takvih “duhovnih Židova” – uključujući i Vladimira Solovjova. Solovjovljeva je naklonost prema Židovima tako pobudila pozitivne misli o nežidovima kod jednog hasidskog rabina.

Rabi Shmuel Aleksandrov iz Babrujska (1865.-1941.) bio je učenik voložinske ješive,⁴ koji se zanimao za habadski tip hasidizma i koji je bio originalan

i neovisan mistički mislilac. Zanimljivo je da je i on, kao i rabi Khein, podržavao anarhizam. Međutim, za razliku od potonjeg, rabi Aleksandrov više je pisao o osobnim pitanjima kao što je vjerska sloboda, a manje o socijalnim i gospodarskim temama.

Aleksandrov je smatrao da je, u načelu, moguće ostvarivati *micve*⁵ na čisto duhovan način – iako ih isprva ne valja tako obrazlagati. Takve predodžbe nalazimo također kod izbičkog rabina⁶ i kod niza drugih hasidskih rabina. I nereligiozan Židov može biti *cadik*, ako čitavim srcem teži istini. Aleksandrov je veoma cijenio mislioce kakvi su bili Ahad Ha'am, Moshe-Leib Lilienblum i Micha Josef Berdyczewski. Ništa manje nije uvažavao i nežidovske filozofe, posebice Schellinga i Solovjova.

Prema Aleksandrovljevu tumačenju, Židovi i drugi narodi nalaze se u organskom savezu te im valja, jednima od drugih, učiti mudrost. Kad bude nastupilo mesijansko vrijeme,⁷ nestat će sve granice među narodima.

U jednom pismu prijatelju, rabi Abrahamu Isaacu Kooku, koji će poslije postati čuvenim glavnim rabinom u Državi Izrael, Aleksandrov je zdušno hvalio Solovjova i njegovu filozofiju; pismo je objavljeno u prvom svesku knjige *Pisma o istraživanjima i propitivanjima*. Aleksandrov je primijetio da su najviši duhovni stupnjevi poznati i velikim kršćanskim misticima kao što je to bio Solovjov, koji je općenito duhovno blizak židovstvu. Upravo zahvaljujući svom oduševljenju Solovjovom, taj je rabin podržavao univerzalizam, iako u njegovu svjetonazoru, kao što je to slučaj i u rabi Kheina, središnje mjesto ipak pripada Židovima.

PROTURJEČJA HABADA Solovjov se zanimao za Kabalu te je spojio neoplatonički misticizam s filozofijom Schellinga, Hegela i Fichtea. Iz toga je proizišao dijalektički sustav, koji je obuhvaćao različite kulture i religije. Čak i epikurejstvo može poslužiti kao prijelazna stepenica u duhovnom napredovanju; i rabi Aleksandrov slagao se s takvim shvaćanjem. Glavna je tema Solovjovljeve filozofije ženski vid B-žanstva, koji ispunja cijeli svijet; on ga naziva *sophia*, i u svojim ga pjesmama prikazuje kao nepoznatu, nebeski lijepu ženu.

Poznati socijalističko-cionistički publicist Nahum Sirkin napisao je 1902. članak u kojem je izložio Solovjovljevu filozofiju, a pojam *sophia* preveo kao *Šehina*.⁸ Čak i jedan tako svjetovan pisac kao Sirkin, koji je bio veoma daleko od Kabale, odmah je shvatio da Solovjovljeva “B-žanska ženstvenost” ima židovski prizvuk.

Kao i svi pravoslavni kršćani, Solovjov je vjerovao da se Stvoritelj objavio čovjeku. Prema njegovoj filozofiji, međutim, svi su ljudi kadri spoznati svetu Šehinu, odnosno svjetsku dušu, te razotkriti B-žansko jedinstvo u sebi. Umjesto Isusa, kao što je to kod običnih kršćana, u središtu Solovjovljeva svjetonazora stoji jedinstvo između B-ga i cijelog čovječanstva.

Službena Crkva oštro je kritizirala takav nauk. Hasidskim misticima, pak, takve predodžbe zazvučale su poznato. Nije nikakvo čudo da je Solovjovljeva filozofija zainteresirala upravo habadske rabine, koji također vjeruju da svaki čovjek može u sebi razotkriti jedinstvo s B-gom, iako to ne uspijeva svakom. Postoji još čitav niz krasnih paralela između Solovjovljeve misli i habadskog tipa hasidizma, koje bi valjalo sustavno istražiti.

Solovjov je znao hebrejski i proučavao je izvorne tekstove *Talmuda*. U nizu svojih polemičkih djela, on je opovrgavao pritužbe antisemita, koji su optuživali židovsku vjeru za mržnju prema nežidovima.

U ruskom prijevodu knjige *Tania*, koji je dostupan na web siteu www.chassidus.ru, stoji da su “židovske duše u suštini dobre, dok duše nežidova potječu iz sasvim zlih *kelipot*, u kojima uopće nema nikakva dobra”. Da bi cijela stvar bila još jasnija, upravo taj paragraf, u kojem je riječ o “mračnim nežidovskim dušama”, napisan je većim slovima od ostatka teksta.

U židovskim novinama *Haaretz* objavljeno je razmatranje o antisemitskoj uzbuni koja se, prije nekoliko godina, podigla u Rusiji povodom knjige *Kitzur Shulchan Aruch*. Autor članka oštro je kritizirao antisemite, ali je također primijetio da, prema Kabali, postoji ogromna razlika između Židova i drugih naroda. Kao primjer navodi se u *Haaretzu* citat rabi Kooka, koji je smatrao da je razlika između Židova i čak najboljeg nežidova veća nego razlika između čovjeka i zvijeri. Upravo protiv takve predodžbe istupio je nekoć rabi Aleksandrov, pod dojmom Solovjova.

Rabi Yitzchak Ginsburgh, poznati habadski kabalist, poglavar ješive i ideolog krajnje desničarskih izraelskih naseljenika, podržao je teroristički čin Barucha Goldsteina te je doslovno izjavio da nežidovi nisu ljudi u punom smislu riječi.

Prije mjesec dana, izraelska policija uhitila je Ginsburgha u svezi s knjigom *Kraljeva Tora*, koju je napisao njegov prijatelj rabi Yitzchak Shapira – još jedan ultradesničarski habadski vođa. Shapira je još jedan ideolog najekstremnijih izraelskih naseljenika; on smatra da je dopušteno ubijati nežidove, čak i nevinu malu djecu, kako bi se učvrstila pozicija Židova; nepotrebno je i dodati da taj rabin vjeruje u rasističke teorije.

Nažalost, to su najekstremniji, ali ne i jedini slučajevi rasističkih svjetonazora u Habadu. S druge strane, kako je moguće da takva mišljenja nalazimo u jednom pokretu koji je također poznat po prijateljstvu i otvorenosti prema svijetu, posebno kada je niz istaknutih habadskih rabina u prošlosti već istumačio vlastitu tradiciju na univerzalistički pa čak i lijevo-radikalni način?

MISTICIZAM – PUT U OBA SMJERA

Naši čitatelji znaju da autor ovih redaka često piše o Kabali, često u svezi s drugim narodima i religijama. *nastavak na sljedećoj stranici –*

—nastavak sa stranice 30

zanimaju takva pitanja, i vaše pisanje o tome ne bi bilo *helpful*”, rekao je on.

Pristup rabi Margoliesea veoma je raširen u svijetu haredija.⁴ Sve do posljednjeg časa, haredijski su vođe nijekali da uopće postoji ikakav takav problem u njihovim krugovima. Danas je dio njih ipak počeo priznavati prisutnost tog problem, pri čemu nekolicina čak predlaže da se u takvim slučajevima obrati policiji. Međutim, većina i dalje prikriva samo pitanje.

“Tora nas uči *Hohma b’ gojim taamin* [Smije se učiti od nežidova]”, kaže Hirsch. “Prema statistici, znamo da čak i nakon što se pedofila pošalje na ‘liječenje’, 60% njih ponovno počini zlodjelo. Drugim riječima, pedofil je, kratko i jasno, predator, i zato ih mi, kao članovi zajednice, moramo javno razotkriti, kako bi potencijalne žrtve znale koliko je taj čovjek opasan. Zato se danas kod policije i nalazi službeni registar seksualnih zlostavljača, jer su i zakon i medicinska znanost utvrdili da takvi ljudi nisu sposobni suzbijati svoj nagon.”

“Upravo je zato jedini način da se zajednica zaštiti od njih – nazvati policiju”, kaže Hirsch. “Religiozne institucije kao što je Ohel još dodatno pogoršavaju problem, zato što ne obavještavaju policiju kada doznaju da je netko zlostavljač.”

DVA SLUČAJA Problem je u tome što čovjek, koji je bio zlostavljan kao dijete, može otići na policiju ili podići sudsku tužbu protiv napadača samo do svoje 23. godine. Upravo se zato branitelji žrtava danas angažiraju oko promjene zakona.

Jedan je od njih David Framowitz, bivši učenik ješive Torah Temimah. I on je, prije mnogo godina, bio žrtva rabi Kolkoo.

U svibnju 2006., David Framowitz tužio je Kolkoo, tražeći deset milijuna dolara odštete zato što ga je ovaj zlostavljao najmanje petnaest puta kada je bio 12-godišnji dječak, između 1969. i 1971. Kolko ga je napastovao i u svojem automobilu, i u ješivi, i u Camp Agudah. Cijela Framowitzova priča potanko je ispričana u članku od 14. svibnja 2006. u *New York Magazineu*, koji ima tiražu od tri milijuna primjeraka. Nekoliko dana nakon što je objavljen taj članak, rabi Margolies napokon je, poslije 38 godina, službeno otpustio Kolkoo iz ješive Torah Temimah. Kolko je, sve do prije godinu dana, ondje radio kao učitelj i redovito primao plaću.

U prosincu 2006. godine, poslije duge policijske istrage, Kolko je uhićen zbog seksualnog zlostavljanja djeteta u prvom razredu tijekom školske godine 2002./2003. Međutim, u travnju 2008., nakon što se Kolko izjasnio da se smatra krivim, pušten je na slobodu pod probacijom te mu je naloženo da krene na terapiju. U usporedbi sa svjetovnim društvom, u kojem bi takav čovjek, u najvećem broju slučajeva, završio u zatvoru, a njegovo ime bilo upisano u službeni registar seksualnih prijestupnika, Kolko nije ostao u zatvoru niti je njegovo ime uvršeno u registar.

U rujnu 2007. godine, uoči Roš Hašane, Kolko je opet uhićen zbog nove optužbe da je seksualno napastovao dijete u Torah Temimah. Prema članku u *Daily News*, sutkinja je odredila kauciju od 50 000 dolara, od čega je 25 000 dolara trebalo platiti u gotovini. Kolko žena sakupila je novac, i on je pušten na slobodu.

Danas Kolko i dalje vodi aktivnosti za djecu, nekoliko puta svakog ljeta, u vodenom parku u Connecticutu; drugim riječima, još uvijek ima pristup dječacima...

No rabi Kolko nipošto nije jedini koji je godinama seksualno napastovao djecu. Dječak iz radijske reklame, Joel (Yoely) Engelman, imao je osam godina kada je doživio zlostavljanje, i to, ni više ni manje, od strane ravnatelja velike satmarske ješive u Williamsburgu Torah V’Yirah – rabi Avrohom Reichmana. U tisku na engleskom jeziku o tome se već raspravljalo u *Jewish Week* i na NPR-u.

U intervjuu za *Forverts*, Engelman je ispričao na jidišu kako se to dogodilo: “Uveo me u svoj *office* i rekao mi da mu sjednem u krilo. Tako sam i učinio, jer me bilo strah. On je bio vrlo strog, tukao je djecu, kao što su tada radili svi rabini, ali on je bio još stroži. *Chair* (stolica) je imala kotače. On bi okretao stolicu i pričao sa mnom sasvim drukčijim tonom nego obično, kao posve drukčiji karakter, kao što djed priča sa svojim unukom. Meni je postalo jako čudno. Dok je govorio, počeo me dirati, najprije po ramenima, a onda tamo gdje se ne smije dirati. To je trajalo oko tri mjeseca, otprilike triput tjedno”.

Kad je Engelman navršio osamnaest godina, napsljjetku je to ispričao majci. “Nju je to izuzetno šokiralo. Sutradan, otac mi je prišao i rekao: *I’m sorry*. Nakon što smo porazgovarali, više to nismo spominjali. Ja o tome nisam htio govoriti.”

Nekoliko godina poslije, nakon što je Engelman doznao da je rabi Reichman zlostavljao i drugu djecu, odlučio je nešto poduzeti. Kaže: “Znao sam da moram nešto učiniti, da i druga djeca ne bi bila zlostavljana”. Zajedno s roditeljima napisao je pismo Reichmanu, u kojem mu je poručio da će se obratiti medijima i drugim rabinima pa čak i policiji, ako ovaj ne da otkaz sa svog radnog mjesta u ješivi.

Ješiva je doista i uklonila rabi Reichmana s njegovog radnog mjesta. Međutim, nakon što je Engelman navršio 23 godine – ravnatelja su vratili na posao... **E**

Forverts, 2. srpnja 2010.

Oprema teksta redakcijska.

¹ Osnovna židovska vjerska škola

² Srednja židovska vjerska škola

³ Židovski zakon

⁴ Tzv. “ultraortodokсни Židovi”, podijeljeni na nekoliko podskupina (haside, litavce i sefarde). Karakterizira ih radikalno odbacivanje židovskog (i izraelskog) sekularizma. Središta su im u SAD-u i Izraelu.

—nastavak sa stranice 31

Već sam nekoliko puta čuo pritužbu: “Čemu to? Pa prema Kabali, ne smije se uspoređivati Židova i ne-židova! Ako miješaš Kabalu s ne-židovskim stvarima, idi učiti zajedno s pjevačicom Madonom!”

Taj savjet o Madonni ostavit ću bez komentara; slavna pjevačica ionako se ne bi udostojila učiti zajedno s mojom malenkušću. Suštinsko pitanje o Kabali, međutim, nije tek općenito. Ezoteričke tekstove i teorije moguće je istumačiti na čitav niz različitih načina; tko hoće, može u njima naći progresivne ideje, a netko drugi – nacionalističke pa čak i fašističke ideje. Na primjer, među dijelom današnjih pacifista popularan je zenbudizam – dakle, ista ona mistička religija kojom su se japanski fašisti poslužili u svojoj propagandi tijekom Drugoga svjetskog rata. Takva je narav mističizma – on je savitljiv i mnogoznačan. Progresivne ideje u Kabali imaju dugu povijest, i često su povezane s renesansnom kulturom, naročito u Italiji. Dakle, mističke knjige moguće je tumačiti na različite načine. Čini se da u Habadu uistinu postoji i određeni element radikalizma. Radikalizam kakav nalazimo kod rabi Abrahama Kheina i kod rabi Aleksandrova izričito je progresivan.

No to nije ono što sam namjeravao pokazati u ovom članku.

Kabala je puna čudesnih paradoksa i povezivanja suprotnosti među vremenima i ličnostima. Priča s proturječijima unutar Habada zvuči i sama kao mistična, iako tužna, pripovijest. Vladimir Solovjov, plemeniti ruski kršćanin, stvorio je, prije više od stotinu godina,

mistički nauk koji ima vrlo bliske dodirne točke s hasidizmom. U isto vrijeme, on je opovrgavao pritužbe antisemita te je utjecao na progresivne inačice Habada. Svojim osobnim primjerom on je pokazao da je razlika među narodima pa čak i među različitim religijama, mala i relativna – dokle god imamo posla s dobrim ljudima. Zahvaljujući tomu, rabi Abraham Khein mogao je ustvrditi da je Solovjov Židov u duhovnom smislu.

Danas, jedno stoljeće poslije, neki habadski rabini iznose upravo one iste sumanute interpretacije *Talmuda* i Halahe,⁹ koje su antisemiti nekoć upotrebljavali kao tužbu protiv Židova, i koje je Solovjov tako gorljivo opovrgavao. Povijest se ponavlja kao farsa. Iz toga se dade zaključiti da današnji rabini-fundamentalisti *de facto* preuzimaju ulogu nekadašnjih pravoslavnih antisemita pa nastoje opovrgnuti djelovanje čuvenog ruskog filozofa, koji je ustrajno branio Židove i pisao rasprave s hasidskim prizvukom. Tko je onda, u cijeloj ovoj priči, istinski sljedbenik Habada: kršćanin Solovjov ili ovakvi rabini?

Povijest ideja ponekad doživi neočekivan obrat. Htjeli bismo se samo ponadati da će se, zahvaljujući takvim univerzalističkim misliocima kakvi su bili Vladimir Solovjov i Shmuel Aleksandrov, predstava života nastaviti odigravati prema sretnom završetku, kada svi ljudi doista postignu duhovno jedinstvo, kako među sobom, tako i sa svojim Stvoriteljem. **E**

Forverts, 27. kolovoza 2010.

Oprema teksta redakcijska.

¹ Fundamentalno djelo pokreta Habad (najpoznatija je engleska grafija Chabad). Autor mu je rabi Shneur Zalman iz Ljadija (1745.-1812.)

² Hebrejska *Biblija*

³ Hebrejski i jidiš: svetac, pravednik, besprijekoran i uzoran čovjek

⁴ Slavna židovska srednja vjerska škola, osnovana 1803. godine u Voložinu (današnja Bjelorusija)

⁵ Biblijske B-žje zapovijedi

⁶ Mordechai Yosef Leiner iz Izbice (Poljska, 1801.-1854.), osnivač jedne od hasidskih dinastija

⁷ Prema židovskom vjerovanju, na kraju vremena dolazi Mesija (hebr. Mošiah), koji otvara posljednju epohu svijeta, u kojoj mir i dobro pobjeđuju rat i zlo

⁸ Šehina (hebr. “prebivalište”), B-žja prisutnost u svijetu

⁹ Halaha – židovski zakon

ROD: GARDEROBA ILI KRVOTOK?

UZ JEDNODNEVNI FESTIVAL NOVOG CIRKUSA 2010. GODINE TE POSEBNO NJEGOVO POLITIČKO I UMJETNIČKO POZICIONIRANJE QUEER IDENTITETA

NATAŠA GOVEDIĆ

Godine 414. prije Krista Aristofan je na Dionizijama uprizorio *Ptice*, čiji vizualni identitet možemo usporediti s najavangardnijim queer predstavama današnjice. Dvadeset i četiri člana kora pojavilo se u raskošnim pernatim kostimima dvadeset i četiri vrste ptica, ulogu Slavuja ponio je slavni frulaš, izvođače je plesno i vokalno uvježbavalo nekoliko uglednih učitelja, da ne govorimo o tome da je sam jezik izvedbe, tipično za Aristofana, sadržavao niz lascivnih, bolje rečeno opscenih konotacija, iako je tema komada naizgled aseksualna (potraga za idealnom političkom zajednicom dvojice Atenjana kojima je stvarno dosta lokalne korupcije). Ne znamo kako je publici izgledala *divlja horda* raspjevanih muškaraca u odjeći koja ne bi posramila nijednu karnevalsku garderobu São Paula ili Ria, ali izvjesno je da na Aristofanovoj pozornici nije bilo "normativnosti izgleda" protiv koje se bore današnje queer produkcije, još manje stabilne razlike između homoseksualnog i heteroseksualnog orijentiranja (oboje pripada naknadnim socijalnim konstrukcijama). Okrećem se povijesti komedije zato što želim istaknuti da je davno prije 21. stoljeća kazalište poznavalo politiku tijela koja na više načina ismijava "samorazumljivost" korporalnih i seksualnih klišeja, kao i onoga što nosimo kao javno lice.

NERAZDVOJNI PAR: PONOS I SRAM Osim toga, kabaretski program pod nazivom *Red Room* ovogodišnjeg Festivala novog cirkusa, posvećen slavju queer identiteta (režija i produkcija: Ivan Kralj), također je iznio pred gledatelje svijest o brutalnoj materijalnosti i fizikalnosti našeg ljudskog jata, jedino što na crvenom tepihu ili pred crvenim zastorom nitko više ne može biti aristofanovska vrana, ali može biti "ženoškarac" i pokazati nam svoje savršeno izdepilirano tijelo muškarca u ženskim gaćicama i blistavim srdašcima koja ukrašavaju sitne bradavice. Gledajući *Red Room* nisam mogla prestati razmišljati o Queer festivalu i njihovom izboru diva (tipa Ive Dimčeva), uviđajući da slobodni rodni i seksualni performerima imaju manje slobode no što bi voljeli priznati, jer toliko često gravitiraju stanju komercijalne dive, obavezno glamurozno odjevene na način holivudske kinematografije, u zlatnoj haljinici, s raskošnim umjetnim trepavicama, bujnom perikom i gardom velike zavodnice ili zavodnika. Kolektivno nesvjesno kao da svom žestinom kompenzira politiku srama, upućujući prema tome da svaki autsajder zapravo želi biti *superstar*, obožavan i pijedestaliziran.

Vratimo se *Red Room* cabaretu, deklarativno posvećenom queer estetici. Par Švedanki (Big Ass Barbeque) aktivno su ismijavale imperativ mršavosti i dobre kondicije tijela, ali ipak su se pojavile na sceni u maniri skockanih animir-dama u bijelim

trenirkicama, s dugim umetcima plave kose te kasnije u kratkim suknjicama (dobro, s bičem u ruci). Jedna od zvijezda večeri, La Gateau Chocolat, sjedao je publici u krilo i zahtijevao divljenje prema njegovoj krupnoj pojavi u ružičastim volančićima i čipkicama, pokušavajući nagovoriti gledatelje da pomiluju njegove istaknute grudi (ili pokušavajući pomilovati tude ekstremite), kao da uživa u seksualnosti klupske striptize, u čijoj izvedbi *pin-up* pozerstva nije lako pronaći izmirenost s onim ispod nastupne maske. Ljepota raskošnog tijela La Gateau Chocolata nikako nije bila u skladu s dojmom duboke melankolije koju je ostavljao, kao ni s njegovim veoma jakim (premda slabo nijansiranim) baritonom, paralelno komunicirajući nespojivu kombinaciju narcizma, ranjivosti i arogancije.

Naravno, čitav se program može i vjerovatno mora braniti kao bitka za queer zonu na teritoriju homofobne Hrvatske. U tome je *Red Room* nesumnjivo uspio, i to s najvišim ocjenama. Tvornica Jedinstvo zablistala je pod svjetlima filigranski kićenih lusterata, predstavljajući muški par u zagrljaju tanga ili šetnju otmjenog džentlmena u društvu njegove ružičaste muške pudlice. Bilo je tu virtuozne vrtnje hulahupova (Kalki), fetišističke fascinacije kutijicama u obliku srca i visokim potpeticama androgine umjetnice po imenu Empress Stah, bolećivo sentimentalne glazbe koja je pratila nastup njemačkog handstandera Andreasa Bartla. Vidjeli smo onu stranu cirkusa koja prvenstveno želi zabaviti i/ili zadiviti. Fučka joj se za kontradikcije koje stvara: što nekorektnije, tim veselije (u tome svakako ima opojnog šarma). Problem je u kontekstu izvedbe: već dugo vremena, seksualna eksplicitnost djeluje kao dozvola za *bilo kakav* javni izričaj. Pravilo se može i drugačije formulirati: svaka vidljivost danas podrazumijeva podvragavanje prepoznatljivoj libidinalnoj ekonomiji. I nema izlaza.

CIRKUSKI OKVIRI Poznavatelji cirkusa reći će da je riječ o izvedbenom modusu koji "običnost" ili njezine parodije eventualno dopušta klaunovima i klaunesama, ali ne nužno pjevačima, zračnim umjetnicima ili bilo kakvim virtuoza tijela. Cirkus iz ove perspektive navodno mora forsirati *senzacionalnu* vanjštinu, mora ostati na površini kože, nema vremena za psihologizaciju ili socijalne nijanse, a kamoli za ritam krvotoka i onoga što se zbiva u intimnim prostorima naših maštarija. I zaista, ako pogledamo jedan od mogućih uzora ili dramaturških modela po kojem je sačinjena zagrebačka *Red Room*, dakle popularnu kabaretsku mješavinu žanrova i kratkih cirkuskih točaka burlesknog seksualnog sadržaja nekoć

— Red Room JE PERFORMATIVNA SOBA U KOJOJ SE BAR JEDAN DIO USAMLJENOSTI MOŽE OTOPI TI NA TEMPERATURI ODOBRAVANJA PUBLIKE KAD PRED NJU ISTUPI "NAJJAČA ŽENA NA SVIJETU" ILI MUŠKARAC ODJEVEN KAO RUŽIČASTA PUDLICA —

poznatu pod nazivom *La Clique*, vidjet ćemo da publika voli spoj noćnog bara i cirkuske vještine. Opet velim: dionizijske igre nam nisu strane već dva milenija. S druge strane, Festival novog cirkusa u proteklih je pet godina svog trajanja (pa i ove sezone) domaćoj publici predstavljao umjetničke senzibilitete sasvim drugačijeg, neukrašenog i duboko refleksivnog karaktera, prilično udaljene od kobasice zatakute u žensku stražnjicu, koju zatim prelama druga žena, s bičem u ruci (citiram izvedbu). To je materijal u čijoj sirovosti možemo uživati ili ne uživati bez ikakve potrebe da joj pridodamo odrednicu bilo "queera", bilo cirkusa. Definitivno ga točnije klasificira odrednica cabareta, u kojem jedva da ima točke koja nije zaljuljana na skliskoj granici *sextainment*. A opet, burni val gledateljskih reakcija navodi na pomisao da je *Red Room* svojim inzistiranjem na "kostimografskoj" plohi seksualnosti ipak postavio dobra i teška pitanja na temu kako seksualne, tako i rodne politike. Primjerice, što je pohranjeno u arhetipu i stereotipu *filmske ljepotice* u balskoj haljini? Iluzija ženske moći ili samo još jedna "kužna fantazija", kako bi rekao Žižek, o tobože neporecivim pravilima šabloniziranog supermarketa žudnje? Iscrpljuje li se zbilja sva naša kritička i ironijska moć u tome da bilo kakva,

čitaj: divno nedisciplinirana tijela, ugu-ramo u Betty Boop ikonografiju? Što nam govori utrka za što pijedestalom vlastite "poželjnosti"? Vjerujemo li doista kako je rod samo sklonost da provalimo u tuđu garderobu i *presvučemo se*? Po mogućnosti pred nečijim zainteresiranim pogledom? U tom je slučaju rodni pomak veoma lako dostupan.

"NA LEDU" RODA Sasvim suprotno iskustvo iskazao je Philippe Ménard, neposredno nakon zavšetka svoje predstave *P.P.P* odigrane na Lutkarskoj sceni Travno, također uvrštene u program jednodnevnog Festivala novog cirkusa. Nakon dugog pljeska publike, spontano nam se obratio riječima: "Nitko ne bira hoće li biti traseksualac ili ne. To *nije* stvar izbora." Moj je dojam da Ménard nije pretjerao, postavivši svoje rodno iskustvo kao žongliranje lednim kuglama, kliženje smrznutim površinama, upiranje o hladnjake ispunjene rekvizitima igre za samo jednu osobu. Cijena socijalne razlike užasno je visoka i plaća se s nemilosrdnim kamatama. Iz te perspektive gledano, *Red Room* je performativna soba u kojoj se bar jedan dio usamljenosti može otopiti na temperaturi odobranja publike kad pred nju istupi "najjača žena na svijetu" ili muškarac odjeven kao ružičasta pudlica. Ali i dalje smo ostali čvrsto privezani za oltar Svete Vanjštine. Očito ga je vrlo teško razmontirati. Hodali mi gole ili pernate stražnjice, puno je manje *queer* rizika i razlika no što bismo željeli. I opet se moram ispraviti: nego što bih ja željela. ■

DRAGOMIR KRIŽIĆ

ZAGOVOR ŽIVOTA BEZ PRISILE

RAZGOVOR S DRAGOMIROM KRIŽIĆEM U POVODU PERFORMANSA Prijateljsko čitanje Satana Panonskog BOJANA GAGIĆA I DRAGOMIRA KRIŽIĆA, MEĐUNARODNI FESTIVAL MENTALNOGA ZDRAVLJA - EKSTRAVAGANTNA TIJELA: EKSTRAVAGANTNI UMOVI, 24. LISTOPADA 2010., TVORNICA JEDINSTVO, ZAGREB

SUZANA MARJANIĆ

DRAGOMIR KRIŽIĆ Kroz sarajevsku underground multimedijalnu grupu nEUE uRFORM djelujem od 1987. godine. Mojim dolaskom u grupu koncept rada se definitivno radikalizovao i usmjerio k novim formama i izražajima (body art, performancei, happeninzi, ulične akcije, fanzini, strip, teatar...), koji su se prezentovali kroz manifeste i proglose. U tom periodu pokrećem nekoliko fanzina i surađujem s lokalnim fanzin izdavačima. Sa sarajevskom multimedijalnom grupom Video ZZ, 1989. godine radim na projektu *Beskonačno 8*. Godine 1997. surađivao sam sa sarajevskom art grupom Ambrosia. Godine 1998. odlazim u Frankfurt gdje postajem član teatar grupe EVOLA. Nakon povratka u BiH, 2000. pokrećem nezavisnu diskografsku kuću Human Cross Records. Godinu dana kasnije objavljujem online knjigu poezije sarajevskih alter bendova u periodu od 1992. do 1995. pod nazivom *Sarajevo 6 feet under ili reciklaža prošlosti*. Godine 2003. osnivam multimedijalnu grupu art[area]. U 23 godine djelovanja unutar sarajevskog underground art projekta nEUE uRFORM, učestvovao sam na 50-tak grupnih, međunarodnih izložbi i festivala, bio sastavni dio raznih multimedijalnih projekata, izvodio performance, happeninge, akcije, i to većinom u saradnji s pojedincima i grupama istog ili sličnog umjetničkog usmjerenja iz čitavog svijeta. U zadnjih nekoliko godina uređujem blog Tank Full Of Oil (<http://neueurform.blogspot.com/>). Neki od sajtova koje uređujem: <http://www.neueurform.20m.com/>, <http://neueurform.wordpress.com/>, <http://www.scribd.com/neueurform>, <http://www.myspace.com/neueurform>, <http://www.esnips.com/user/neueurform>, <http://neueurform.deviantart.com/>, <http://www.youtube.com/user/neueurform1>

Razgovor možemo otvoriti podatkom o tome kako si upoznao Ivicu Čuljka i kako se otvorilo vaše prijateljstvo?

– Prvi put sam čuo za Kečera 1984. godine, kad sam na poklon dobio jednu njegovu crno-bijelu fotografiju, koju i dan-danas čuvam, sa šiljcima na glavi napravljenim od kose i nacrtanim krstom na čelu. Mislim da je to fotografija s jednog od njegovih recitala, pošto je previše ozbiljna i statična za razliku od fotografija s koncerta. Par godina poslije, saznao sam kompletnu priču o Kečeru preko jednog punksa iz Beograda, koji je također poput mene izdavao fanzine. Uz informaciju o njemu dobio sam pored adrese i njegov proglas vezan za Punk Prisnu Porodicu (PpUpNpK); odmah sam mu napisao pismo podrške i izrazio želju da pristupim porodici. Godine 1987. prvi put se srećemo na muzičkom festivalu *Subotica 87*. Bilo je ludo. On u sredini, mi oko njega, ko Indijanci oko totema. Grupisali bi se jedino kad nas ponese ritam, odnosno, nastup nekog nama zanimljivog benda. Nakon ludog poga opet bismo napravili krug oko svog totema, zadihani i sretni. Nakon festivala nastavili smo se i dalje dopisivati, a družiti kad je za to bilo mogućnosti i vremena.

Spomenuo si da si izdavao fanzine: sjećam se da se u fanzinu *Šmrklj* broj 3 (bez oznake godine i uredničke oznake) tih godina moglo dosta saznati o Kečeru.

– Tako se u većini slučajeva doznalo za Kečera. Do druge polovine osamdesetih, o njemu ste mogli pročitati samo u fanzinima. Komercijalni magazini su stidljivo objavljivali informacije vezane za njega, u vrlo ograničenoj formi. Za razliku od njih, studentska, odnosno, omladinska glasila u ex YU nisu škrtarila s informacijama. Časopisi, novine poput *Poleta*, *Studentskog lista*, *Mladine*, *Mladosti*, *Naših dana*, *Valtera*, *Laufer*, *Vala*... nesebično su objavljivali intervjue na više stranica, kao i informacije o njegovoj aktivnosti na ex YU alternativnoj sceni. Isto je važno i za radio stanice.

MENTALNI RANJENIK = HARD BLOOD SHOCK

Zbog čega na tom *Prijateljskom čitanju Satana Panonskog* nije bilo i Zdenka Franjića, osnivača nezavisne diskografske kuće "Slušaj najglasnije!", koji je najzaslužniji za njegovu medijsku promociju?

– I ja i Bojan smo imali taj hendikep da nismo bili u nekom prisnijem kontaktu s njim. Sva komunikacija između njega i nas se svela na poruke preko FaceBooka, uz obećanje da će se javiti. Neopisivo mi je žao što zbog obaveza nije uspio da bude sastavni dio performansa, što bi ga u mnogo čemu obogatilo i naravno učinilo cjelovitim. Kao alternativu, planirali smo ubaciti fragmente iz dokumentarca o Zdenki *Oči u magli* (po Kečerevoj pjesmi film je i dobio ime), pošto u njemu pored bendova kao što su Majke, Overflow, Don't, The Spoons, Messerschmitt, The Bambi Molesters itd. predstavlja, komentariše Kečera i njihovu suradnju, uz do sada nevidene arhivske snimke i bootlege s koncerata. Pošto smo bili vremenski limitirani, nismo uspjeli kontaktirati autore dokumentarca kako bismo dobili njihovo odobrenje za korištenje materijala. Preostalo nam je jedino da improvizujemo i prilagodimo se situaciji, što se na kraju pokazalo kao ispravan postupak.

— VREMENOM JE SATAN PANONSKI SPOZNAO DA STALNIM PONAHLJANJEM SAMORANJAVANJA UMANJUJE ŽELJENI EFEKAT. ŠOK JE POSTIGAO I BEZ KRVI: NAČINOM KAKO PIŠE PJESME, TEKSTOVE, KAKO CRTA —

Upravo u fanzinu *Šmrklj* (broj 3) *Satan Panonski* spominje *Catch punk*. Na što se točno navedeno odnosi?

– Definiciju *Catch punka*, odnosno, *Catch Waya*, Kečer je objavio u manifestima *Ozon*, *Punk Prisnoj Porodici*, kao i u pristupnici u *Punk Prisnu Porodicu*. Kroz niz ovih manifesta koje je napisao pokušao je objasniti svoje viđenje punka, upakujući ga u jednu kompaktnu cjelinu koju su sačinjavali pomno definisani elementi (npr. kodeks ponašanja, način razmišljanja, razmjena informacija, organizacija). Potpisujući ih s Ivica Čuljak i svim svojim pseudonimima Not For Sale, Petar Pan, Magistar Fine Frustracije, Deuterij Teška krv, Avet Ravnice, Onaj Paganin, Kečer II. i opšte poznatim pseudonimom *Satan Panonski*. Svoj životni credo iskazao je određenjem "Hard Blood Shock = život, punker = nacija, prijatelj = profesija, istina = zakletva".

Nadalje, u tom istom fanzinu Kečer spominje i svoje umjetničko ukrašavanje odjeće; kako ste se snalazili tih godina kao punkeri u tom izvedbenom odjevnom aspektu i po čemu se Kečer u svom zaista iznimnom, kako on kaže, umjetničkom ukrašavanju odjeće isticao na YU punk sceni?

– Kao i većina tadašnjih pankera, Kečer je sam sebi šio i prepravljao postojeću ili poklonjenu odjeću. Pravio je kombinacije više materijala, koristio šablone za slogane i simbole koje je stavljao po odjeći. Ponekad bi na nastupima koristio dugačke svilene šalove koji bi na kraju nestali u plamenu njegovog rituala. Rijetko je imao široki frizuru; brijavao je glavu i nosio je crnu kapu koju je posebno ukrasio nitnama s platnom sa strane (nešto slično je koristio veseli frontmen grupe Laibach, al' u drugom kontekstu). Uz kapu bi znao nositi duge mantile ili modifikovane suknje, poput svojih uzora derviša i fakira.

ZVIJEZDA NA LEDIMA

Na koje si načine sudjelovao u izvedbenim nastupima *Satana Panonskog*; poznata je, naime, fotografija na kojoj mu žiletom na leđima ucrtavaš zvijezdu. Osim toga, *Satan Panonski* u jednom razgovoru spominje kako si mu na nekim nastupima grickao testise kao klitoris te "zabijao" glavu pod kožnu mini-suknjicu, koju je na dar primio od Rade "pevaljke". Kako su izgledali ti duo-nastupi; jeste li se unaprijed dogovorili o strategijama šoka i mraka ili je sve dolazilo scenski spontano iz nekog dubljeg očaja? I tko je Rada "pevaljka"?

– Da, to je ta ista zvijezda na njegovim leđima s naslovnice *Mentalnog ranjenika*, nastala 25. maja 1990. na FPN u klubu Rebus u Sarajevu. Taj art događaj se zbilo spontano, na opšte iznenađenje gledatelja, bez prethodnog dogovora. Za razliku od večeri, pred koncert, kad smo odigrali glavne uloge u performansu, s ranije dogovorenim konceptom i manje šokantnim. Uz dark ambientalne zvukove *Lostmorda* i iskidano

Dragomir Križić

Satan Panoski

— UNUTAR ALTERNATIVNE SCENE SARAJEVA, UMJETNICI SU OSUĐENI NA ZAJEDNIČKI RAD, JER KAO POJEDINCI NEMAJU BAŠ SVIJETLU BUDUĆNOST —

haotično čitanje Kečerove poezije, igrao sam pragmatičan ples s maljem od 10 kg. Naši devijantni rituali na koncertima također su bili jedan vid improvizacije višenamjenskog karaktera. A Rada "pevaljka", koliko se sjećam, to je bila lokalna folk pjevačica koja je gostovala u kafani do željezničke stanice u Vinkovcima i s kojom je Kečer imao par nastupa.

Kakva se publika okupljala u Rebusu i tko je tih godina u Jugoslaviji s glazbene scene svojim nastupima bio blizak strategijama performansa, naravno, pored Kečera ili pak npr. Laibacha, Grča?

– Većinu su činili adolescenti, za njima kaskaju progresivni intelektualci, umjetnici svih profila, marginalci, huligani, rokeri, metalci, alkoholičari... Ustvari, to je identičan milje, koji je posjećivao i ostale underground klubove u Sarajevu. Bendovi, vokalni solisti, konceptualni umjetnici, poput Grča, Strukturnih ptica, Laibacha, Autopsie, Aporeae, Abbildungen Varieté, Maria Marzidovseka, Gori uši Vinetu, Marka Brecljaja... samo su jedan dio te scene koja je pored muzičkih izražaja koristila i kombinovale druge vidove umjetnosti kako bi zaokružile svoj koncept. Neki više radikalno i provokativno, poput Kečera, Laibacha i Grča, dok su drugi manje agresivno i više artistički.

Kakva je performerska scena danas u Sarajevu –i što se tiče alternativne scene i što se tiče tzv. akademske scene performansa?

– Stagnira ili je u velikom raskoraku, za razliku od većine gradova u regionu. U Sarajevu postoji veliki jaz između ove dvije scene i uvijek je postojao, s tom činjenicom da je ova druga akademska, više održiva i fleksibilnija, iz tog nekog komercijalnog razloga. Unutar alternativne scene, umjetnici su osuđeni na zajednički rad, jer kao pojedinci nemaju baš svijetlu budućnost. Većinu projekata radi jedan te isti zatvoreni tim, uspavan u tom svom kreativnom snu i finansijski situiran.

TOTALNA SLOBODA

Koliko ste tih godina bili i anarhistički osviješteni; mislim baš i na teoriju i praksu anarhizma, ili se vaša anarhistička gesta usmjerila "samo" na punk pobunu i otpor spram svih hegemonija?

– Kečer je zagovarao život bez prisile, znači totalnu slobodu (baš zbog situacije u kojoj se nalazio); slobodu od bilo koje prisile ili bilo kojeg vida ograničenja. Uvijek je govorio kako treba stvoriti mogućnost da se živi život onakav kakav nam najviše odgovara. Djelovao je kao individua unutar kolektiva koji je sam pokušao da stvori, ne sputavajući nikoga. Nasilje je ograđivao kreativnim okvirima i nije ga upražnjavao van njih (osim u specifičnim situacijama). To je njegova filozofija suvereniteta individue. Uspio je na svoj specifičan način spojiti punk ideologiju i umjetnost, u jednu kompaktnu cjelinu. Otvarao je vidike i bio uzor, ne samo meni već mnogim alternativcima u to vrijeme.

Jednom je prigodom izjavio sljedeće; citiram u cijelosti jer svjedoči o ogromnoj samoći u nemoći u kojoj se trajno nalazi: "Moji nastupi su drugačiji od svega do sada viđenog pošto nitko od muzičara u Jugoslaviji i Evropi nije prošao životni pakao koji sam prošao ja. Ovolike godine istražnog zatvora i psihijatrijske bolnice zbog homicida i kad čovjek nakupi u sebi ogromnu dozu gnjeva, očaja i užasa, kad osjeti nepravdu i bespomoćnost u vezi te nepravde, a nema

nikakvog moćnog zaštitnika u vrhu da mu pomogne, onda je osuđen na agoniju, na propast, na drogiranje, na harakiri. Zato ja na svojim predstavama ponekad puštam sebi krv, ne želeći time da nekoga uplašim niti da se dokazujem pred publikom nego je to moj način da svoj bol izbacim iz sebe, a sad nije bitno je li to rezanje žiletom po dojki, ili puštanje krvi iz vene, kao što će biti večeras, ili je to udaranje glavom u zid, razbijanje flaše o glavu, masturbiranje na sceni ili oralni seks na sceni, to uopće nije važno šta čovjek radi, može samo da se grči ili grebe, ali nije dobro da stoji kao Zdravko Čolić ukopan, ako želi da predstavi jedinu rok muziku koja je umjetnost, a to je underground rock kojeg uglavnom proklamiraju fanzini razni, ta štampa nepristupačna mas-medijima i uopće nemam ambicija da me mas-mediji proklamiraju, mada dajem intervju, jer sam dovoljno poznat u državi, nešto i na Zapadu, sam vršim gro svoje korespondencije a nešto mi pomažu i prijatelji, tako da se za mene čuje, zna i pamti se ime moje: SATAN

PANONSKI, a Satan jesam jer me je tako društvo i sredina krivo protumačila pošto nisu mogli da izvuku razloge zbog kojih su moje predstave takve kakve jesu, i to su povezali s agresivom, destrukcijom, nekim nasilništvom što ne odgovara istini." (http://satanpanoski.blog.hr/)

– Njegove predstave kojima je dao simboličan naziv Hard Blood Shock i sva ta njegova ritualna samoranjavanja slična su derviškim ritualnim samoranjavanjima s kojim pokušavaju dotaknuti svoje božanstvo. Iako se drastično razlikuju u tretiranju religije (što je očito), ritualni proces im je identičan. Otud i taj neki blagi uticaj orijentalnog u njegovom stvaralaštvu (nekad je znao i da pretjera). Za razliku od derviša, Kečer je nezadovoljan samim ritualom. Vremenom je došao do spoznaje da stalnim ponavljanjem samoranjavanja umanjuje željeni efekat. Šok je postigao i bez krvi: načinom kako piše pjesme, tekstove, kako crta. On sam kao pojava, njegovo ponašanje, njegov pogled, čak i kad se smije, smije se satanskim osmjehom. Sve je to radio iskreno i bez glume, jer drukčije nije znao. Jednom je izjavio u jednom intervjuu: "Šokiram da bih ljude oslobodio. Kad ih šokiram pogledom, znam da će me slušati, a kad me slušaju, onda je to već hipnoza, ludilo. U tome sam majstor. Perfekcija koja paralizira mozak, razum. U tim ih trenucima oslobađam, deblokiram od barikada koje su nabačene kroz obrazovanje i razne torture ispiranja mozga. Kasnije kad se vrate kući, oni su opet oni iz civilizacije, sa svojim barikadama. To je moje zanimanje prijatelja." Ožiljci na njegovom tijelu su bili i ostali dokaz te njegove iskrenosti.

Na izvedbenom Prijateljskom čitanju Satana Panonskog Bojan Gagić je posebno istaknuo kako je Kečer imao poriv za izvedbenim aspektom šoka. Kada si ga prvi puta gledao i koje je sve aspekte šoka i punka koristio u svojim scenским nastupima?

– Posmatrajući ga kad djeluje na sceni i mimo nje, u mnogo čemu me je podsjećao na Dr. Jekylla and Mr. Hydea. Mimo stagea smiren je, odmjeren i zabavan; nešto pretjerano ne forsira stvari kojim se bavi. Više se orijentiše ka toj nekoj ličnoj problematici prijatelja s kojim je bio okružen. Međutim, čim treba da nastupi, percepcija mu mutira i to je u sekundi sasvim druga osoba. Sušta suprotnost svemu što ste vidjeli par sati pred nastup. Nekad me nervira, to poređenje Kečera s GG Allinom. U redu, obojica koriste isti način šokiranja javnosti i punk kao izražajno sredstvo, ali kao umjetnici to su dva različita svijeta, dva različita karaktera. Kečer je suptilniji i kreativniji za razliku od JJ, koji je previše sirov i nekontrolisano agresivan. Kečerovi nastupi su u to vreme bili inspirisani tradicijom njujorške underground scene: na bini je najpre recitovao, potom se izvodila njegova muzika tokom koje bi se sekao žiletom, razbijao bocu o glavu ili pribegavao ritualu samospaljivanja.

Kako si upoznao Bojana Gagića i je li ovo prvo Prijateljsko čitanje Satana Panonskog?

– Bojana sam upoznao prije 20 godina pod jako čudnim okolnostima – bar se meni tako činilo. (smijeh) Od tada smo non stop u kontaktu, dopisujemo se i razmjenjujemo iskustva, radili smo i radimo na nekim zajedničkim projektima. Par puta smo i Kečera posjetili u Popovači. Neopisivo mi je drago što je stasao u jednog tako kreativnog multimedijalnog umjetnika. Što se tiče performansa, planirali smo uraditi još nekoliko izvedbi, ali u malo drugačijoj formi. Već smo dobili ponude za sljedeću godinu.

I LEGENDE I MITOVI O SATANU

Što sve trenutno radite na medijskoj memoralizaciji Satana Panonskog i koliko ga današnja mlada punk generacija sluša?

– Zadnjih par godina pokušavam skupiti interna pisma i prepiske između njega, njegovih fanova i poznanika, polazeći od te činjenice da ona još nisu u tolikoj mjeri iskorištena, za razliku od pjesama, izjava i obavještenja (poslije svakog odlaska iz Popovače, koncerta ili nekog drugog zbivanja, uvijek je obavještao prijatelje o tome: kako se proveo, koga je upoznao, kako je prošao koncert, šta se zanimljivo desilo). Mislim da je to na kraju Bojanu bila vodilja za koncept performansa. Posjećujući mnoge blogove, forume i sajtove, može se uočiti taj neki mistično-hipnotičan utjecaj Kečera na mladu populaciju. Kao da se još uvijek igraju gluhih telefona, ali bezazleno i dobronamjerno. Sami prepričavaju ili stvaraju legende i mitove o njemu.

Koji se sve mitovi okupljaju oko njegove smrti; naime, od nekih sam ljudi čula da je u ratu nosio oko vrata u vrećici iskopane oči nekih Srba i navodnih neprijatelja. Da li ti je poznato koliko je takvih ljudi, kojima je zapravo bila potrebna neka vrsta medicinske pomoći, istina, ne one koju su dobivali u Popovači, bili pušteni na ratišta?

– Uvijek postoje te neke verzije i pretpostavke njegove smrti, pored tri osnovne (opšte poznata verzija nesretnog slučaja, druga u nizu: da mu je prošlost ipak došla glave i treća u kojoj su glavni akteri neki od hrvatskih političara). Pogotovo su zanimljive priče kako je izgledao i kako se ponašao na bojištu. Nedavno sam čuo i još jednu malo čudnu verziju, da je živ i zdrav i da živi u Beogradu. Kako ga je netko od njegovih fanova navodno prepoznao. Logično tu uvijek ima uljepšavanja i mistifikacije, kao dobrog začina. Činjenica je da smo se ja i Sloba iz Sremske Mitrovice, od svih naših prijatelja van granice Hrvatske, zadnji čuli s njim telefonski. Koristili smo neke kombinacije na relaciji Zagreb – Mostar – Sarajevo. Zvao nas je iz bolnice Rebro; bio je lakše ranjen. I to samo par mjeseci pred pogibiju. Za njegovu smrt saznao sam tek na kraju rata u BiH, na jednom od mail art siteova. Jedna za drugom izlistane su godine smrti, prvo Kečerova – '92, pa moja – '93. Netko je greškom poslao podatak o mojoj smrti, što je poslije ispravljeno. Čitav rat u BiH sam proveo u Sarajevu, samo par metara od prve borbene linije. Provesti četiri godine zatvoren na jednom mjestu pod stalnom represijom, koja je dolazila sa svih strana, nametnuta je okolnost, sredina u kojoj se lako moglo upoznati i družiti s ljudima kojim je u normalnom životu mjesto u posebnim institucijama. Koliko znam, u većini slučajeva, takvi ljudi su živote okončali na okolnim ratištima, kao rezultat svog devijantno-nekontrolisanog stanja.

Spomenuo si mail art: na koji si način ti uključen u taj vid stvaralaštva a na koji je način bio uključen i Kečer?

– Uvijek je postojao taj neki međuodnos između mail arta i punka. Glavna je karakteristika mail-arta i punka taj neki socijalni okvir; poznato je da su neki mail artisti (tu spada i Kečer) bili članovi punk grupa u ranoj fazi ovoga pokreta, dok se za distribuciju punk fanzina često koristila mail art mreža. Obojica smo na isti način bili sastavni te mreže; slali smo svoje radove, razmjenjivali informacije, kontakte i ideje, a pred sam rat sam uspio objaviti par brojeva mail art fanzina *Tromel U5*.

Na You Tubeu netko je ostavio i ovaj komentar: "Poginuo je jurišajući bajunetom na dva tenka. Pogodite ko je pobedio" (http://www.youtube.com/watch?v=IhZOVmgeZIk&feature=related).

– Živio je život jednog mita i ostavio je iza sebe mit. Razne interne priče, urbane bajke, besmisleni komentari sastavni su dio tog zatvorenog začaranog kruga, koji ga još uvijek drže postojanim, aktuelnim i vanvremenskim. Nedavno sam na jednom blogu našao jedan zanimljiv odgovor starijeg alternativca mladem: "Satan da je živ, verovatno bi i on bio blogger. Ovako, prerano je umro da bi to postao. Jedino ako slično Georgeu Orwellu ne postane posthumni blogger." Da bi netko onako iz prikrajka dobacio: Hrvatski punk je "zaspao" sa smrću Satana Panonskog. **E**

POPUP CORMACA McCARTHYJA, ALI SMIJEŠNO

CHARLES PORTIS, AUTOR ROMANA *True Grit*, OMOGUĆIO JE JOHNU WAYNEU DA DOBIJE SVOGA JEDINOG OSCARA (ETHAN I JOEL COEN PONUDILI SU OVE GODINE NOVU FILMSKU VERZIJU). NAPISAO JE JOŠ ČETIRI ROMANA - OD KOJIH SU TRI REMEKDJELA, IAKO JE PITANJE KOJA TRI OTVORENO ZA DALJNJU RASPRAVU. RIJEČ JE O TIPU ZA KOJEG NIKADA NISTE ČULI. A TREBALI STE!

ED PARK

Godine 1969. *The Saturday Evening Post* objavio je u nastavcima *True Grit* (*Pravi dragulj*), vestern-roman koji i zadovoljava i podriva žanr. Taj roman teško da je mogao biti više u neskladu s kontrakulturnim duhom '68. U romanu, godine 1928. (uoči velike ekonomske krize), usidjelica i bankarica Mattie Ross oživljava najvažnije poglavlje svojega života – zimu 1873., kada je kao četrnaestogodišnjakinja iz Yell Countyja, u Arkansasu, progonila očeva ubojicu Toma Chaneyja, uz pomoć opasnoga američkog šerifa kojega je unajmila (“starog jednookog dragulja” Roostera Cogurna) i mladog teksaskog renždera (LaBoeufa).

“Hvala bogu na Harrisonovu zakonu o zabrani droga”, kaže Mattie, u iskazu koji se može shvatiti kao vrsta neandertalskog obrušavanja na razdoblje kada ste zbog uzimanja jedne tablete poželjeli slušati Jefferson Airplane. “Takoder na Volsteadovu zakonu.” Mattie nikad nema dvojbi u vezi s riječima ili prosudbama – nije ona bez veze iz seljačkog Yell Countyja – pa su polovi dobra i zla čvrsto fiksirani. Za razliku od Huckleberryja Finna, s kojim se nekad uspoređuje, Mattie poznaje *Bibliju* od korica do korica i spretno opskrbljuje duhovne rasprave citiranjem točnog poglavlja i stiha. Onim ljudima u habitima, koji bi se mogli suprotstaviti njezinu vjerovanju da ima nešto zlokobno u vezi sa svinjama, ona poručuje: “Propovjedniče, uzmi svoju *Bibliju* i pročitaj *Evandjelje po Luki*, osmo poglavlje, stihove 26 do 33”. (Portisov otac bio je učitelj, a proučavao je i *Bibliju*, a njegova majka – čije ime daje parobrodu “Alice Waddell” – bila je kći metodističkog svećenika). Mattien ozbiljan, nesentimentalan glas – Portisovo sublimno trbuhozborenje – zadržava takvu čistoću cilja da njegova proza više djeluje kao da je urešena, gravirana, negoli tek napisana.

ŽIVAHNI KOMEDIJAŠ LJUDSKE PRIRODE

Kad kritičar Roy Blount Jr. kaže da je Portis “mogao biti Cormac McCarthy da je to želio, ali je radije htio biti smiješan”, možda se istovremeno i sjeća i ne sjeća romana *True Grit*, koji je – unatoč njegovu izvrsnom raspoloženju – organiziran duž crte Krvavog meridijana, opterećen zlokobnim ubojstvom. Krv doslovce mrlja prve i posljednje rečenice knjige, a šerif Rooster – iako izaziva divljenje zbog postojanosti i očinske zaštitničke uloge prema Mattie – ima poluskrivenu povijest ispunjenu situacijama kad je provodio zakon jedva čekajući da povuče pištolj ili čak teže obranjivim pokoljima.

Portisova današnja reputacija jest reputacija živahnog komedijaša ljudske prirode, reputacija koja je pomalo ograničavajuća, iako zaslužena. Drugim riječima: nakon automobila, Portisu su najdraže puške i njihovo održavanje.

Nije riječ o tome da se u *True Grit* škrtari na komediji – u jednom od najsmješnijih dijelova koji se mogu pronaći u cijelom Portislandu, Rooster, LaBoeuf i policajac Choctaw odjedanput upadaju u natjecanje u gadanju te podižu po dvije mete odjednom pokušavajući pogoditi obje, potrošivši na kraju tri spremnika streljiva. Mattieina pretjerano

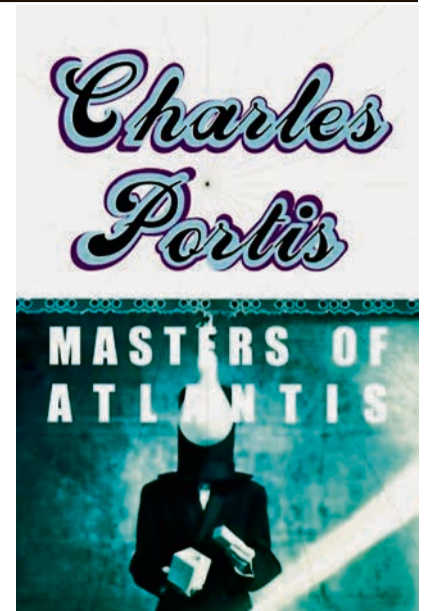
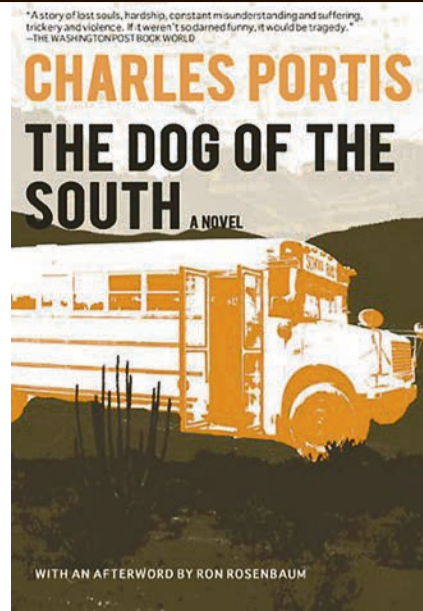
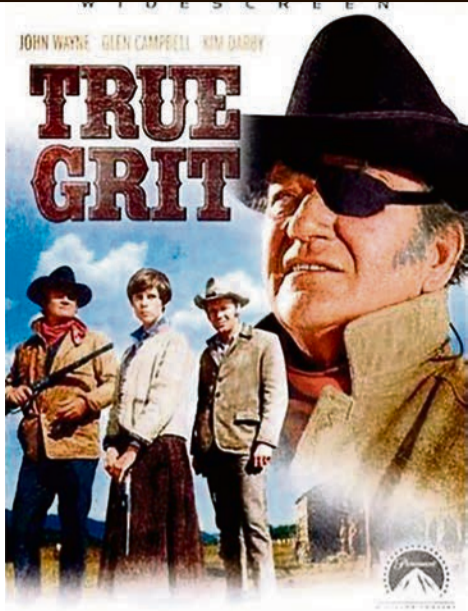
– PORTISOVA DANAŠNJA REPUTACIJA JEST REPUTACIJA ŽIVAHNOG KOMEDIJAŠA LJUDSKE PRIRODE. DRUGIM RIJEČIMA: NAKON AUTOMOBILA, PORTISU SU NAJDRAŽE PUŠKE I NJIHOVO ODRŽAVANJE –

razvijena sposobnost za nepopustljivost u pregovorima (u vezi s prodajom ponija trgovcu stokom Stonehillu) otkriva se u stručno strukturiranoj replici, a njezini oštri odgovori na ogavne situacije zabavljaju svojim kadencama katekizma. (Kad joj Rooster ponudi žličicu alkohola iz svoje šalice, ona mu kaže: “Ne bih stavila tog lopova u svoja usta da mi ukrade mozak”). Ali Mattie također uprizaruje bolno, i unatoč svojim namjerama, neugodno otkriće o tome kako je svijet odjedanput krenuo ukrivo i što bi trebalo učiniti da se popravi. Odjeci *Starog zavjeta* uvijek su pri ruci: ubojica njezina oca ima trag praha na licu, on je kainovski lik, najblaže rečeno, te ga ne treba žaliti, i njezina će je sklonost prema kaubojskoj pravednosti odvesti u jamu straha koja je biblijski napućena zmijama.

Slava *True Grit*, naravno, prelazi granice same knjige. Fraza se usidrila u američku kulturu, negdje iza “kvake 22” i “nimfete”. A zabavna, iako jako skraćena filmska verzija Henryja Hathawayja (iz 1969.) čvrsto prepušta priču Johnu Wayneu, koji je u dobi od šezdeset dvije godine dobio za ulogu Roostera svojega jedinog Oscara. Ali jao, film ne uspijeva prenijeti retrospektivnu značajku Mattiena glasa, kad se ona usredotočuje na davno protekle događaje. (“Vrijeme jednostavno bježi od nas”, piše ona u predzadnjoj, dirljivoj rečenici). John Wayne, svojom punokrvnom interpretacijom, odvlači pozornost od glavne osobe u romanu, tako da se naslov filma puno više odnosi na Roostera, nego na Mattie.

Neki tu knjigu smatraju Portisovim vrhuncem. Ron Rosenbaum, čiji je entuzijazam za Portisova manja poznata djela bio vrlo važan za njihovo ponovno izdavanje, smatrao je nužnim (u tekstu iz 1998.) distancirati se od Portisova najpoznatijeg djela (“previše je popularno da bi bilo vrijedno”), kako bi istaknuo svoje argumente za isticanje *istinskih* dragulja Portisova kanona. Ali, taj roman zauzima slično mjesto kao i *Lolita* u odnosu prema ostalim djelima Nabokova: iako vam možda *Lolita* nije najdraže njegovo djelo, ono se ne može ukloniti iz Nabokovljeva opusa niti druga djela mogu izaći iz njegove sjene. Ukoliko Portisovi sljedeći romani (*The Dog of the South*, *Masters of Atlantis*, *Gringos*) imaju zajedničku temu ozbiljno-komičnoga odjeka izgubljene, nepovratne veličine, moguće je da je *True Grit* istinsko djelo – knjiga toliko snažna da se čita poput mita. Kao što kaže Wolfe u vezi s Portisovim zavidnim uspjehom: “On se obogatio...! U Arkansasu! To je bilo toliko proketo predobro da bi bilo istinito, a ipak je bilo istinito.” I evo ga, evo ga, opet.

NITKOVI SU ZAKON U knjizi *The New Journalism*, Tom Wolfe opisuje Portisa, “izvornog lakonskog obješenjaka”, koji slučajno sjedi baš za stolom iza njega u uredu

— MOGUĆE JE DA JE *True Grit* ISTINSKO DJELO – KNJIGA TOLIKO SNAŽNA DA SE ČITA POPUT MITA —

Herald Tribune kao tvrdoglav dokaz da san o velikom romanu nikada nije doista umro, čak ni u razdoblju u kojem su novinari otkrivali nove pripovjedne obzore s posebnim efektima. Postojao je samo jedan trofej vrijedan pisanja, jedan bijeli kit vrijedan lovljenja, Velik, ili barem Dosta dobar, američki roman i Charlie Portis je odlučio pokušati osvojiti ga.

A možda ga je život lovca za novinskim vijestima jednostavno izmučio. U lakrdiji *Your Action Line*, objavljenoj u *New Yorkeru* krajem 1977. (u jedanaestogodišnjoj stanci između *True Grit* i *The Dog of the South*), Portis se na dvije stranice posvetio takvim hitnim pitanjima, kao što je primjerice: “Možete li me dovesti u vezu s japanskim Klubom sлагаča salveta?” (Da su se slična smiješna pitanja pojavila kod Salingera, prošla bi kao zen-budistički koani). Tekst je završavao informacijom enciklopedijskog “kalibra” o dotad tajnovitom kukcu: “Pitanje: Moj učitelj biologije rekao mi je da napišem rad o cejlonskim ‘detektivskim mravima’, no ne mogu ništa pronaći o tim kukcima. Nemojte mi reći da odem u knjižnicu, jer sam tamo već bio.

Odgovor: Ne postoje mravi na Cejlonu. Vaš učitelj možda misli na ‘novinarske mrave’ iz srednje Burme. Ti svijetlo-crveni kukci narastu najviše do pola centimetra i neumorni su radnici – trčkaraju po šumskom tlu i skupljaju sitne činjenice koje pohranjuju u vrećice u trbušnoj šupljini. Kad se te vrećice napune, oni ih prekrivaju nekom vrstom sedefaste glazure i razmjenjuju za komadiće žutog voska koji proizvode manji i sporiji ‘mravi voska’. Novinarski mravi ruju ekstenzivne tunele i galerije ispod burmanskih sela, a seljaci, kad navečer legnu na svoje slamnate postelje, često mogu čuti stalno brujanje iz zemlje. To brujanje iz tame dolazi, kako vjeruju, od prosljavanja finih čestica informacija kroz sitna ticala tih mrava. Ponekad se može čuti tiho roktanje, ali za to se misli da ne dolazi od novinarskih mrava nego od njihovih albino-robova, ‘patuljastih utamničenih mrava’, koji cijeli život provode gurajući vosak svojim glavama u male izbe”.

— MOJ UČITELJ BIOLOGIJE REKAO MI JE DA NAPIŠEM RAD O CEJLONSKIM “DETEKTIVSKIM MRAVIMA”, NO NE MOGU NIŠTA PRONAĆI O TIM KUKCIMA. NEMOJTE MI REĆI DA ODEM U KNJIŽNICU, JER SAM TAMO VEĆ BIO —

Portis je odavno pobjegao od novinarskog mravinjaka; njegove se knjige, unatoč tome, i dalje oslanjaju na taj radni okoliš. Tu i tamo, uhvaćeni u jantaru, pojave se njegovi prijašnji kolege-mravi.

Na čelu londonskoga ureda Portis je i dalje bio uvučen u “komedije upravljanja” te je trošio previše dragocjena vremena na to da iskorišteni beskrupulozne muktaše; on opisuje kako je pokrenuo malu otrovnu operaciju da uhvati pisca koji se koristio vezom s *Herald Tribuneom* – gdje je objavio jednu jedinu kritiku prije nekoliko godina – kako bi dobio besplatne kazališne ulaznice. Ali, Portisovi fiktionalni portreti manje časni članova ceha nisu bez određene ljubavi. Nitkovi su zakon: Norwood (lik iz istoimenoga

Portisova romana) živi na Manhattanu s Heinmenom, “slobodnim dopisnikom” i putopiscem koji piše članke o Peruu iz svojih unajmljenih stanova u New Yorku i istinski se nada muktaškom poslu.

PROIZVOLJNO KORIŠTENJE “NAVODNIKA” Majstor tih podvrsta šarlatana mogao bi biti prepotentni Chick Jardine. U Portisovoj živahnoj priči iz 1992., *Nights Can Turn Cold in Viborra*, savršen insajder priznaje čitateljima da “običnim ljudima rijetko otkriva svoj identitet” te se trudi spomenuti svoju “tirkiznu jaknu s etiketom”, što je možda blago “spuštanje” dotjeranom Wolfeu. Chick je također izmislio proizvod nazvan Pridjevski kotač koji prodaje svojim kolegama putopiscima za 24 dolara i 95 centi po komadu.

Prostačkiji od pisaca su, naravno, urednici. U intervjuu za *Gazette Project* Portis spominje posao na fakultetu za lokalne novine, u kojima je uređivao reportaže sa sela: “...tekstovi tih dama-dopisnica iz Goshena i Elkinsa, takvih mjesta. Morao sam ih prepisivati. One pišu grafitnim olovkama po papirima iz bilježnica, ali njihov je rukopis dobar i čitak. Mnogo bolji od mogaja. I njihovo pisanje, usput rečeno. Tih dama koje nisu nesigurne. Koje nisu išle ni na kakav tečaj pisanja. Moj je posao bio redigiranjem ubiti svaki život i šarm u tim njihovim domaćim izvješćima. Neki lijep seoski izraz, ili neka dobra fraza – to se izbacivalo”.

Možda kao kaznu za ta rana brisanja, stvorio je Mattie Ross, čiji je osebujan stil smjesta prepoznatljiv po njezinu slobodnom, naizgled proizvoljnom korištenju “navodnika” – kao da bi ostaviti frazu bez njih značilo riskirati da “to sve ispadne van” zbog hira kakve “crvene uredničke penkale”. Njezini navodnici ne samo da ističu te fraze – a neke su “stari izrazi sa sela” – nego također ističu njezinu škrtost. Ako je tekst *True Grit* Mattiein istinski izvještaj namijenjen objavljivanju, tada navodnici imaju ulogu prezervativa – osiguranja da njezin naporan rad neće oplijeviti neki sveznajući urednik. Navodni znakovi znače da je nešto istinito – do mjere da je to netko rekao, ili da je to tada imalo neku vrijednost.

Jer Mattie se, očito, okušala u igri slobodnog dopisnika. Prijašnje iskustvo sa svijetom časopisa nije uspjelo. Ona je napisala “dobar povijesni članak”, utemeljen uglavnom na njezinu promatranju iz prve ruke jednog sudskog procesa, prije nego što je upoznala Roostera Cogburna. Iako njezin tekst ima vrlo živopisan (ili, kako bi ona rekla, “grafički”) naslov – *Vi ćete sad poslušati presudu, Oduse Whartone, koja kaže da ćete biti obješeni dok ne umrete, umrete, umrete! Neka se Bog, čije ste zakone prekršili i pred čijim se posljednjim sudom morate pojaviti, smiluje vašoj duši. Ovo je osobno sjećanje slavnog suca Isaaca Parkera* – dakle, usprkos takvu naslovu, časopisi “radije objavljuju smeće”.

A u vezi s novinama, njezini škrti urednici “veliki su kad žanju ono što nisu sijali”, uvijek se nadajući da će malo platiti za priloge, ili da će poslati novinare da dobiju besplatan intervju. Uvijek bankarica, Mattie svojom pričom namjerava zaraditi, što joj je i uspjelo kad je izašao *True Grit*.

REDAKTORSKE VRLINE I NEUROZE Slažući svoje papire s računima, borbeni šerif Rooster misli da svijet nije pravedan prema neškolovanim ljudima poput njega. “Nema veze što je on prošao sve i sva, drugi će ga ipak izgurati, mali koštunjavci koji su kod kuće naučili pravopis.” Stoljeće poslije, taj pravopisni štreber mogao bi biti Raymond E. Midge, dvadeset i šestogodišnji bivši pomoćni urednik i vječni student koji pripovijeda *The Dog of the South* (1979). To da Portis, bez ikakva napore, Midgea – kukavicu i knjiškog moljca – pretvara u neizbrisivog i privlačnog, bitkama prekaljenog čovjeka od akcije (ili odlučnog osvetnika djevojke), očit je dokaz njegova književnog dometa i umijeća.

Zahvaljujući nekolicini čarobnjaka svjetske proze, redaktori su imali ključnu ulogu u oblikovanju teksta – Hugh Person u slučaju *Prozirnosti stvari* Nabokova (1972), Raimundo Silva u slučaju *Povijesti opsade Lisabona* Josea Saramaga (1996). Redaktori za novinskim uredničkim stolovima nisu doživjeli sličnu književnu sudbinu. Iako profesije imaju neke sličnosti, zadatak tih posljednjih je više sizifovski i možda bliži očaju – znajiti se nad detaljima u nečemu tako potrošnom kao što su novine, koje, u većini slučajeva, izlaze taj tjedan, ako ne i taj dan. Nijedan roman nije prikazao tako dobro tu po-

— *Masters of Atlantis* JE ISTODOBNO MRTVO-OZBILJNA I EKSTRAVAGANTNA POVORKA TAJNIH UČENJA, NEČITLJIVIH TRAKTATA TE VRLO SUMNJIVIH TEORIJA —

sebnu smjesu vrlina i neuroza kao *The Dog of the South*: posao redaktora savršen je posao (ili bivši posao) za lik koji je svojom konstitucijom toliko sklon komentirati sve što je otklon od norme. (U dobi od dvadeset i šest godina doživio je točno toliko godina koliko je slova u abecedi.) Ray Midge putuje u britanski Honduras da bi vratio automobil, a možda i Normu, svoju ženu – jer to mu je oboje ukrao njegov bivši suradnik, mizantropski Guy Dupree. Dupreeovo čudno ponašanje – njega naposljetku istražuju zbog pisanja neprijateljskih pisama predsjedniku – i njegove sve veće anarho-komunističke sklonosti, zrcale njegov grub, ako ne i histeričan svjetonazor koji su vjerojatno dodatno pogoršali i dani provedeni u novinskoj redakciji: “On jedva da je uopće govorio, osim što bi promumljao ‘sranje’ ili ‘koje sranje’ dok je obrađivao vijesti, osjećajući prezir prema svim događajima na zemlji i izvješćima o tim događajima”.

Midge, suprotno tome, posvećuje golemu pozornost svim događajima na zemlji, a *The Dog of the South*, njegovo pisano izvješće o tim zbivanjima, dopušta čitatelju da podijeli s njim taj užitak. “U južnom Teksasu vidio sam tri zanimljive stvari”, piše on, i zatim ih nabraja. Doista, on je pretjerano ponosan na svoj pogled koji je bolji-od-prosječnoga te bilježi da “on može vidjeti zvijezde sve do sedmostrukog uvećanja”. Možda to i jest nešto vrijedno hvalisanja, ali kompenzirajući svoje neuspjehe, on, čini se, svojem vidu pripisuje neke super-hipnotičke moći: “Gledao sam prozore, zbog Norme, zbog titravih sjena. Uvijek sam mogao uhvatiti pokret žohara ili miša krajičkom oka. Velik ili malen, svaki predmet u mojoj je nazočnosti trebao samo malo promijeniti položaj, ne više od centimetra, i moja bi se glava hitro okrenula, a pogled bi mi tu stvar istog trena ulovio”.

— HEINMEN JE “SLOBODNI DOPISNIK” I PUTOPISAC KOJI PIŠE ČLANKE O PERUU IZ SVOJIH UNAJMLJENIH STANOVA U NEW YORKU I ISTINSKI SE NADA MUKTAŠKOM POSLU —

Fanatik vojne povijesti s “osamnaest metara” knjiga o toj temi, Midge smatra da je u misiji te u svojem urnebesnom, nesvjesnom samo-uvličavanju uspijeva da gnjide zvuče poput tenkovske postrojbe koja istražuje neku novu formaciju.

PRAVOPISNE POGREŠKE DRUGIH LJUDI

Oslobođen uredničkih poslova, Midge kreće čitati svijet uopće, na način na koji bi ga svaki dobar Portisov protagonist čitao – ali njegova radna vještina znači da su i njegove zamjedbe akutnije. On razmišlja o pravopisnim pogreškama drugih ljudi, beskrajnom vladanju španjolskim jezikom svojega suputnika doktora Rea Symesa, i o bizarno zbrčkanim iskazima njegova prijatelja, svećenika Jackieja (primjer je kad kaže “kolobar” umjesto “konobar”). Naišavši na interventnu postrojbu zbog poplave, Midge joj se uključuje, ali ga ipak zasmeta kad britanski časnik ukori nekoga “da se drži podalje od njegovih vozila ‘u budućnosti’ – a ne ‘ubuduće’ [što u engleskom jeziku zahtijeva određeni član: ‘in the future’, a ne ‘in future’, op. prev.]”. To je dovoljno smiješno prvi put; kad se slična pogreška pojavi i nakon dvanaest stranica, nakon što Midge pronade Normu u bolnici (“ja bih trebao pitati liječnika”), pri čemu je riječ liječnik ponovno bez određenog člana *the*, to ponavljanje iste pogreške ublažava, barem na trenutak, neizrečenu tugu koja se nadvija nad njim.

U britanskom Hondurasu, Midge sreće Melbu, prijateljicu majke doktora Symesa. Zbog Symesova insistiranja, on pročita dvije njezine priče i kao ameterski Don Foster zabilježi na papir neke sklonosti vidljive u tim sastavcima: “Melba je razbila problem prijelaza tako što svako poglavlje počinje riječju ‘štoviše’. Ona se slobodno koristila riječju ‘prvi’ i ‘posljednji’ i svaki put kad bih nabasao na jednu od njih, morao sam se vratiti da vidim o čemu to ona govori. Također su joj bile jako dragi izrazi ‘budući da’ i ‘pokunjen’”.

Kao i svi dobri urednici, Midge je pomalo i pedantan; ipak on više uživa u takvim ljudskim detaljima negoli što ih prezire. On može naširoko raspravljati o nekoj finesi ideje prava u građanskom ratu, ali rijetko će suditi o ljudima, čak i kad zaboravljaju njegovo ime: Speed ga zove doktor Symes, smušeni Dupree ga pogreškom zove Burke (a to je ime jednog drugog urednika); iz nekog razloga, otac Jackie misli da se on zove Brad. Ali imena su važna, kao što kaže lik u *Masters of Atlantis*. Midge bilježi i pogreške s uskliknicima, ali bez istinskog bijesa, sve do kraja njegove potrage, kad ga zburnjena Norma nazove Dupreeovim imenom – ne samo jedanput, nego nekoliko puta. To je jedina pogreška koja ga je doista zaboljela.

“Bio sam zainteresiran za sve”, Midge priznaje još na početku, a u posljednjem poglavlju knjige, baš prije njegova tiho uništavajućeg otkrića koje oboji sve što se dogodilo prije toga, Midge napiše da je nakon povratka u Little Rock konačno diplomirao i kako razmišlja o posljediplomskom studiju o tektonici ploča. On želi doslovce čitati svijet, čitati njegove slojeve i njegove živote.

The Dog of the South sadržava vlastita portisovskog dvojnika – komentar na autorsku mistiku u liku Johna Selmera Dixia, magistra humanističkih znanosti, neuhvatljiva pisca djela *With Wings as Eagles* – koje je cijelo napisao u autobusu, s računalom u krilu, tijekom jednogodišnjeg putovanja od Dallasa do Los Angelesa i natrag. Njegova boravišta ostaju tajna; izabrana izvješća o prizorima koje vidi, poput prizora Bigfoota ili Nessie, ne mogu se smatrati istinitima. Dr Reo Symes, najsnažnije, divlje komično klepetalo u cijelom Portislandu, neočekivani je hvalitelj tog djela (“čisti nitroglicerina”, naziva ga on) – trgovac pokućarac koji pokazuje nevjerovatno poštovanje prema nečemu što izgleda tek kao trgovčev priručnik i njegov suzdržani stvaratelj.

Symesovo beskrajno klepetanje zaokružuje neuništive istine sadržane u tom kriminalno prevedenom dokumentu, a njegove iskreno-zagrižene tvrdnje o knjizi *With Wings as Eagles* zvuče slično tvrdnjama koje neiniciranima upućuju Portisovi fanatici: “Čitajte to, i onda opet čitajte... Tri puta ‘T’. Pet puta ‘ne’. Sedam elemenata. Paljenje vatri U. S. S. stvarnosti. Stvaranje *cheer leading* ekipe ostajanje u njoj”. Sve drugo je u književnom svijetu “lažno

roktanje”. Kad Midge skromno kaže da Shakespearea smatra najvećim piscem, doktor odgovara bez oklijevanja: “Dix bi Williama Shakespearea stavio u svinjac, među govna”. Midge, “još reagirajući na slučajne poruke”, čita nekoliko stranica Symesova primjerka *With Wings as Eagles*, ali njihov dijalektički materijalizam smatra pomalo neprozirnim: “On je rekao

da moraš štedjeti novac, ali i da se ne smiješ bojati trošiti ga, a istodobno moraš uopće ne misliti o novcu. Mnogo je njegovih stvari bilo formulirano na takav način. Moraš raditi ovo i ono, dvije suprotne stvari, i moraš također biti oprezan da ne činiš nijednu od njih”.

Symesu je kao i tekst jednako važno ono što se zbiva nakon objavljivanja, priča iza priče, koja se događala dok je Dix “odbacivao sve svoje rane stvari, govorio da su *With Wings as Eagles* ništa, da je to smeće i da nije napisao nijedan redak tijekom, kako kažu, sljedećih dvanaest godina”. Symes ima drugu teoriju: on vjeruje da je Dix nastavio pisati, naširoko i nadugačko i čak s dubljim uvidima, ali “zbog nekog razloga koji mi ne možemo razumjeti, želio je sve to držati podalje od čitalačke publike pa neka ona vrišti i ciči koliko god hoće”. Tisuće stranica odmarala se u Dixovu velikom kositrenom sanduku – koji, naravno, nitko ne može naći.

GOSPODARI ATLANTIDE Portisov sanduk ponovno se pojavljuje, nakon nekog vremena – s njegovom sljedećom knjigom *Masters of Atlantis* (1985.), koja održava svoju premisu od samo jedne šale kroz neumornu komičnu invenciju i stalno pomičuće pripovjedno žarište. To je, ujedno, i najčudnija stvar među njegovim djelima i potpuni tretman tema zajedničkih romanima *The Dog of the South* i *Gringos*, okupljalište opskurantističkih škrobotina i satira bez zlobe. Portisov bujan treći roman labavo slijedi život Lamara Jimmersona, čija je sjedilački život perverznan kontrast tipičnom Portisovu lualici. Jimmersonova sudbina kristalizira se nakon Prvog svjetskog rata, kada mu zahvalni skitnica daje knjižicu prepunu grčkog i trokuta – n-tu generaciju primjerka *Codexa Pappusa*, koji sadržava mudrost izgubljene Atlantide. Portisovo nadahnuo doticanje podzemnih sustava vjerovanja dodiruje se s alkemijom, običajima izgubljenog kontinenta i kilometrima tekstova tajnog društva Mumbo-jumbo. Izvorni *Codex*, napisan prije tisuće godina, preživio je uništenje svoje civilizacije u bjelokosnom sanduku koji se na kraju nasukao na egipatske obale, da bi ga, nakon puno truda, odgonetnuo nitko drugi nego Hermes Trismegistus (mitski lik kojega su Egipćani obogotvorili kao Totha, Grci kao Hermesa, a Rimljani kao Merkura). Hermes je postao prvi moderan majstor društva Gnomon, koje među svoje ugledne pripadnike ubraja Pitagoru, Cagliostro, i, pokaže se, Lamara Jimmersona iz Garyja u Indiani.

To da je dokument lažan očito je šala, ali je Portis zamata u antikne tkanine vjere i neuspjeha. Doista, *Masters of Atlantis* doimaju se poput misaonog, duhovitog dodatka knjizi *Giordano Bruno and the Hermetic Tradition* autorice Frances Yates (1964), studiji magijskih i okultnih dosega renesansne misli. Yates je svoje karte bacila na stol, objašnjavajući da je “renesansni povratak antici kojim se knjiga bavi, povratak čistom zlatnom dobu magije (točnije navodnoj eri drevne egipatske mudrosti), bio utemeljen na radikalnoj pogreški u datiranju. Ta golema povijesna pogreška trebala je imati iznenadujuće rezultate”.

— NAVODNICI IMAJU ULOGU PREZERVATIVA - OSIGURANJA DA NJEZIN NAPORAN RAD NEĆE OPLIJEVITI NEKI SVEZNAJUĆI UREDNIK —

Iznenadujuć rezultat *Masters of Atlantis* je istodobno mrtvo-ozbiljna i ekstravagantna povorka tajnih učenja, nečitljivih traktata te vrlo sumnjivih teorija, a koja određuje uspon i pad – te ponovni uspon? – institucije izolirane od događaja Američkog stoljeća koja odolijeva prema van samo zahvaljujući nepoljuljanoj vjeri svojih pristaša. Upućeni razvijaju svoju tajnost i samopoštovanje time što ne odaju pravila neupućenima ili “savršenim strancima”, što je postupak podjednako strog koliko i proizvoljan. Primjerice, alkemičar Golescu, rođen u Rumunjskoj, kućepazitelj u Pomorskom opservatoriju, bio bi rado prihvaćen među gnomoniste. Njegova postignuća mogu se tumačiti kao varijacija Symesova kataloga diksijanske mudrosti: “Zahvaljujući goleskuvskoj analizi bio je

sposoban identificirati Trećeg ubojicu u Macbethu i Četvrtog čovjeka u Nabukodonozorovoj užarenoj peći. On je pronašao Izgublenu riječ slobodnih zidara i izgovorio više nego jednom Neizrecivu riječ kabalista. Enigmatični Nostradamusovi katreni njemu su bili otvorena knjiga. Dosta je dobro shvaćao što su Aleksandru rekli u amonkskom proročištu.”

Ali, Golescu ne radi rez. On zna previše – ili barem govori previše. Njegove prodorne tvrdnje odaju nedovoljno poznat put. Smisao Verbum Ineffabile – neizrecive riječi – jest to da je ne izgovoriš.

Većina smrtnika je, čini se, osuđena da ostanu Savršeni stranci, ali barem postoji mogućnost da sami nešto napišu, neko objašnjavačko opsežno djelo. U romanu *Gringos*, slobodni lovac na bogatstvo i bivši prodavač antikviteta Jimmy Burns putuje prema Nedohvatljivom gradu zore, vodeći sa sobom prijatelja Doca Flandina, meksičkog pomagača. Doc je stalno u potrazi za majanskim ekvivalentom Dixova kositrenog sanduka, ili hermetički nezapčaćenim sandukom – bajkovitim trezorom izgubljenih “librosa” koji bi otkrili nove elemente u tajni te goleme i nestale civilizacije. Burns sumnja da ijedna takva knjiga uopće postoji. U svakom slučaju, Doc tvrdi da je gotovo završio s vlastitom “velikom sintezom” meksičke povijesti, znanstvenom *tour de force* koja objašnjava istinu u pozadini mitova i odgovara na drevne zagonetke: među ostalim, Docova bi nam knjiga otkrila “tko su doista bili Olmeci – pojavili su se najednom iz mraka – i zašto su izradivali te kolosalne glave koje sličje igraču Los Angeles Dodgersa Fernandu Valenzueli.

Negdje u limbu, iza kratkotrajnih tiskovina – ispovjednih časopisa i starih detektivskih romana prije šezdesetih – koji iskrsavaju u Portisovim romanima češće negoli u bilo kojem drugom djelu visoke književnosti, smještena je knjižnica iz snova, knjižica posve napunjena nestalim i nenapisanim knjigama, nemogućim tekstovima genija koji se muče kao Tantal iz neke praznine. Postoje izgledi da će se i Docov nedovršeni rukopis pridružiti ostatku tih sablasnih naslova. Ali, vrijeme ne iscuri uvijek, i barem se jednom dogodi da se san manifestira. Mattie Ross čeka pola stoljeća da napiše *True Grit* i tijekom tih godina činjenični dragulj njezine životne priče na kraju stvara biser. Iako Portisov kompozicijski vremenski okvir nije toliko dugačak kao Mattein, njegove periodične objavljivačke stanke pomažu svakoj od njegovih knjiga da stvori ono što je novinar iz Burme nazvao “sedefastom glazuram”, blještavim preljevom potpune nepoznatosti. ■

S engleskoga prevela Irena Matijašević.

Pod naslovom “Like Cormac McCarthy, but Funny” objavljeno u časopisu *Believer* www.believermag.com/issues/200303/?read=article_park

OPSIJEDNUTI DAKTILOGRAF ŽIVOTNOG PAKLA

VELIKI AVANTURISTIČKI ROMAN SLAVNOGA ČILEANCA NAPISAN JE FURIOZNIH STILOM, BRZOM IZMJENOM KADROVA, VEĆIM DIJELOM KAO DOKUMENTARAC/ MISTIFIKACIJA

DARIO GRGIĆ

U hvaljenoj HBO-ovoj seriji *Boardwalk Empire* Steve Buscemi glumi Nuckyja Thompsona, frajera koji je tijekom prvih nekoliko desetljeća prošloga stoljeća vladao Atlantic Cityjem. Tip je bio gotovo svemoguć, radnja se događa prvih godina prohibicije, u serijalu se pojavljuju likovi poput Ala Caponea, Luckyja Luciana i Arnolda Rothsteina. Znae kako izgleda Buscemi? Kao štakor koji će sve preživjeti. Idealan za ulogu tipa okruženoga brutalnim tipovima, nemogućim situacijama, koji jedini vidi uzak put kojim je moguće izbiti na površinu. Jedan od njegovih ljudi, mladi Jimmy, upadne u nevolje (između ostalog, i s Luckyjem Lucianom) pa mu Nucky kaže da mora nestati iz grada. Jimmyjeva majka dolazi kod Nuckyja tražiti pomoć. Nucky joj kaže kako nema načina da mu se pomogne, i dodaje: Čuj, ja nisam Bog. Jimmyjeva zgodna majka na to odgovara: To si mi trebao ranije reći.

PISAC S DRUGOG PLANETA Kada sam čuo za Bolaña, on je već bio okićen superlativima, a ja, srećom, sjedinama. Nekoliko puta su se legende poklopile sa stvarnošću: kada sam, npr. čuo za Ronalda de Assisa Moreiru "Ronaldinha" Gaúcha. Igrao je i bolje nego što su mi na svoj šturi način prenijeli moji compadrosi, bila je to doslovno poezija u pokretu, nešto što se možda i moglo na tom nivou igrati samo sezonu-dvije. Kod Bolaña je još zanimljivo što je to nakon dugo vremena pisac koji se pojavljuje pred čitateljem i svojom nesvakidašnjom biografijom. Male zemlje poput naše, te bolnice na kraju svijeta, nemaju ovakve biografske izvedbe. U nas je pisac novinar ili nastavnik, u sretnijim slučajevima profesor na faksu, i do te se zaleđine općenito jako drži u našim literarnim krugovima, tako da sofisticiraniji čitatelj vrlo brzo stekne dojam da, čitajući ih redom, ima osjećaj kako čita jednog čovjeka, s vrlo malim modifikacijama; mnogi su čak i na razini sintakse gotovo potpuno jednaka naboja. Kao da ih opslužuje isti akumulator. Bolaño nije toliko štrebao koliko je živio. Bio je zbog svojih političkih stavova i aktivnosti hapšen, iz zatvora je izašao jer je s čuvarima išao u osnovnu školu pa su ga u ime starog poznanstva pustili van, radio je svakojake fizičke poslove, i patio od socijalizacijskih problema. Pisanje mu

— BOLAÑO JE PISAC OPSJENAR, ČOVJEK KOJI JE U SEBI NOSIO SJEME MITA KOJE JE NA KONCU NARASLO DO NEKOLIKO KNJIGA S KOJIMA BI SVAKI OTPADNIK MOGAO OSJETITI NEOBIČNU, NE MONDENU, POMODNU, NEGO BAŠ NEOBIČNU BLISKOST —

nije bilo sredstvo uklapanja, nego svjedočanstvo o neuklopljivosti ljudskog stvora u suvremeno društvo. Tko se i želi uklopiti u ovu tvornicu jada, uostalom? Kako Nucky Thompson kaže jednom senatoru, kojemu je, kao lik iz sjene, trebao složiti predsjedničku kampanju: vaš put u Bijelu kuću upravo odlazi na turističko putovanje – pisac koji drži do svoga pisanja nije glasnogovornik takvih kreatura, nego, ako je eventualno uključen u stvar, onda ga zanima revolucija, baš kao Bolaña. Tako da je lako steći dojam da se radi o piscu s drugoga planeta; svakako se ne radi o istoj Zemlji na kojoj imate pisca poput Franzena, kojemu je najveća trauma bila uređivanje studentskog književnog časopisa.

IZVAN LATINOAMERIČKIH LADICA I onda kada je počeo pisati, to sve je drugačije izgledalo. Negdje oko četrdesete Bolaño se bacio na prozu jer je vidio da će time moći prehraniti obitelj. Demona je u njegovu životu bilo preveć: alkohol, heroin, teška socijalna situacija (taj najgori od svih vragova), a romani su mu omogućili kakav takav novac pa je u desetak godina napisao gomilu knjiga, i onda umro u 50-oj godini čekajući transplantaciju jetre. Roman *Divlji detektivi* napisan je furioznim stilom, brzom izmjenom kadrova, donekle podsjeća (ali na 500 stranica) na bijes kakav je na kraju *Moravaginea* uspio književno uobličiti Blaise Cendrars, na kojega i inače podsjeća više nego na Latinoamerikance s kojima je u istoj književnoj kategoriji (kao Márquez ili Fuentes). Očaj koji ga je okruživao u svojim je boljim književnim trenucima potukao do koljena. U *Divljim detektivima* to su svi ti nabujali prikazi književnih krugova, lucidne usputne opaske o piscima, kao kada oslikava francusku književnu scenu pa jedan od njegovih likova konstatira da nema šanse da mu nešto znači poezija lika koji živi životom kakav smo opisali kao život hrvatskih književnika: uređivanje časopisa, ziheraško kalkuliranje, sve nekako malograđanski poslagano i sigurno. Divljem piscu *Divljih detektiva* kaleidoskop zburujućih i tragi-komičnih sudbina čije glasove čujemo u romanu samo je sredstvo izraza jednog elementarnog stava da koliko god život bio općenito neuhvatljiv ipak, pa makar i kroz besmislene potrage, vrijedi uzna-stojati tu neuhvatljivost verbalno dohvatiti. U njega nema latinoameričkog nadrealizma: sama se stvarnosti jednog trena piscu otvorila s neočekivane strane, sama je bila takav jedan zveket i huk pa Bolaño na trenutke izgleda kao opsjednuti daktilograf jednog životnog pakla, jednog nereda i jedne potrage. *Divlji detektivi* su veliki avanturistički roman većim svojim dijelom napisan kao dokumentarac/mistifikacija, posvećen potrazi za izrazom kojoj je posvećeno nekoliko ključnih

ljudi romana, pisaca u potrazi za ljudima i društvom i izdavačima i točkama na kojima je moguće preživjeti. A njih je, je li, uvijek nekako malo. Isti je izdavač navodno otkupio prava za još nekoliko Bolaňovih knjiga, od kojih je najzavodljiviji nezavršeni roman 2666, ali ni ostale stvari nisu za bacanje. Srbi su objavili i *Udaljenu zvezdu* (uz *Čile noću*, u nas *Čileanski noćurno*). Bolaño je pisac opsjenar, čovjek koji je u sebi nosio sjeme mita koje je na koncu naraslo do nekoliko knjiga s kojima bi svaki otpadnik mogao osjetiti neobičnu, ne mondeno, pomodnu, nego baš neobičnu bliskost. Imate, na koncu, i u Hrvatskoj latinoameričkih županija i gradova, u smislu vladavine hunte, a o kojima se radi, to vam neću reći jer ste svi pametni za poludjeti, i sigurno pišete pjesme kakve odbijaju čitati junaci jednog velikog pisca koji je svojim

— KALEIDOSKOP ZBURJUJUĆIH I TRAGIKOMIČNIH SUDBINA ČIJE GLASOVE ČUJEMO U ROMANU SAMO JE SREDSTVO IZRAZA JEDNOG ELEMENTARNOG STAVA DA, KOLIKO GOD ŽIVOT BIO NEUHVATLJIV, IPAK VRIJEDI UZNASTOJATI TU NEUHVATLJIVOST VERBALNO DOHVATITI —

Roberto Bolaño, *Divlji detektivi*, sa španjolskoga prevele Ariana Švirgir i Simona Delić; Vuković & Runjić, Zagreb, 2010.

boljim knjigama, unatoč smrti, odbio umrijeti pa vas je, iako to ničim niste zaslužili, odlučio počastiti. Opet Nucky Thompson. Dode u hotel u kojemu je rezervirao predsjednički apartman. Odbiju ga. Već su ga iznajmili nekom generalu koji se bacio u politiku. Nucky direktoru hotela kaže: Reći ću ti razliku između mene i generala Wooda. On je ratni heroj, bivši komandant oružanih snaga i praktično pobjednik za republikanskog predsjedničkog kandidata. Ja sam, s druge strane, veličanstveni davalac napojnica.

Što mislite, tko je toga dana ušao u apartman? ■

SCHOPENHAUER U BOKSAČKIM RUKAVICAMA

I U NOVOJ GODIŠNJOJ KOMPILACIJI GRAFIČKIH NOVELA NEFORMALNA SKUPINA AUTOR(IC)A VJEŠTO RASTAČE KONVENCIJE NARATIVNIH I GRAFIČKIH IZRAZA U SVIJETU STRIPA

BOJAN KRIŠTOFIĆ

U sada već ustaljenom ritmu od jednog izdanja godišnje, neformalna udruga autora stripa Komikaze, u organizacijskom i uredničkom vodstvu Ivane Armanini, objavljuje pozamašne strip albume (ili zbirke grafičkih novela), kompilacije stripova prethodno objavljenih u njihovim online izdanjima na dobro poznatoj web adresi www.komikaze.hr. Premda su upravo Komikaze jedni od začetnika distribucije stripova putem interneta na govornom području bivše Jugoslavije, čime je regionalna underground strip scena stekla nužnu emancipaciju i do određene mjere demokratizirala medij stripa te se postavila u direktnu opoziciju prema mainstream izdanjima vezanima za tradicionalne tiskovne forme, potreba za tiskanim izdanjima i u sferi undergrounda očito još uvijek postoji pa makar kao dopuna originalnom projektu online izdavaštva.

HRVATSKI MAINSTREAM I SRBIJANSKI UNDERGROUND Također, znakovito je kako u tiskanim izdanjima Komikaza svoje mjesto pronalaze stripovi samo najkvalitetnijih autora kolektiva, onih koji su tokom godina razvili vlastitu autentičnu vizualnu estetiku te čak i stekli određenu reputaciju na međunarodnoj underground strip sceni. Vidljivo je kako je u online izdanjima Komikaza urednička selekcija bitno manje stroga pa se gotovo može reći kako je kontinuirano objavljivanje na web stranicama Komikaza priprema za ulazak u tiskano izdanje, što autorima naravno pruža dodatnu motivaciju i poticaj za individualan umjetnički razvoj. Nije riječ o elitizmu, već o nužnosti kvalitetne prezentacije na lokalnoj i međunarodnoj razini – tiskana izdanja u svijetu stripa, unatoč svim promjenama koje je donio internet i brojne druge neoavangardne inicijative (poput pokušaja napuštanja tiskanih medija u vidu strip instalacija, narativnog kiparstva, strip kolaža u neobičnim formatima i u neobičnim materijalima, čega je u Hrvatskoj bitan predstavnik bila strip grupa Divlje oko, čiji pojedini bivši članovi danas djeluju i u Komikazama), još uvijek imaju veću težinu od bilo koje druge forme distribucije stripova, pogotovo kada je riječ o izdavačkoj promociji na međunarodnim festivalima. Budući su Komikaze svojim djelovanjem već odavno prekoračile granice prostora bivše Jugoslavije te su svoja izdanja promovirali i na festivalima kao što je francuski Angouleme, jasno je kako je postojeću razinu kvalitete tiskanih izdanja nužno kontinuirano održavati. Na ovakav zaključak upućuje i selekcija stripova u novom albumu Komikaza, devetom po redu, objavljenom prije otprilike mjesec dana, u kojem su zastupljeni redovnim čitateljima mahom dobro poznati autori, od kojih su neki učinili odmak od svoje dosadašnje produkcije i zaputili se novim putovima, dok drugi sigurno koračaju već utabanim stazama.

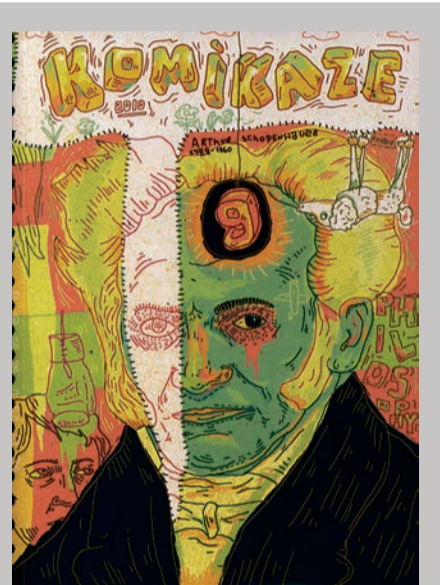
Kao i obično, postava autora je međunarodna, a što se tiče brdovitog Balkana, i opet su najzastupljeniji srpski autori, što

je također opravdano kvalitetom njihovih stripova. Čini se da je u Srbiji underground strip kultura naišla na plodno tlo za daljnji razvoj i rast, i stoga ne čudi kako se upravo u Srbiji održava nekoliko strip festivala alternativnog i underground karaktera, dok su hrvatski festivali stripa skoro isključivo orijentirani na mainstream produkciju i one vidove izdavaštva koji mogu biti barem donekle tržišno isplativi. Srpske autore i strip aktiviste kao da to uopće ne zanima, a estetika i tematske preokupacije njihovih stripova vrlo slikovito govore o snažnom zajedničkom senzibilitetu koji ipak ne koči individualnost pojedinih autora, ali osigurava prepoznatljivost scene koja polako postaje pojam na regionalnoj razini. To, naravno, ne znači da je mogućnost skretanja na stranputicu pretjerane hermetičnosti i zatvorenosti autorskih koncepcija u potpunosti isključena, ali zasada stripovi srpskih autora i u svojem najekstremnijem eksperimentalnom izdanju zadržavaju neku osnovnu, ogoljenu komunikativnost, što će reći kako je njihov cilj ipak približiti se čitatelju, ali na bitno različit način nego što to čini većina ostalih regionalnih autora.

Ovaj put nabrojat ćemo sve autore čiji su stripovi uvršteni u album. To su redom – Zsolt Vidak (Mađarska), Dunja Janković (Hrvatska), Anna Ehrlebrand (Švedska), Clara Bessijelle Johannson (Švedska), Katie Woznicki (SAD), Nina Bunjevac (SAD), Marko Golub (Hrvatska), Gnot Guedin (Francuska), Craoman (Francuska), Aleksandar Opačić (Srbija), Radovan Popović (Srbija), Manikko Oskar (Švedska), Oliver Shulze (Njemačka), Wostok (Srbija), Gaz (Hrvatska), Kapreles (Nizozemska), Lukas Mannhart (Švicarska), Septik (Srbija), Paul Connel (Engleska), Chiu Kwong Man (Škotska), Daniel Savović (Srbija), Dav Guedin (Francuska), Bojan Milojević (Srbija), Bruno Tolić (Hrvatska), Virgil Debar (Francuska). Autori su navedeni po redoslijedu preuzetom iz ovitka albuma.

CRTEŽI ISTKANI OD PEPELA Album otvara strip Nine Bunjevac, autorice do sada uglavnom nepoznate domaćem čitateljstvu, čiju je karijeru obilježilo međunarodno iskustvo, budući da je rođena i danas živi i radi u Kanadi, premda je tokom formativnih godina živjela u Jugoslaviji. Neposredno prije objavljivanja ovog albuma njezini stripovi uvršteni su u knjigu *Ženski strip na Balkanu*, za koju je uradila i vrlo atraktivnu naslovnicu. Stripove Nine Bunjevac odlikuje vrlo direktan i snažan vizualni rukopis, precizno određenih linija i oblika, s vrlo gustim šrafurama i snažnim tonskim kontrastima, na tragu stripova Mirka Ilića iz doba neposredno nakon raspada Novog kvadrata (npr. kulturni *Survival*). Posebnost estetike Nine Bunjevac jest, međutim, u napadnom simbolizmu kojim su njezini stripovi zasićeni podjednako kao i raskošnom vizualnom tehnikom, jer Nina fizionomije svojih likova i okoliš kojim se kreću gradi prema nekim temeljnim arhetipovima globalne pop-kulture, ali uvijek s pomalo ironičnim prizvukom, što njezinim stripovima

daje sve bitne odlike post-modernističkih tendencija. Zbog primjetne sklonosti prikazivanju zгода i nezgoda američke white trash populacije, pomalo apsurdni sižei stripova Nine Bunjevac znaju podsjetiti na pojedine urnebesne epizode u filmovima Johna Watersa, koji se stereotipima masovne kulture igrao na podjednako zabavan i duhovit način. Ugođaj stripova Nine Bunjevac ipak je znatno mračniji, a njezina satira suptilnija i bitno manje eksplicitna, no zadržava istaknutu kritičku oštricu, pogotovo kada je riječ o dekonstrukciji spolnih i rodni uloga u suvremenom svijetu.

Komikaze, *Stripoteka Komikaze*, broj 9; Komikaze, Zagreb, 2010.

Dunja Janković ovaj se put predstavila s dva stripa u kojima je učinila primjetan odmak od svog dosadašnjeg rada, na tragu estetike koju je počela razvijati u *The Department of Art*, svom završnom radu na postdiplomskom studiju ilustracije na School of Visual Arts u New Yorku. Za razliku od svojih ranijih stripova, koji su unatoč pomaknutoj naraciji i često neprohodnim pripovjednim tehnikama zadržavali brojne duhovite opaske pa čak i gegove, u novim radovima Dunja stremlji sve hermetičnijim sadržajima, nepredvidivim i naoko nedokučivim narativnim skokovima i posve nadrealnoj atmosferi. Dva stripa u ovom albumu doista djeluju kao isječci iz netom proživljenog sna, slično kao u radovima Dunjinog kolege Aleksandra Opačića, samo što su u njezinim stripovima dijalozi i sižei još malo bizarniji, a grafička tehnika ipak nešto bliža tradicionalnim izražajnim idiomima. Paradoks novih Dunjinih stripova je upravo u tome što autorica unatoč vrlo eksperimentalnoj naraciji i dalje nastoji održati klasičnu formu table stripa, rešetku od nekoliko kadrova, kao da nastoji ovu formu dovesti do njenih krajnjih granica.

Spomenuti Aleksandar Opačić također je zastupljen s dva kratka stripa, bliska sadržajem i vizualnom estetikom, koji nakon

sludog, ali i privlačnog pripovjednog košmara u Opačićevom samostalnom albumu *Tajna paukove krvi* znače smirenje u izrazu. *Nebo* i drugi, nenaslovljeni strip, čitaju se gotovo kao male pjesme u prozi u kojima Opačićev opori i originalni grafički izraz djeluje gotovo sjetno, a njegovi crteži kao da su istkani od pepela i naftnih mrlja nastalih nakon neke bezimene apokalipse. Čitanje stripova Aleksandra Opačića slično je gledanju vizualnih psiholoških testova Hermanna Rorschacha. Radi se vizualnim zapisima neuhvatljivog značenja u koje svatko od nas upisuje ritam svoje vlastite podsvijesti.

NA RAZINI RANIJIH OSTVARENJA

U okvirima ovog članka je nažalost nemoguće opširnije analizirati stripove svakog autora u albumu. Stoga ću ukratko spomenuti imena onih koji su ovaj put odskočili posebno šarmantnim narativnim rješenjima ili visokom vizualnom kvalitetom. U drugu skupinu ulaze autori kao što su Dav Guedin i Craoman, koji potpuno originalnim i otkrivenim grafičkim izrazom gotovo u potpunosti potiskuju naraciju te njihovi stripovi podsjećaju na uznemirujuće grafičke mape smjele likovnosti i još smionijih tematskih preokupacija. Nasuprot njima stoji Clara Bessijelle Johannson, čiji raskošni vizualni stil (pomalo nalik na pojedina anakrona strujanja unutar nadrealističkog pokreta) ne potiskuje, nego upravo obogaćuje njene narativne postupke te je autorica u stripu *The Lobster King* uspjela ispričati upečatljivu fantastičnu priču, ugođajem blisku najpoetičnijim Maupassantovim novelama. Valja još posebno istaknuti urnebesni, politički potpuno nekorektno duhoviti strip *The Desperate Rich Old Bitch* Anne Ehrlebrand, gdje originalni karikaturni prikaz ljudskih figura samo pridonosi grotesknosti sadržaja. I gotovo pri kraju albuma čitatelje čeka Wostokov strip *The Final Solution*, kratka anegdotalna interpretacija Kafkinog *Procesa*, u kojoj autor svima poznati slučaj Josefa K. miješa s posve osobnim simbolima iz svojih ranijih stripova, ustrajući tako dosljedno u razvijanju vlastitog vizualnog svemira, koji danas predstavlja sasvim izdvojenu pojavu na regionalnoj pa čak i međunarodnoj strip sceni.

Novo izdanje Komikaza prepoznatljivim čini i duhoviti, vješto iscrtani ovitak mađarskog autora Zsolta Vidaka, na kojem se Arthur Schopenhauer u boksačkim rukavicama suprotstavlja licima većine ostalih istaknutih filozofa iz slavne povijesti zapadne civilizacije. Ovakvo besramno i zabavno poigravanje s tradicionalnim etičkim i moralnim vrijednostima sjajan je odabir za tu stranicu, budući da se Komikaze jednako vješto igraju rastakanja konvencionalnih narativnih i grafičkih izraza u svijetu stripa, od prvih online izdanja pa do ovog albuma, kvalitetom u potpunosti na razini njihovih ranijih ostvarenja. **E**

MIT O happy cow

NEOBIČAN SPOJ ANIMALISTIČKOG I AKCIJSKOG ROMANA UKAZUJE NA NALIČJA SUVREMENE PREHRAMBENE INDUSTRIJE

SUZANA MARJANIĆ

Možda na početku da istaknemo da je Nick Sutton pseudonim dvojice autora, Nikice Čerkeza (Nick) i Marka Sutona (Sutton), no sami autori navode da je "Nick Sutton lik za sebe, simbioza njihovih kvaliteta i kreativnosti, u isto vrijeme vegetarijanac i diplomirani novinar, učesnik škole kreativnog pisanja u Mostaru gdje je učio pisati kod Roberta Mlinarca, Željka Barišića, Veselina Gatala te Tanje Milićević Oručević, a u isto vrijeme postajao vegan itd.". Nadalje, ta simbioza autorstva isto tako ističe kako su na Nicka Suttona utjecali Robert Ludlum, Jack Higgins, Frederick Forsyth kao i Dan Brown, Sidney Sheldon, Elizabeth Kostova, Stieg Larsson, Stephen King kao i neki drugi majstori/ice akcije i triler, a što je sve provjerljivo pri čitanju akcijskoga *Mliječnoga puta* – prvoga romana spomenutoga autorskoga dvojca.

— ZAISTA SE RADI, KAO ŠTO JE TO ZAPISAO VESELIN GATALO, UREDNIK KNJIGE, O PRVOM ROMANU OVAKVOGA MODUSA - HM, NE SAMO ŠTO SE TIČE BIH, VEĆ, ETO, I SVJETSKOGA OKVIRA - KOJI RAZOTKRIVA OPASNU ISTINU O MLIJEČNIM LOBIJIMA —

TEKUĆI UBOJICA No, ukratko o sadržaju ovoga prvoga svjetskoga veganskoga romana, kako ga reklamira njegov izdavač. I zaista se radi, kako je to zapisao Veselin Gatalo, urednik *Mliječnoga puta*, o prvom romanu ovakvoga modusa – hm, ne samo što se tiče BiH, već, eto, i svjetskoga okvira – a misli se na zaista smjelu kombinatoriku akcijskoga i radikalno animalističkoga romana koji razotkriva opasnu istinu o mliječnim lobijima. Roman smjelo tematizira, istina, ono što je u nekim krugovima već dovoljno poznato, ali većina nas – što iz lijenosti, a što iz nedovoljnoga poznavanja činjenica – ignorira gorku i mračnu činjenicu da je kravle mlijeko puno aditiva (posebice hormona rasta) i antibiotika (kako krave u zatočeništvima ne bi oboljevale) te se takvo industrijsko kravljje mlijeko povezuje s nastankom nekih bolesti i alergija kao što su npr. netolerancija na laktozu i alergijske reakcije, osteoporoza, povećana sklonost aterosklerozi i posljedicama srčanih i moždanih oboljenja, kao i imunost na antibiotike. Jednostavno rečeno, te ogromne količine antibiotika iz kravljega mlijeka, koji neki svakodnevno unose u vlastito tijelo, izazivaju rezistenciju na antibiotike. Dakle, sve je to vrlo dobro poznato, no ono što je ipak manje poznato pitanje je bakterije *Helicobacter pylori*. Radi se, kako navode autori u *Mliječnom putu*, o bakteriji koja uništava crijeva, izaziva čir na želucu i dvanaesteru. Većina nas je, kako to obično

biva, nosi u sebi, no, sve ju je teže pobijediti jer ju je industrijsko mlijeko, mlijeko prepuno antibiotika, ojačalo. Odnosno, kao što se nadalje navodi u esejističkom traktatu o bakteriji *Helicobacter pylori*: "Bakterija je, uz pomoć antibiotika iz mlijeka postala rezistentna, postala je jača od antibiotika! I, mlijeko, onako usput, uništi 'dobre' bakterije u crijevima".

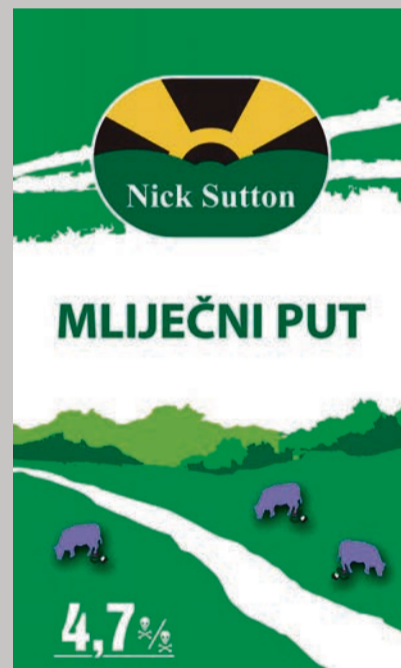
Pored navedenoga, iz tog ključnog poglavlja koje razotkriva mit o mlijeku doznajemo da mlijeko isto tako izaziva i neurološke bolesti poput amiotrofične lateralne skleroze, zatim rak prostate, rektuma pa i dojke. Nadalje, tu je i neizbježna leukemija zbog virusa leukemije koji se nalazi kod *goveda* (svjesna sam da se radi o specifičkom nazivu), a kod djece se pojavljuje i sideropenična anemija, juvenilni dijabetes tipa I pa akne, karijes... To 47. – ključno poglavlje romana *Mliječni put* razotkriva istinu o mli-

jeku koje i danas PR mliječne industrije lažno, mitski prikazuje kao da je bogato kalcijem, a zapravo, poznato je ipak da kalcija najviše ima u orašastim plodovima, žitaricama, mahunarkama. Pored razotkrivanja štetnosti kravljega lijeka, autori jednako tako svojom sjajnom oblikovanom naslovnicom koju su sami osmislili, razotkrivaju mit o "happy cow" na prostranim, zelenim, mekanim pašnjacima. Naime, na naslovnici *Mliječnoga puta* iscrtane su sive krave koje na nogama na tim bajkovitim zelenim pašnjacima

u stilu mlijeka 'z bregov imaju robijaške kugle, s obzirom da se radi samo o jednoj varijanti holokausta, naravno, u ovom slučaju – o industrijskim konclogorima. Možemo spomenuti da u normalnim, dakle, prirodnim okolnostima krava dnevno daje od 5 do 10 litara mlijeka. Radi se o uvjetima kada krava nije tretirana hormonima rasta i antibioticima ili pak kravljim virusom leukemije. A u industrijskim konclogorima, kao što je poznato, krava tretirana navedenim aditivima dnevno daje od 30 litara pa navise. I kao što su autori izjavili u jednom intervjuu: "Gledajte, teško je promijeniti navike, naravno. Ali, ako na cigaretama može pisati da su štetne, a konzument opet puši, ako ništa, taj konzument je upoznat sa svim negativnostima". Na takve strahote kod nas upozorava samo udruga Prijatelji životinja koja je nedavno, točnije 29. listopada, povodom Svjetskog dana školskog mlijeka, ukazala na glavnom zagrebačkom trgu na patnju telića i krava u okrutnoj mliječnoj industriji.

ZAVJERA U BRUXELLESU Kao radikalno animalistički roman *Mliječni put* ukazuje i na industrijske konclogore smrti, i to preko zataškane istine o trovanju podjednako i ljudi i životinja koje provodi mliječna industrija. Pored tog veganskoga modusa, to je ujedno i putopisni roman (zanimljivi su dijelovi u kojima se opisuje Bruxelles – grad u kojemu, kako doznajem, autori nikada

nisu boravili), triler, roman koji sadrži teoriju zavjere (s obzirom na raskrinkavanje istine o mliječnim lobijima), a tu je dakako i neizostavan dio popularne književnosti žanra ljubica, tako da su sve nužne i aventurističke "krpe, gumbi i zakrpe", posebno za mladoga čitatelja i čitateljicu, popunjene. Međutim, za spomenuto ključno poglavlje, koje se žanrovski može svrstati u rang esejističkoga traktata, i to na temu demitologizacije tzv. zdravoga mlijeka, vjerujem kako bi trebalo ući u udžbenike za etiku, i to dakako u poglavlje o bioetici, s obzirom da, koliko sam upoznata, sadrže poglavlja – hvala svim vladajućim strukturama, na kojima ovih dana možemo zaista malo toga zahvaliti – o pravima životinja.

Nick Sutton, *Mliječni put*; Vlastita naklada, Mostar, 2009.

Što se tiče samoga sadržaja romana, ukratko: radi se o liječniku Richardu Banksu koji je završio Medicinski fakultet prema svim uputama Hipokratove zakletve, a to je, među ostalim, da ne prakticira emotivno povezivanje s pacijentima, već ih promatra samo kao brojeve. Dakle, radi se liječničkoj praksi koja je prisutna u svim našim državnim bolnicama, osim u onim privatnima gdje se doktori vode emotivno-novčanom principom (više platiš – bolja i brža njega). Nadalje, u kratkim crtama: Richard Banks član je tima za proučavanje teme *Utjecaj transmasnih kiselina na razvoj kancerogenih stanica*. Paralelno, dakako, s njegovim znanstvenim napredovanjem razvija se bračna drama, tako da su brojne stranice *Mliječnoga puta* posvećene i temama svojstvenima obiteljskom romanu: Richard Banks, u vrtlogu znanstvenoga napredovanja potpuno se otuđuje od obitelji i u trenutku kada je uključen u drugi projekt pod nazivom *Veza između*

Helicobacter pylori i karcinoma probavnog trakta, napušta suprugu Monicu i djevojčicu Stephan. Nadalje, prema logici okrutnoga znanstvenoga napredovanja "materijala vode" postao je jedan od predstavnika u Agenciji za hranu i lijekove na području Europske unije (EFSA) sa sjedištem u Bruxellesu, i to u ime Laburističke strane koja je dobila mjesto zamjenika direktora te Agencije, dakako, po principu "materijala vode", kako se inače i dobivaju takva mjesta. I tako znanstveno uspješan, a emotivno skrhan Richard Banks, prema logici života, seli iz Londona u Bruxelles, gdje spletom niza okolnosti razotkriva mračnu istinu mliječne industrije. Naime, nailazi na podatke o štetnosti mlijeka i prognozu da će već u idućoj godini broj oboljelih od leukemije, i to kod djece, rapidno porasti. I prema logici romana teorije zavjere, ali onih bez *happy enda*, Richard Banks zajedno sa studenticom medicine Fernandom Martinez, koja je radila ankete za WHO, okončava potragu za istinom u insceniranoj automobilskoj nesreći na autocesti Antwerpen – Brugge. Uostalom, kako to u visokoj i bezočnoj politici obično biva gdje kao jedini Bog vlada Dobit, što podvlači da nas sve industrije bezočno truju...

MLIJEKO I LSD Dakle, činjenice koje bi se konačno mogle naći u emisiji tipa *Provjereno*, kao što je nekoć CIA trovale Francuze LSD-jem, tako roman *Mliječni put* razotkriva načine na koje mliječna industrija truje nas – danas, upravo sada dok gledamo reklame tipa "happy cow". Tako je tek nedavno konačno riješen misterij ukletoga kruha, koji je 1951. godine građane francuskoga gradića Pont-Saint-Espirit natjerao u kolektivno ludilo. Naime, istraživački novinar Hank P. Albarelli Jr. shvatio je povezanost CIA-e i vodeće europske generičke farmaceutske kompanije Sandoz koja je danas prisutna u više od 130 zemalja svijeta. CIA je taj gradić odabrala za istraživanje utjecaja LSD-ja u svrhu ispitivanja metoda psihološkoga ratovanja te su u kruh ubrizgali LSD. Rezultat: stotine su ljudi iznenada počeli halucinirati, a umrlo je njih petero.

I završno, citirala bih riječi, ovdje već spomenutoga, urednika *Mliječnoga puta* Veselina Gatala o tome kako će ovaj roman promijeniti "vaše prehrambene navike, učiniti da započnete sumnjati u vesele šarene krave na zelenim pašnjacima i vesela mala bića koja, sretna i zdrava piju mlijeko po cijeli dan, jedu sireve i mliječnu čokoladu i od toga postaju velika i zdrava". Istina, promijenit će samo ako pročitate *Mliječni put* koji razotkriva istinu o mlijeku nakon koje možete postati jedino, kako to Grozdana Cvitan lijepo kaže (istina, u drugom kontekstu), "zgranuta beštija". ■

DIJETE AUSCHWITZA

CRTANI I PISANI MEMOARI SUVREMENE KANDSKE UMJETNICE EVOCIRAJU DJETINJSTVO U DOMU OBILJEŽENOM ISKUSTVOM HOLOKAUSTA

NADA KUJUNDŽIĆ

“**M**islim da je Holokaust najveća kora od banane na koju se dvadeseto stoljeće ikad poskliznulo”, istaknula je u jednom interviewu Bernice Eisenstein. Već se iz ove kratke izjave dade iščitati autoričina sklonost spajanju oprečnosti, u ovom slučaju tragičnog i komičnog, Holokausta kao jedne od najvećih trauma čovječanstva te kore od banane kao općeg mjesta svakog dobrog slapsticka. Navedeni dualizam također predstavlja temeljno tematsko i stilsko obilježje Eisensteiničnih ilustriranih memoara naslovljenih *Kad vam roditelji prežive Holokaust*; iako je tema koju obrađuje izuzetno ozbiljna i teška, djelo ipak obiluje humorom te zabavnim zgodama i detaljima.

ODNOS PREMA PROŠLOSTI Neopterećena kronologijom, pripovjedačica jednostavnim jezikom visokog emocionalnog naboja iznosi zgrade i nezgrade, sjećanja i razmišljanja vezana za vlastito odrastanje u Torontu pedesetih godina prošloga stoljeća. Portreti prijatelja i članova obitelji, zanimljivi i nerijetko duhoviti detalji iz svakodnevice, evokacija proslava blagdana i *bar mitzvaha*, kao i daleko prozaičnijih rituala poput očevog kartanja i gledanja televizije, podijeljeni su u jedanaest tematskih poglavlja. Prisjećajući se vlastitih nježnijih godina i vremena kada joj se život odvijao na razmeđu kuće i ulice, javnog i privatnog, jidiša i engleskog jezika, židovskog i kanadskog kulturalnog naslijeda, pripovjedačica pokušava definirati vlastiti odnos prema prošlosti svojih roditelja i obitelji u širem smislu, ali i s poviješću židovskog naroda i kulture općenito.

Dok smo u ovom postfrojdojskom dobu navikli detektirati ključne formativne momente u životu pojedinca u njegovom/njezinom djetinjstvu, kod Eisenstein taj je moment lociran u pred-povijesti same autorice, točnije u prošlosti njezinih roditelja. Kao što se dade iščitati iz naslova memoara, riječ je o iskustvu Holokausta, iskustvu koje je nepovratno obilježilo ne samo one koji su u njemu izravno participirali, već i njihovo potomstvo. “Odrastanje u kući mojih roditelja nije bilo tragično, ali njihova prošlost jest”, navodi se u tekstu.

RIJEČI I CRTEŽI Ono što Eisensteiničine memoare izdvaja iz golemog korpusa djela s tematikom Holokausta jest zanimljiv i originalan spoj crteža i teksta. Po vokaciji likovna umjetnica, Eisenstein ravnopravno rabi sliku i prozu kako bi iznijela vlastita razmišljanja i dojmove, prepričala događaje i anegdote, rječju rekonstruirala vlastitu prošlost. Već sama činjenica da se autorica odbija opredijeliti za samo jedan vid umjetničkog izraza upućuje na slojevitost i kompleksnost same problematike kojom se bavi. Sami za sebe, i likovni i verbalni izraz pokazuju se nedostatnima budući da dopuštaju tek jednostran i stoga ograničen zahvat u temu koja se želi obraditi, no njihovom se amalgamacijom stvara prostor za višestruke i stoga obuhvatnije uvide. Autoričino poigravanje dvama modusima izražavanja kao da reflektira nastojanje pripovjedačice da odredi vlastitu poziciju koja se neprestano kreće između dvaju polova: engleski jezik/jidiš, Židovi/Kanadani, prošlost/sadašnjost, njezino englesko ime (simbol dolaska u novu zemlju i vjere u bolju budućnost)/njezina jidiš imena (imena očevih sestara kao spona s prošlošću).

Konačan odabir dvostruke autorske uloge (pisac/ilustrator) u tome se smislu može tumačiti kao simptom odabira diplomatske središnje pozicije unutar navedenih parova, odnosno pomirivanje suprotstavljenih instanci i njihovu inkorporaciju u vlastiti identitet. “Zalutala sam u sjećanju”, razmišlja djevojčica na ilustraciji koja krase jednu od prvih stranica knjige. Čin pisanja/crtanja u tom kontekstu predstavlja pokušaj snalaženja u labirintu prošlosti, ali i sredstvo definiranja vlastitog identiteta i životnog puta.

U kojoj je mjeri uopće moguće govoriti o traumama poput Holokausta? Pripadaju li one području neizrecivog ili ih je ipak moguće na adekvatan način verbalizirati? Postoji li doista, kao što u jednom trenutku nagada pripovjedačica, “tezauros o Holokaustu” u kojemu su sakupljeni općeprihvaćeni te od strane društva i autoriteta (samih preživjelih) beatificirani nazivi za široku paletu emocija, predmeta i doživljaja? Eisensteiničinu odluku da vlastitu prozu komplementira crtežima moguće je tumačiti kao argument u prilog tezi o neizrecivosti: ako iskustvo Holokausta nije moguće iskazati riječima, tada okretanje alternativnim modusima izražavanja predstavlja sasvim logičan i legitiman potez; crne rupe u jeziku popunjava se likovnim prikazima. Osim s (ne)izrecivošću, Eisenstein se susreće s dodatnim lingvističkim problemima koji najvećim djelom proizlaze iz činjenice da iskustvo o kojemu govori nije njezino vlastito. Budući da joj nije dano izravno svjedočiti strahotama nacističkog režima, preostaje joj tek promatranje njihovih posljedica. Nova i ne dokraja definirana pozicija u kojoj se nalazi generacija potomaka preživjelih, nužno iziskuje i sasvim nov vokabular. Svjesna golemog simboličnog tereta koji je već unaprijed upisan u bilo kakav diskurz o Holokaustu, Eisenstein nastoji izbjeći, kako ih sama naziva, “klišeje” te pronaći vlastiti autonomni izraz.

Iako se Eisensteiničino djelo uglavnom žanrovski određuje kao ilustrirane memoare, slikovne materijale koje sadrži nipošto nije moguće odrediti kao puke ilustracije. Različite vrste crteža (portreti, strip, crteži s legendom ili balončićima s tekstom) funkcioniraju kao vizualni komplement i komentar teksta te su u komunikacijskom i informativnom smislu od jednake važnosti kao i proza. Riječi i crteži, dakle, stoje u dinamičnom suodnosu, njihova se značenja međusobno prožimaju i pretapaju stvarajući u konačnici dodatni sloj značenja.

U SJENI RODITELJSKE TRAGEDIJE

Ilustracija na omotu knjige koju potpisuje sama autorica utjelovljuje jednu od glavnih ideja djela – značaj koji prošlost roditelja (metafora sjene prošlosti na slici biva realizirana) ima u formiranju njihova djeteta. Crno-bijeli crtež prikazuje djevojčicu ozbiljnog i smrknutog izraza lica (ni traga poslovično dječjoj naivnosti ili zaigranosti), čiji lik baca sjenu koja nije njezina vlastita, već pripada roditeljima. Neproživljeno iskustvo Holokausta otkriva se kao ključni faktor u stvaranju identiteta i trasiranju životnog puta pripovjedačice. Za nju ono predstavlja neku vrst neotkupljivog istočnog grijeha kojim je nepovratno obilježena već pri rođenju. Iako su roditelji ti koji su rođeni “pod nesklonom zvijezdom”, ona je ta koja trpi posljedice njihovog prokletstva te je “poput židovskog Sifiza” prisiljena snositi teret povijesti i pamćenja.

U pokušaju da osmisli vlastitu egzistenciju i pronade svoj glas, Eisenstein uzore traži s jedne strane u roditeljima i obitelji općenito, a s druge u literarnim i slikovnim prethodnicima pa tako memoari obiluju citatima – kako onim tekstualnim (uglavnom preuzetima iz seminalnih djela o holokaustu autora kao što su Primo Levi ili Elie Wiesel), tako i onim vizualnim (primjerice Van Gogh i Matisse). Spomenuti citati također funkcioniraju kao sredstvo dijalogiziranja s prošlošću (osobnom, obiteljskom, nacionalnom), bogatom i raznolikom literarnom tradicijom diskursa o Holokaustu (Wiesel, Levi, Schulz i dr.) te židovskom poviješću i kulturom općenito (*Biblija*).

Već spomenuta dvostrukost koja prožima sve aspekte memoara ne zaobilazi niti pripovjedačku instancu.

Dok proznim djelom memoara uglavnom dominira “odrasla” narativna instanca koja iz sadašnjeg trenutka progovara o onome što pripada prošlosti, crteži uglavnom prikazuju djevojčicu. U njoj, međutim, gotovo da i nema ničega što bismo mogli bezrezervno nazvati dječjim; naprotiv, njezino je lice uglavnom smrknuto, zabrinuto ili zamišljeno, dok popratni tekst ispisan u balončićima predstavlja izraz itekako odraslog i zrelog uma. Iako postupak portretiranja traumatičnih događaja kakav je Holokaust iz, uvjetno rečeno, “nevine” dječje perspektive nije literarni novitet (roman nobelovca Kertésza *Čovjek bez sudbine* kao jedan od glasovitijih primjera), ono što možemo nazvati novinom u slučaju Bernice Eisenstein jest činjenica da dijete-pripovjedač nije svjedok traume o kojoj progovara, već njezinog (i izravnog i neizravnog, trenutačnog i odgode-nog) djelovanja na traumatizirane.

NEPODNOŠLJIVI SJAJ HOLOKAUSTA

“Naslijedila sam nepodnošljiv sjaj djeteta onih koji su preživjeli Holokaust. Proklet i blagoslovljen. Crn, bijel i nadsjenjen.” Jedan od najintrigantnijih aspekata memoara Bernice Eisenstein jest nepristajanje pripovjedačice na jednoznačnost Holokausta. Uloga koju trauma roditelja ima za djecu preživjelih raznolika je, dok se njezin predznak (pozitivan ili negativan) mijenja u skladu s okolnostima. U tome smislu, značenje Holokausta usporidivo je sa značenjem fraze *af zimhes* (na jidišu: neka bude još mnogo ovakvih radosnih prigoda), koja se izgovara i u radosnim i u žalosnim prigodama: “Ta fraza i potvrđuje gubitak i iskazuje želju da se zajednica ponovo okupi u boljim vremenima”. Bezrezervno negativno određenje posljedica nacističkog režima dovodi se u pitanje u poglavlju koje nosi naslov *Da nije bilo Holokausta*. Roditelji pripovjedačice, kako doznajemo, upoznali su se u Auschwitzu. Neizrečeno pitanje koje kao da lebdi negdje između redaka jest bi li, da nije bilo Holokausta, do tog susreta uopće došlo? Više nego dijete preživjelih, pripovjedačica se otkriva kao dijete Holokausta u punom smislu riječi.

U poglavlju posvećenom prisjećanju na skupinu prijatelja njezinih roditelja (tzv. “Grupa”), iskustvo Holokausta pretvara se u predmet zavisti. Zajednička sjećanja na prošlost među pripadnicima Grupe stvaraju povezanost koja je jača od spona na relaciji roditelji-djeca. Promatrajući majku i oca u komunikaciji s prijateljima, pripovjedačica osjeća kako se ona sama po važnosti i privlačnosti ne može mjeriti s drugim preživjelim buduću da

Bernice Eisenstein, *Kad vam roditelji prežive Holokaust*, s engleskoga prevela Giga Gračan; Fraktura, Zagreb, 2010.

joj, kako zaključuje, nedostaje “onaj osobiti magnetizam” koji dolazi s iskustvom nacističkih progona.

Nedostatak istoga pretvara je u osamljenog i ogorčenog autsajdera. U pokušaju da i sama razvije ovaj nesvakidašnji oblik privlačnosti, naposljetku postaje “ovisnicom o Holokaustu”, čija se opsesija hrani svjedočenjima, filmovima, knjigama i fotografijama. U očajničkom nastojanju da uspostavi dijalog s prošlošću, pripovjedačica čak samu sebe obilježava (doslovce “markira”) ogrlicom načinjenom od markica košer hrane koji postaju simboličkim ekvivalentom Davidove zvijezde, tim više što židovska riječ košer gledana iskosa nalikuje engleskoj riječi “Jew”. Naposljetku, povjerala nam pripovjedačica, činjenica da su vam roditelji preživjeli Holokaust može funkcionirati i kao statusni simbol, kao “stvar” koja se može “krčmiti bez kraja i konca”, a koja vam u očima drugih pribavlja poseban sjaj: “Moji roditelji su bili u Auschwitzu. Čime ćeš pak to prešišati? Znala sam da taj tekst mogu ubaciti na bilo kojem mjestu, u bilo koje vrijeme – naprimjer, u pjeskarniku. Mogu li se igrati tvojom lopaticom i kanticom? Ne? Znaš, moji roditelji su bili u Auschwitzu... (...) Prijateljavanje sa mnom je povlastica, što se neizbježno imalo zaključiti nakon što bih u povjerenju priopćila da... ovdje molim umetnuti poznati refren”.

Sama autorica opisuje svoj literarni pothvat kao razgovor sa samom sobom, ali i sa sablastima vlastite prošlosti (roditeljima, članovima Grupe, tetkama i stričevima, bakom i djedom). No djelo je istovremeno i pokušaj mirenja s činjenicom da su sva ta nastojanja u konačnici osuđena na propast. Trauma njezinih roditelja nije i ne može postati njezinom osobnom traumom niti je njoj dano da je razriješi umjesto njih. Na svakoj je generaciji da sama za sebe pronade odgovarajući način prihvaćanja i mirenja s prošlošću, neovisno o tome kako je to činila (ili propustila učiniti) prethodna generacija. Posjet Muzeju Holokausta u Washingtonu opisan u pretposljednem poglavlju pomaže pripovjedačici osvijestiti spoznaju da će joj unatoč svim naporima i nastojanjima ostati nemoguće do kraja locirati i spoznati (a kamoli zaliječiti i nadomjestiti) patnju svojih roditelja: “(...) kako sam ikad smjela zamišljati da se praznina koju je Holokaust ostavio u njihovu životu može nadomjestiti, da moja potreba da shvatim može nekako nadoknaditi taj jad? Nikad neću moći doznati istinu o onom što su moji roditelji doživjeli. Ukupnost njihova gubitka izvan je moga dosega, a možda i izvan njihova”.

Naposljetku, željela bih istaknuti izniman trud koji je u pripremu i opremanje ove knjige uložila Giga Gračan, koja se, osim za izvrstan prijevod, pobrinula i za bogat i informativan *Dodatak* koji uključuje *Rječnik jidiša*, *Glosarij pojmova iz židovske kulture* te iscrpnu biografiju s isječcima intervjua s autoricom. **E**

Ana Pepelnik, *Puls narančastih svjetala na semaforima*

pjesma

Stvari su već imenovane.
Postavljene kao u poeziji
Adrienne Rich godine 1971.
U svojem malenom poretku znače neki svijet koji me ne isključuje.
Kao i tulipan ispod prozora.
Rastvorio se u trenutku kada sam zapazila kišu i sjetila se poslova koje unatoč svemu ne smijem odgoditi.
To dvoje ostavljalo me je mirnu.
Tulipan sa skupljenim listovima i neki poredak u stvarima oko mene.
Koji je ovdje već odavna.

uzlet

U sedam izjutra promatrala sam zrno kave. Smjestila sam ga uz papiriće na prozorsku policu. Svako zrno i svaki papirić moraju imati pogled na nebo. Pa neka i tako maleno. Ovako ili onako jednom će biti zdrobljeno.
Prašina se raspršuje brzinom sunčeve svjetlosti i nakuplja u kut oka. Možeš je odstraniti papirnatim rupčićem. U mojem slučaju ondje je ostao miris kave. I potom izmiješan s mentolom naposljetku završio u džepu. Malo zgužvan dobro mi je došao. Za kraj jeftinog filma sa sretnim svršetkom.
Netko je usput donio zelene mandarine i bile su slatke. Budući da to znam jednu gulim u ime kroćenja u šumu pripovijedanja jer na pogled na nekolicinu trulih obžeženih trupaca gundam: ako su lupine voća (u ovom slučaju slatke zelene mandarine) iluzije – mandarina je gotovo istinsko iskustvo. I mandarina je jednom bila zrno. Kada bih je ostavila na prozoru imala bi sve izgleda da postane narančasta. Povezuje nas želja za svjetlošću. I brzinom. Nešto je se lovi u staklu prozora i prosvjetljuje

nas. Mala svjetleća tijela koja sjedamo na prozorskoj polici. Sva tako malena zelena i nepomična pod letjelicom koja se pokreće.

ispod stepenica

Prstom zabadam u spajalicu za papir. Rastavljam je do tanke žičice i nastaje ruža. Za spajanje slike. Za ljeto kada na opranim prozorima neće biti više malih crteža od prašine. Zaboravila sam razgovarati s vjetrom i natočila sam vino u čistu čašu. Staklo je od ruža i na dnu je kamen. Miriši po cvijeću iz Pariza i jučerašnjoj večeri kada se grad zatvarao uz stepenice. Po njima se spuštao redovnik. Podsjećalo je na klizanje i spremni smo bili zaboraviti na grijeh. Golubu sam dala salamu jer kod sebe nisam imala mrvica. Tek kada se sve smirilo prošli smo kroz vodu povezani sićušnom spajalicom.

cedevita

Iako su ptice sumnjivo tihe može se s lakoćom ustati rano. Pregledati učinjeno i prebrojati vrećice za sendviče. Izjutra je fino razgovarati o pjesnicima. Kako oni sanjaju. Kada o tome pišu. Kada misle ozbiljno i koliko biljaka mogu nabrojati poimence. I ozbiljno pitanje – je li Timothy Liu uzgajao lončanice. Pitanje je važno iako ne zvuči. Zašto su dobri pjesnici obično pederi. Jer dobro pišu. Volim cedevitu. Prije negoli je popijem uvijek pričekam da zašumi.

puls narančastih svjetala na semaforima

Zaboravi na sudbinu i radije napusti sobe da budeš sama. Zapamti prizore svih noći kada dođeš do ograde na kojoj se spajaju ceste naših naselja. Jer ti jedne večeri jednostavno nitko više neće skuhati večeru i nitko neće znati gdje si živjela kao djevojčica. Zapamti semafore s narančastim svjetlima

koja pulsiraju. Kao što noćas pulsira grad. Kada ljudi ravnomjerno dišu u sobama svojih kula na vrtovima grada. Sve spava. Spavaju golubovi i spavaju ulične svjetiljke. Ostavljam stolove za kojima sjedimo i pijemo kavu i prepuni smo ideja. Svakog se dana rađaju nove i nema im kraja. Pomislim na obećanje koje ću ispuniti za tebe. Kada si rekla da napišem taj osjećaj pod semaforima noću kada si na cesti posve sam i odnekuda se prikrađe neki miris. Tako poznat koji u zbilji nije ničiji ali se sjećaš. Tada ću te pozvati i te noći neću napuštati ništa i nikoga. Sjećanje ću uhvatiti za ruku i odvesti ga do stola i posjesti na stolicu među nas. I nekako pokušati utvrditi zašto nijedno sjećanje nije starije od mene. Iako mislim da nekolicina boli jest i da zato jer bole vrijeđe trostruko. To znači da je svaka prilično starija od nas. Neću više polagati karte na stol kada ih polažu svi drugi. Jer tada je nebo zasićeno. To ću učiniti na rodendan. Kada je prostora napretek. Još najviše na nebu jer sudbina sjedi na narančastom oblaku. Klati nogama i zvižduče. U svojoj dokolici uvijek se čini kako posla ima napretek. Tako zaposlena da se pozvižduče na mene. Neću zaboraviti prizor narančastih svjetala koja pulsiraju i one večeri (ne sjećam se je li bila noć) kada sam napustila grad da bih bila sama da bih bila bliže nebu. Kada sam se zaletjela u taj miris i sjećanje i sva se živčana okrenula gore prema oblacima i sudbini koja je upravo u tom trenutku gledala uokolo. Potom je primijetila da je promatram. Za tren se nakreveljila i već je više nije bilo. Na oblaku je ostao samo listić koji je lelujavao vjetar i na njemu je pisalo *Na zahodu sam. Dolazim odmah!* utorak, 14. studenog 2006.

soneti

za Joshuu Beckmana

I. Nezavršeni snovi. I sporo jutro. Ručnici se vrte. Vjetrokaz je šaren. Nezavršeno jutro.

I spori snovi. Smetlari prazne kante za staklo. To je jutarnji vjetrokaz. Posve neprimjeren za nezavršene snove. Magla. Ostaci kiše na paucima i krizantemama. Blizu početka studenog. Prvi miris zime. Spori smetlari. Šarena kiša i nezavršene ruže. Neprimjereni studeni. Uvijek počinje smetlarima i prozračenim kabanicama. Blizu početka. Prvi miris studenog po prozračenoj kiši. Nezavršeni snovi.

III.

Čamci su daleko. Kiša je padala tako dugo da su otplavljeni. Sada gulimo kesten. Pregorjele ljuskice su maleni čamci. Kada se namače čuje se pucketanje u onima koje su presušene. Čamci su daleko. Što misliš koliko se ljudi još grije na drva u gradu? Ne mnogo. Ja se samo još pomičem. I gulim kesten. Od jedne postaje do druge. Ponekad kažem više nego u jednom danu. Drva isijavaju dovoljno topline. Ponekad osluškujem pucketanje u cijevima sve dok ne zaspim. Ponekad su ljudi na kiši. Tako dugo dok ne počnu plakati.

en verité

u zbilji uvijek dodem do toga da napišem ili kažem u zbilji. Zaista je nešto slično ali mislim da nije dovoljno. Da nije tako stvarno zaista. U zbilji mislim da bi bilo zaista manje stvarno nego u zbilji. Zaista glupa pjesma u zbilji nije nimalo tako strašna kao napisati pjesmu bez zareza.

entre nous

Ponajprije napiši među nama. Niti ne znam je li povjerljivo. Ili rečeno. Najvjerojatnije je riječ o izgovoru

i svjetlucanju slova među nama. Neka to bude među nama rečeno strogo povjerljivo. Zatim zapiši bez svjedoka. Učinimo sve to bez svjedoka. Sada se lijepo rečeno svjetlucamo i neka to ostane među nama.

en détail

Po sitno te se dotičem i mislim na velike riječi kojih imaš uvijek toliko i sve u malom prstu. Točno toliko ti se divim. Cijeli taj tvoj svijet u malom. Pomisliš li kada na mene. Po sitno. O svemu ovome ti govorim iscrpno. Svoj svijet u malom opisujem uistinu po sitno. Točno toliko kažem koliko sadrži

Sa slovenskoga prevela Ksenija Premur.

ANA PEPELNIK rođena je 1979. godine. Živi u Ljubljani, gdje je studirala komparativnu književnost. Radi na Radiju Študent i često sudjeluje u pjesničko-glazbenim performansima. Objavila je dvije knjige pjesama, Ena od variant kako ravnati s skrivnostjo i Utrip oranžnih luči na semaforjih. Prevodi s engleskog jezika, uglavnom suvremenu američku liriku.

Ljiljana Filipović, *Pognuti pogled*

O IZRAVNOSTI UŽASA I NEIZRAVNOSTI UTJEHE, O POGLEDU KOJI UPROPAŠTAVA I POGLEDU KOJI SPAŠAVA, IZ PERA KNJIŽEVNICE I FILOZOFKINJE LJILJANE FILIPOVIĆ.

Postoje neki sni koje nikad ne zaboravljate. A u međuvremenu su vam se otele sjećanju i vlastite čežnje i tuge. Ti sni su uspješni izmaknuti svim analizama. Znanosti. Sanjali ste prijatelja. Zazidanog. U obične crvene cigle. Nikad mu to niste željeli ispričati. Bojali ste se da bi ga vašim snom mogli povrijediti. Da bi mogao biti proročki ako ga izreknete. Izaći iz dramaturgije sna i zgrabiti ga u životu. Niste željeli pristati na taj scenarij. Niste ga vi pisali, uvjeravate se. Prkosite svim teorijama o sanjanim željama. Odbijate biti scenarist takvog sna. Čak i ako je vlastiti, nemate vi za to dovoljno mašte, tješite sami sebe u trećem tisućljeću. Zazorno vam je pitati tko je scenarist. Osjećate se poput amaterskog izlječitelja koji vidi skriveno iza veselog osmijeha, otvorenog pogleda, radosti, nadolazeći krah tijela ali se plaši da bi ga mogao isprovocirati. Dozvati ako se osvrne na njegovo domahivanje. Nada se da će stati sam od sebe. Da je krivo protumačio znake. Koji i nisu bili vidljivi. A i one vidljive. Dogada se. Ponekad bol nije metastaza, samo tek neki malo prignječeni živac, a grč u prsima tek je od lošeg držanja. Kašlje se i bezazleno. To se događa. Često. I obrnuto. Slutnje o konačnim rastancima se ispunjavaju. Smrt koja vas je gledala iz tuđeg pogleda, poslije kao da vam je predbacivala da ste je vidjeli. A niste je pozdravili. Da ste to učinili, možda bi došla poslije. Morala bi doći, istina je, kad tad, ali ne možda tada. Smješka se. Čak vam se čini, sa žaljenjem.

Kad uđete u prostoriju, pa i kad se ne osvrnete uokolo, znate otkuda dopire pogled, tko vas je zamijetio iako nije ni podigao glavu, koga vi niste htjeli primijetiti iako vas je pogledom milovao. I pognute glave znate jeste li dobro došli. Nema tako preciznog lasera. Dosiže vas, a ne treba se ni truditi da vas označi kao cilj. Pogled možete zaniijekati, reći da ništa niste uočili, ali već se smjestio u vama, našao neko skrovito mjesto, kao da se odmara, a onda se, sada znate, probudio u nekom vašem snu. Možete i svoj poreći, pogled, da nije bio namjeran, da ste samo bili zamišljeni, ali njegov trag prije no što je odošao, ostaje upisan u vama. Nikad se ne može izbrisati. Moguće su zabune. Zaboravi. Mogući su palimpsesti.

Godinama ste gledali kako život neumoljivo zazidava sanjanog prijatelja. Kako i on sam pažljivo slaže cigle, kao da se svakoj posebno zavjetovao da bi što čvršće stajale. Oko stopala, nogu, trupa, još su mu samo ruke slobodne da dovrši posao, lice kojim vam se smješka kao i usnu. I djeca su mu se počela zazidavati. Mislili su da to tako treba. Da mu tako pomažu. Ta otac im je. Propasti s njim, njihova je ljubav. Taj dio nije bio odigran u vašem snu. Tijelo vas je boljelo i groznica tresla ali ništa niste mogli učiniti. Iako ste si predbacivali. Skidali poneku. Ciglu. Pokušali mu govoriti kako da se spasi, a da vas nije razumio. Zabranili ste si jecanje. Pokušali ste napisati drugi scenarij. Ispraviti odsanjano. Smišljali vlastita hodočašća. Vlastite molitve. Preispitivali svaki kutak svoga srca. Jesu li svi osvjetljeni? Ne skrivaju li u svjetlu mrak o kojem ništa ne znate. O kojem se možda pravite da ništa ne znate. Ako ste ipak scenarist možda vi, kako ste mogli ignorirati trenutak tuđeg pogleda koji vas je pozdravio, metamorfozirao u pognuta leđa, brzo se spustio do vrha cipela? Napisao poslije scenarij. Vašeg sna. Da ste ga odmah izrekli i ismijali, jeste li mogli tada promijeniti završetak? Umjesto da godinama gledate kao se ispisuju u stvarnosti, stvara scenu stalno gradeći i uvijek nanovo rušeći scenografiju, oduzimajući svaku nadu, gaseći svako svjetlo, s neobičnim talentom za nevjerovatno vješt *casting* jednog životnog užasa. Ali što ste mogli reći? *Sanjao sam te zazidanog. Znaš kao u onim povijesnim horrorima o kojima smo učili u školi. Sječaš se, kad smo se zafrkavali da nam ne bi bilo zlo. To mi je valjda od te silne opsjednutosti historijom. Bio si sav u ciglama. Ne boj se, smješkao si se. Nisi se bojao. Nemoj se ni sada, to meni san nešto poručuje, al ne kužim kaj.*

Kako se takvo što može ikada nekom izreći? Niste profesionalac. Pokušavate se opravdati sebi. Liječnici to znaju, pa i neki skupi izlječitelji. Pogledaju vas izravno u oči i kažu: *Ostalo vam je još šest mjeseci. Sve više od toga je poklon.* Ne brine ih što vam je pogled potonuo, otkotrljao se u želudac, spustio vam koljena. Ako su nerasporeženi, znaju i podviknuti. Prestrašeni pogledi prolaze pored njih kao na tvorničkoj traci. Uskraćuju svoje. Da bi izdržali tu tvornicu jada, opravdavate ih. Ali što oni znaju o kabali? O brojevima kojima se odmijera život? Možda su zbog toga i ljutiti, scenarije ne ispisuju medicinski fakultet. Tu je tek da pripomogne u pokojem dijalogu.

Na kraju ste se u svojoj bespomoćnosti osjećali jednako zazidani. Poslije više niste vjerovali ni kada bi san prikazivao vaše prijatelje kao sretne. Plašili ste se da vas to on samo tješi. Da je san utjehe. I da je već i to predviđanje neke kobi s kojom ćete se teško nositi. Da, postoje i oni koji misle da ništa ne znaju

o takvim scenarijima. Pojma nemaju o čemu vi to. Cijeli dijelovi knjižnica su im suvišni. Znaju nešto o drveću. Spavaju, objašnjavaju vam, ko klade. A vi im se ni ne usudujete zavidjeti unatoč zazidanom prijatelju. Jer sjećate se i nekih, scenarija, koji su bili baš lijepi i ublažavali zbilju. Drugačije su dopisivali stvarnost. Tješite se kad vas san pritisne zloslutnom tjeskobom.

- Slutnja? - zadirkuju vas. - Da, možda će se ispuniti. Izvjesno je da će sanjani umrijeti. Ali jednom. Jednom! Ubraja li se sumnja, koja prethodni nečem što će se dogoditi za koju deceniju, u pouzdanu informaciju?

Šutite. Ta mirno ste spavali kad su zbrisani gradovi s mapa, kad su vam najdraži zauvijek odlazili, kao da su htjeli da vas ne probude. Kada vas je poslije danima proganjalo jeste li možda previše zagrabili sreće. Uzeli je nekome? Jeste li je možda trebali podijeliti s nekim, udijeliti je nekom, ali eto pravili ste se da nikog ne vidite oko sebe. Pognuli ste pogled. Ne samo iz smjernosti. Slučajno? Namjerno? Samopredbacivanje nije od pomoći.

U knjizi prikupljenih zapisa iz institucije za duševno osjetljive *Iskrišta u tmini* Slavka Mihalića jedan *pacijent* kaže:

- Molim vas ne primjećujte me.

Čak i ako vas sjećanje vara, njegovu ste izjavu zapamtili baš kao da je tako izrečena. Zbog tog cijenjenja neprimjećivanja. U nekim kulturama vas pogledom ne krađu. Ne smatraju vas izloškom koji se procijenjuje. Ni sami se ne ponašaju kao izlošci. Okrenuti su sebi. Gledaju u sebe. Tamo su tuge i radosti posebno pohranjene. Zapadna civilizacija rijetko pogne pogled želeći zaštititi nekoga. Vješta je u laganju vrijeđajući izravnim pogledom. Tek ga zaklanja naočalama da bi se lakše sakrilo namisao. Tisuće skupih dizajnera rade na tome. Opravdavaju svoje postojanje suncem i vjetrom. Iskren pogled se poigrava vlastitom rijetkošću. Bore od smijeha i brige za drugoga grijeh su suosjećanja. Hladan pogled je *cool*. Voštano lice sugerira imovno stanje i želju za tupošću osjećaja. Tek sad počinjete shvaćati odgovor na Crvenkapičino pitanje: *Zašto su ti tako velike oči?* Bilo vam je godinama nejasno kakve veze ta bajka ima s vama? Zašto bi vas neki vuk progutao? Vidjeli ste ga samo u slikovnici. I poslije jednom u zološkom vrtu. Još uvijek se više plašite psa. Njegova gospodara, zapravo. Čak i kad ima pudlicu. Neke poglede nikad ne zaboravljate. Hladan pogled roditelja. Poslije ljubavnika. Prijatelja. Vježbate sjećanje da nikad nećete upotrijebiti taj pogled. A ipak, otme vam se. I nikakvo vam žaljenje ne pomaže.

Postoje neki važni dani pred kojima se obori pogled. U kojima stvarnost dokazuje da je zbiljska i da vas može dohvatiti. Preko vama važnih i dragih. Kad se nagovarate da dišete. Da samo dišete. Kad vas knjiga promjena nagovara da dišete. A već ste bili uvjereni da ste se konačno riješili tog osjećaja. Da ne možete dalje. Dalje ovako. Govorite sebi. *Ovako*. Onako drukčije biste mogli. Ali nekako se ne možete sjetiti toga - onako. Ne želite ni da vam drugi kažu za to onako. Bili ste sigurni da ste se uvjerali ste to prerasli. Da vas to više ne boli, ne muči, ne čitate više ni tu literaturu. Borite se za sretne završetke. Radost. Život. Dolazi vam dijete prijatelja, neki vaš učenik, ni ono ne diše. A bojali ste ga se, to dijete, upravo zbog toga imati, da vam jednog dana neće baš to reći. Da ne zna disati. Njegovi roditelji znaju kako se to radi. Plaši im se priznati. Misli da ne bi razumjeli. Ono koji dišu, objašnjava baš vama, ne shvaćaju one koji ne dišu. Može vama. Pazili ste da o tome ne govorite. Da ne gnjavite bližnje problemom disanja. Da vas ne bi poslali otorinolaringologu. I taj je sad *mali* pred vama. Uhvatio je neki vaš pogled. Niste ga valjda dovoljno brzo sakrili. Tko bi znao. Umorni ste i za njega i za sebe. Ipak znate te rečenice ohrabrenja napamet. Govorite mu neka samo diše, polako hoda, preći će tako i planine i države.

Taj, ma, te dane, svejedno vam je što svi imaju potrebu da pišu lažne biografije, da nisu oni bili upleteni u događaje u kojima nisu htjeli da drugi dišu. Nije im ni bilo važno dal' će uopće disati. Kad ne znaju što bi pisali, pljunu na oca, majku, bivšeg ljubavnika. Izdaju prijatelje. Tu ima sigurno nešto za znatiželjne čitatelje, koji žele čitati da ima gorih od njih. Dan je to kad ste se pravili da se ne sjećate, da niste čitali, da niste čuli. Da ne bi svojim sjećanjem posramili tuđe nesjećanje. Govore vam: *U raspravi pređeš iznenada na stranu čovjeka kojeg trebaš napasti.* A vi njima: *Zvijezde, i kad nam prijete, lijepo su.* Utjeha dolazi od usputnog prolaznika: *Dovoljno je pročitati jednu t-shirticu. Danas i ne treba knjiga. Neki veliki scenarij. Ni pogled.*

A ipak jedan vas je održao na životu. Pogled. Godine su njemu, tren. Zbrisao je samoće, zabrinutosti. Znao je kako zvesti hrabrost. Pognuti scenarist. ■

PROZAK / NAVRH JEZIKA Godišnji natječaj ALGORITMA i ZAREZA za najbolji neobjavljeni prozni i pjesnički rukopis autora do 35 godina starosti

Žene, Marijo Glavaš

I.

Muškarci noći provode budni
Svoju djecu su rodili prstima
U tami kao kronicu prebiru atome mraka
traže
ći njihova malena usnula tijela
Godinama kasnije svadaju se s
televizorom i
bacaju bežični telefon o pločice kuhinje
da
pokažu da su još uvijek muškarci
Veliki i lijepi muškarci
Glas im je dublji od ti
šine a kad šute tišina drhti
Boje se samoće i zaborava zato
u masi luče ljubav i pjevajući mašu šalov
ima
Da ih se čuje
Da ih se vidi
I ne drže ništa vrijedno u džepovima
Dobri muškarci
Ruke su im uvijek slobodno
dno bijele onako dugačke u zraku ček
aju da te pronađu i
zagrle udare ubiju

II.

Muškarci okom mogu vidjeti najsitnije
stvari
Drugima ne vjeruju
Kad im se valovi razbiju o prsi oni se
smiju
i zadovoljno tresu kapljice iz kose
Zaustavljeni u zraku
muškarci su fotografija na kojoj ni optica ni

muškarac nemaju namjeru pasti
Toplinu skladište u zjenice
Negdje na pola puta između vode
i tla
muškarci nestaju
do koljena uronjeni u horizont kao b
rojevi oko nule
Kao negativ s dvadeset i četiri uzastopna
prizora
koja će spojena
na sekundu oživjeti tucet grčkih bogova

III.

Danju muškarci viju gnijezda
Sol nije dobra za tlak a voda s kru
mpirima je prokuhala
Na ekranu su neki drugi
uvijek isti
Vole se grupirati visoko pod
izati ruke i zbrajati da vide kojih ima više
Pravi muškarci nose teret spuštenih ruku
s ekrana
Noć im pruža izbor ali ne mogu zaspati
Kad se upali mala crvena žarulja kao
signal da je nastupila jeftina struja muš
karci povade sve kablove iz utičnica i
legnu u krevet sa širom otvorenim očima

IV.

U glavama nose kose
citate pročitanih knjiga i majku
Visoki kao jablanovi iz pjesama
mrtvoga muškarca što nas je sve
nadživio
odabiru si jedno od lica iz svemira

Muškarci lice nose kao olovnu masku za
krabuljni ples
I tonu
nestaju u vodi kao venecija
skriveni iza edipovskog karnevala
S maramom stegnutom preko očiju
muškarci plaču svoje djetinjstvo

V.

Muškarci nemaju sudbine na dlanovima
Dani su im jednake dužine kao rad
no vrijeme kvartovskih trgovina
Muškarci nedjeljom žive skraćeno
Kad je zidić moker tada moraju
stajati
Kao da im je netko nešto obećao oni
stoje i čekaju
I onda sutra ispočetka
Bez muškaraca gradovi ne bi imali vrata
djeca prolaze kroz prozore
Bez muškaraca zidovi bi bili prazni

VI.

U sitnim noćnim satima zanemaruju sv
jetla i znakove
Povlače recipročne poteze-
što noć sporije prolazi oni više piju
brže
voze
Ljeto desetkuje muškarce
uzima uzorke pravi zimnicu
Pijani muškarci sparnu ljetnu zoru
pozdrav
ljaju u zgužvanom limu omotani oko
stabla kao leptir

(mašna za pir)
sa sva četiri upaljena žmigavca

VII.

Povučeni u sebe kao crta preko
praznog papira
Muškarci šutke zbrajaju gelere
Novcem mogu kupiti slike
one stare one iz glave nitko neće da
im uzme
Teško ih je objesiti
o zid
te slike
te muškarce
čavao se krivi od te
žine
Teški su ti muškarci
Samo zamisli
kad im ponestane gelera onda
požale što ih nema više
Kad prebroje sve gelere muškarci ustaju
i s konopcem oko vrata popnu se
na stolicu
kao da će zamijeniti žarulju

MARIJO GLAVAŠ rođen je u Splitu, živi i studira (elektronika, 4. godina), radi kao turistički vodič po Hrvatskoj i Europi, svira gitaru u rock sastavu "veliko Č", piše prozu i poeziju, uzgaja brkove.

Bijeli prag, Nataša Nježić

Voštana jabuka

Iz kolača krošnjeg
izvučem dva mementa
za dvocijevku olujnog paparazza.

Ona koja pohodi hramove
nijemih slavuja,
odavna im neguje grobove.

A sipi kao da ne pada vosak
nego praznina vakuuma
u kojem je blagoslovljena
potreba čovjeka za transcendencijom
tuđeg tijela.
Otuda zameće jabuka ljubav.

Cordoba u retrovizoru

Zaboravimo li na tkalačko umijeće jeseni
podsjeti me da nazovem tvoje stanište
Cordobom.
Naša runa griju jasnije
od centralnih osoba iz biografije.
Sedimentacija metafore pokazuje
povišenu razinu bliskosti
i aritmija jednačenja po mjestu izbe
nagnati će da popijemo
još po jednu putnu kajdanku
u koji stanu samo kalež na ruhu
i ruho ispod kaleža.
Koji siplje danas tekućinu?

A koji na sjedištu inficira retrovizor,
žedan i zajednički nazivnik?

Bijeli prag

Beli je način
na koji voli svoje sestre
i taktove bespravno umetnutih cigli
na kućistima rovova.

Zato u dalekim selima
Alzheimer pohara ovce, šljive i tarabe.
A sve to mrtvo gleda u oko sunca
i tvrdi da nema znanja
koje napisano može biti vrednije
od kostiju u koje se sažima voda.
Opere krv godova
i pretvori se u ano domini
sjemena koji će reproducirati
panegirike crnog naraštaja
koji mi pruža saznanje
o univerzalnoj geografskoj litici
zvanoj bijeli prag.

Upucane ptice

Pred submisivnim grivama
peruanskih djevojčica,
kultura se vraća
kao pijavica u kolijevku.

Dovoljno žege za sve,
a premalo za jezike
koji ne neguju latinski u podrijetlu.

Na tv- ekranu žena koja se porada za
dolare,
a od njih kupuje revolvere
kojima uči biološku djecu pucati na ptice.

Bez alarma

Na avetima granica,
baršunastom nepcu,
zašuškam joj noge dlanovima.

Zagolicam jušnim poljupcima čelo,
pijano na njedru
zabetonira višak popluna.

Medna mahovina ranjene vjeverice
nalaže;
kušati bez provjeravanja alarma.

Sječa vinograda

Lipicanerska kopita
u otrčalim djetelinama
navještaju sječju vinograda.

Gromovi će ih mimohoditi,
prizivam municijom tastature,

bez predumišljaja kletve.

Kao one crvene rijeke,
Save, Une, Dunavi,
sustižu nas šampioni
što ritaju njihov žlijeb.

Ugrizem se za škatulu grive
da leđa ne bi postala neprijateljski izrast
stražarnice.

NATAŠA NJEŽIĆ rođena je 30. 4. 1980. u Banjaluci. Završila je Filozofski fakultet u Zagrebu, smjer komparativna književnost i filozofija. Dosada je objavila pjesme u časopisima *Riječi* i *Poezija* te zborniku *Mlada sisačka poezija*. Živi u Sisku.

noga filologa

EH, QUAM DECEPTA FUI

“BOŽJE MI SMRTI, GOSPODO, DANAS MI JE BILO UGLAČATI STARI MOJ LATINSKI, KOJI JE DUGO LEŽAO I RĀO.” KRALJICA JE BILA ZADOVOLJNA, I MOGLA JE BITI. NA LATINSKI GOVOR POLJSKOGA POSLANIKA DALA JE VLASTITI, IMPROVIZIRAN, KRATAK, ALI VRLO LJUTIT LATINSKI ODGOVOR. TA JE ČINJENICA – DA JE KRALJICA POSLANIKU VRATILA ISTOM MJEROM NA ISTOM JEZIKU – IZAZVALA SENZACIJU. KRALJICA JE JOŠ JEDNOM DOKAZALA SNAGU, ZAGOSPODARILA DRAMATIČNOM SITUACIJOM, POTVRDILA SVOJU JEZIČNU (A PREMA TOME, ZA LJUDE RENESANSE, I UMNU) NADMOĆ

NEVEN JOVANOVIĆ

Dvadeset i petog srpnja 1597, u Greenwichu, pred kraljicu Elizabetu I. stupio je Pawel Dzialyński, posebni poslanik poljskoga (i švedskog) kralja Sigismunda III. Vase. Najavljen kao “plemić iznimna ukusa, duha, rječitosti, govora i osobnosti”, u dugoj halji od crne svile, ukrašenoj krasnim draguljima i dugmadi, Dzialyński je primljen “javno, u Dvorani Prisutnosti, pred mnoštvom velikaša i plemenitih dvorjana, uz velike počasti.” Poljubivši kraljičine ruke, poslanik se povukao oko deset metara unatrag – i počeo držati latinski govor.

JEZIČNA NADMOĆ Po onome što znamo, govor je bio kićen, ali vrlo odrješit. Kralj Sigismund, govoreći na usta Dzialyńskoga (takva je konvencija renesansne diplomacije), podsjetio je Elizabetu na staro prijateljstvo dviju nacija; no, dok je Poljska engleske trgovce i podanike uvijek primala prijateljski, Engleska je nedavno dozvolila pljačkanje poljskih trgovaca – Englezi su, naime, bili presreli i zadržali brodove koji su iz Gdanjska plovili u Španjolsku, i otud poslanik u Greenwichu – ne dajući nikakvu odštetu, mimo prirodnih i međunarodnih zakona; zbog vlastite svade sa Španjolskom, Elizabeta je nepravedno omela poljsku trgovinu, dok Poljska sad prema Kući austrijskoj ima obaveze zbog krvne srodnosti vladara, itd. itd. Govor je završio upozorenjem da će, ne nade li Elizabeta lijeka učinjenoj nepravdi, to učiniti kralj Poljske.

Dvor je ostao šokiran; odrješitost se opasno približila bahatosti. No prije nego što je lord kancelar, Sir Thomas Eggerton, dospio reagirati, ustala je sama Elizabeta. Na latinski govor poljskoga poslanika dala je vlastiti, improviziran, kratak, ali vrlo ljutit latinski odgovor. I ta je činjenica – da je kraljica poslaniku vratila istom mjerom na istom jeziku – smjesta izazvala senzaciju. Svi koji su za to čuli bili su oduševljeni; u nedostatku CNN-a i interneta, govor je širen u prijepisima i tiskom, na latinskom, engleskom, čak i talijanskom. Kraljičin je potez bio odličan PR – ponovo je pokazala snagu, zagospodarila dramatičnom situacijom, potvrdila svoju jezičnu (i prema tome, za ljude renesanse, i umnu) nadmoć.

MIRROR SANE, MIRROR Mene je, naravno, kao latinista, odmah živo zainteresiralo kako je taj govor izgledao. Podijelit ću ga ovdje s vama – ne cijelog na latinskom, nego u prijevodu – i ne mogu odoljeti da ne citiram barem malo latinskoga.

Eh, quam decepta fui; expectavi legationem, tu vero querelam mihi adduxisti. Per literas accepi te esse legatum, inveni vero heraldum; nunquam in vita mea audivi talem orationem; mirror sane, mirror tantam et tam insolentem in publico audaciam, neque possum credere si Rex tuus adesset quod ipse talia verba protulisset; qui vero tale aliquid tibi fortasse in mandatis commisit (quod quidem valde dubito) eo tribuendum quod cum Rex sit juvenis, et non tam jure sanguinis, quam jure electionis, et noviter electus, non tam perfecte intelligat rationem tractandi istiusmodi

negotia cum aliis principibus, quam vel majores illius nobiscum observarunt, vel fortasse observabunt alii qui posthac ejus locum tenebunt.

IDI S MIROM I BUDI NA MIRU “Eh, kako sam se prevarila; očekivala sam izašlanstvo, a ti si mi donio prigovaranje. Iz pisma sam doznala da si poslanik, a našla sam glasnika; nikad u životu nisam čula takav govor; čudim se, jako se čudim takvoj drskosti u javnosti, tako bezočnoj, i ne mogu vjerovati, da je tvoj Kralj ovdje, da bi on sam govorio tako; on ti je možda nešto takva naložio (u što mi je teško vjerovati), tome je razlog što je Kralj mlad, i nije na tom položaju po krvnome pravu, nego po izbornosti, i izabran je nedavno, pa ne razumije potpuno kako se vode takvi poslovi s drugim vladarima, čega su se i njegovi preci pridržavali saobraćajući s nama, a možda će se pridržavati i drugi koji kasnije dođu na njegovo mjesto.

Što se tebe tiče, čini mi se da si mnogo knjiga pročitao, ali se nisi dotakao vladarskih knjiga, i nemaš pojma kakvi su običaji među kraljevima. A kad već tako često spominješ prirodno i međunarodno pravo, znaj da je pravilo prirodnoga i međunarodnoga prava da, kad izbije rat među kraljevima, jedan smije presretati ratnu potporu drugoga, ma otkud dolazila, i spriječiti da mu se njezinim korištenjem nanese šteta; tako stoji, dragi moj, u prirodnome i međunarodnome pravu.

A što spominješ novo srodstvo s Kućom austrijskom, koje bi, po tvom mišljenju, moralo biti tako bitno, nemoj zaboraviti da u istoj kući ima onih koji su tvome Kralju htjeli oteti vladavinu nad Poljskom.

O ostalome, što nije za ovo mjesto i ovu priliku, budući da ima više pitanja koja treba napose razmotriti, očekuj obavijest mojih savjetnika kojima ću tu stvar povjeriti. A dotad idi s mirom i budi na miru.”

TOČKU PO TOČKU Dobivši ovakvu retoričku pljusku, nesretni se poslanik Dzialyński – koji je prethodno, o istome poslu i u istom stilu, već bio upozorio i nizozemske *Staten-Generaal* u Haagu da je pokornost kraljevima vrlina, i da bi im bolje bilo ratovati s Turcima nego sa Španjolcima – našao na protokolarnom ledu. Londonski su trgovci s “istočnim zemljama” dobili upute da ga izbjegavaju, izostale su uobičajene posjete i pokloni. Četveročlana Elizabetina komisija za dva je dana priredila odgovor, uručila ga – Dzialyński, kojeg su najprije, po Elizabetinim uputama, ostavili da stoji, pokušao se ispričati tvrdeći da su drugi sastavili govor, a on ga je samo iznio – te je poslanik petnaestoga kolovoza otputovao kući. Čini se da je ostatak života u Poljskoj proveo držeći se podalje od diplomacije.

Elizabeta je, pak, bila zadovoljna, i mogla je biti (pričica nije potpuna bez njezine napomene dvorjanima: “Božje mi smrti, gospodo, danas mi je bilo uglučati stari moj latinski, koji je dugo ležao i rđao;” 1597. imala je šezdeset godina, kraljevala je već preko četiri desetljeća). Njezino se intenzivno klasično obrazovanje – po odluci kralja Henrika, učitelj je

kraljevske djece bio Roger Ascham, s Cambridgea, a Elizabeta je bila njegova najbolja učenica – isplatilo. Ne samo da se, odgovarajući *impromptu* na napamet naučeno, i improvizirajući odgovor koji je istovremeno odlučan, logičan, i sveobuhvatan (pogledajte još jednom kako točku po točku odgovara na primjedbe Dzialyńskoga), pokazala superiornom u diplomatskom jeziku (veleposlanički latinski bio joj je inače, svjedoče povjesničari diplomacije, “češće smiješan nego impresivan”); Elizabeta se, kao žena, pokazala superiornom u inherentno *muškrom* mediju postklasičnog latiniteta. ■

– nastavak sa stranice 2

će se prigodom okupiti devedesetak uglednih međunarodnih i hrvatskih znanstvenika s područja jezične znanosti, didaktike, prevoditeljstva i znanosti o književnosti. Plenarna izlaganja na skupu održat će sljedeći svjetski poznati znanstvenici: Jacques Cortès (Université de Rouen, Université de Franche Comté à Besançon), Raymond Renard (Université de Mons-Hainaut), Olivier Soutet (Université de Paris IV – Sorbonne), Julio Murillo Puyal (Universidad Autonoma de Barcelona), Francis Yaiche (Université de Paris IV – Sorbonne), Nenad Ivić (Sveučilište u Zagrebu) i Dražen Varga (Sveučilište u Zagrebu).

književnost Filozofskog fakulteta u Zagrebu i traje 26. i 27. studenog. Glavna tema ovog znanstvenog skupa, uz stalnu temu "Zagorka – život, djelo, nasljeđe", je *Feminizam, antifeminizam i kriza*. Ovaj znanstveni skup koji predstavlja središnje mjesto Dana, posvećen je raspravi o ženskom autorstvu, odnosno o percipiranju, vrednovanju i ovjeri stvaralaštva žena u društvenim, povijesnim i kulturnim kontekstima.

Treći kongres hrvatskih arhitekata

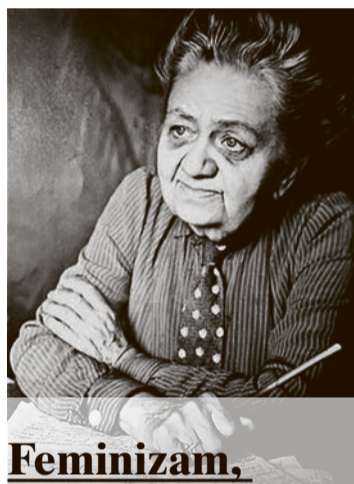
Treći kongres hrvatskih arhitekata održava se Splitu od 25. do 27. studenog u organizaciji Hrvatske komore arhitekata i Udruženja hrvatskih arhitekata. Teme Trećeg kongresa su promišljanje arhitektonske politike, odnosno stvaranje prijedloga koji bi osigurali te-

melje za kvalitetno stručno djelovanje i podigli razinu gradnje i oblikovanja prostora u zemlji. Kroz primjere recentne arhitektonske produkcije u Hrvatskoj, razmotrit će se pitanja kvalitete i uspješnosti, odnosa kulture i nasljeđa te osobito aktualni problem poimanja održivosti u najširem smislu. Na konkretnim iskustvima Zadra,

Splita i Dubrovnika predstaviti će se specifičnost, raznovrsnost i složenost hrvatske situacije u odnosu na razvijenije europske zemlje te tako uputiti na smjernice kreiranja potrebnog dokumenta arhitektonske politike. Pozvani su također i stručnjaci iz Irske, Austrije i Slovenije, da predstave odrednice svojih arhitektonskih politika. Nastavljaju se i već uspostavljene forme kratkih prezentacija ideja ili projekata, nakon kojih je publika pozvana da ravnopravno sudjeluje na okruglim stolovima. Osim domaćih i stranih arhitekata i urbanista, ponovno će na toj interdisciplinarnoj platformi sudjelovati i ostali stručnjaci koji se bave problematikom prostora od inženjera, građevinar, političara i sociologa do teoretičara, kritičara, i dizajnera. No ove godine, novost je poziv za prijavu stručnih referata čime je dana prilika kolegama da progovore o najaktualnijim problemima i sadržajima kojima se svakodnevno bave.

Noćni lab &TD-a

Projekt Noćnog laba &TD omogućava neotkrivenim i mladim umjetnicima predstavljanje svog projekta vlastitim izvedbenim modusima, bez obzira u kojoj fazi projekt bio, a s ciljem njegovog izlaganja interakciji s publikom i potencijalnim suradnicima, producentima i kulturnim organizacijama. Noćni lab je tijesno vezan uz Kazališni laboratorij Teatra &TD (Lab &td), koji produkcijski omogućava razvoj i praizvedbu selektiranih projekata s Noćnog laba. Projekte, međutim, mogu selektirati i druga kazališta, galerije, klubovi i ostali umjetnički prostori za svoj repertoar te se nastaviti postprodukcijski brinuti o istima. Selekcija se vrši ovisno o umjetničkim afinitetima, kao i estetskoj politici institucija. U program Kazališnog laboratorija (Lab &td) uvrštene su predstave *Nabavit ću si mačka* autorskog trojca Dalije Dozet, Sanje Milardović i Ene Schulz te *Hommage I Rone Žulj* koje će biti praizvedene u sezoni 2011. u Teatru &TD. Teatar &TD stoga, poziva sve da izvedu zametak kazališne predstave, plesnu etidu, sažetak instalacije ili pak glumački koncept. Pri tom se traže se autorski radovi iz polja izvedbenih umjetnosti (kazalište, ples, performans, muzika, opera, suvremena cirkuska umjetnost, instalacija...), u trajanju 3 do 10 minuta, u ranijoj fazi nastanka, a ne gotovi proizvodi. **E**

Feminizam, antifeminizam

Od 23. do 27. studenog u Memorijalnom stanu Marije Jurić Zagorke održavaju se Četvrti Dani Marije Jurić Zagorke. Unutar programa odvija se i znanstveni skup koji je organiziran u suradnji s Odsjekom za komparativnu

NA NASLOVNOJ STRANICI: LAZAR DŽAMIĆ & VLADAN SRDIĆ, THE RIDE OF YOUR LIFE

"Projekt 'The ride of your life' je inspirisan izvanrednim knjigama: Robert Cialdini's 'Influence: the psychology of persuasion' i Oliver James's 'Afluenza'. Ono što mi je bilo interesantno je zašto u studijama koje se bave nivoom životnog zadovoljstva (koje rade UN i mnoge druge akademske institucije) populacija najrazvijenijih zemalja uvek ima gore rezultate nego ona u mnogo siromašnijim državama. Zašto smo bogati, a manje srećni, onako kako je opisano u 'Afluenzi'? Kapitalizam na jednoj strani - ili makar njegova loša strana (pošto, nesumnjivo ima i dobre). I kao dodatak: koja je uloga komunikacionih industrija u tome, na koji način nam kreiraju i potenciraju slabe strane - sve to u službi profita. Vladan Srdić se pridružio projektu na sledećoj 'stanići', obogativši ga sjajnom vizualizacijom infografike i lukavim, dobro promišljenim kopijem. Zauzmite mesto - uživajte u vožnji!"

LAZAR DŽAMIĆ autor i direktor digitalnih strategija u advertajzing agenciji, London.

VLADAN SRDIĆ kreativni i art director, partner u brending agenciji Studio 360, Ljubljana (www.studio360.si).

zarež, dvotjednik za kulturna i društvena zbivanja

adresa uredništva
Vodnikova 17, HR-10000 Zagreb,
tel: +385 1 4855 449, 4855 451
fax: +385 1 4813 572
e-mail: zarež@zg.htnet.hr
web: www.zarež.hr

uredništvo prima
pon-pet 12-15h
nakladnik
Druga strana d.o.o.

za nakladnika
Andrea Zlatar

glavni urednik
Boris Postnikov

zamjenici glavnog urednika
Nataša Govedić, Srećko Horvat i Marko Pogačar

izvršni urednik
Nenad Perković

poslovna tajnica
Dijana Cepić

uredništvo
Dario Grgić, Silva Kalčić,
Katarina Luketić,
Suzana Marjanić, Trpimir Matasović, Jelena Ostojić,
Nataša Petrinjak, Srećko Pulig, Zoran Roško i Gioia-Ana Ulrich

dizajn
Ira Payer, Tina Ivezić

lektura
Darko Milošić

prijelom i priprema za tisak
Davor Milašinčić

tisak
Tiskara Zagreb d.o.o.

Tiskanje ovog broja omogućili su:
Ministarstvo kulture
Republike Hrvatske
Ured za kulturu grada
Zagreba

OGLAS

Lech Kowalski
Nicole Brenez
Klaus Wyborny
Olaf Möller
Masao Adachi
Go Hirasawa
Jean Vigo
Alexander Horwath
Gerhard Benedikt Friedl
Dziga Vertov
Norbert Pfaffenbichler
Pierre Clémenti
Masanori Oe
Marvin Fishman
Katsuya Tomita
Yoshihiro Kato
Zero Jigen
Petra Zanki
Tea Tupajić
Kerstin Cmelka
Stefan Hayn
Astrid Ofner
Josef Dabernig
Mika Taanila
Miguel Gomes
Amit Dutta
James Herbert

filmske mutacije: festival nevidljivog filma 04

POLITIKE FILMSKOG KUSTOSTVA | 01-05/12/2010 | ZAGREB/MUZEJ SUVREMENE UMJETNOSTI

CAPITALISM

CAPITALISM

